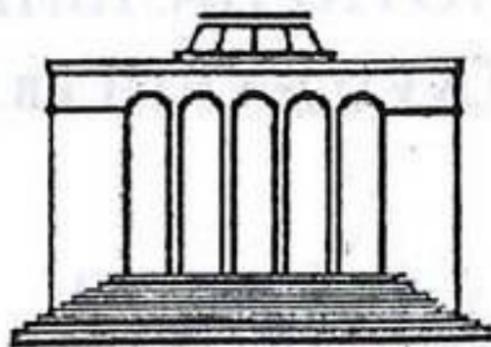

Տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի
«Մատենադարանի XVII-XVIII դարերի շարիաթական-
նոտարական վավերագրերը. բնագրերի թարգմանություն և
վերլուծություն» (ծածկագիր՝ 15 T-6A307) գիտական ծրագրի
շրջանակներում տրամադրված ֆինանսավորմամբ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

PERSIAN DOCUMENTS OF THE MATENADARAN

III

SHARI'A NOTARIAL DOCUMENTS
(XVII – XVIII cc.)

BY K. P. KOSTIKYAN, M. A. KHECHO

YEREVAN 2018

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА

III

ШАРИАТСКИЕ-НОТАРИАЛЬНЫЕ ДОКУМЕНТЫ
(XVII – XVIII вв.)

СОСТАВИЛИ К.П. КОСТИКЯН, М.А. ХЕЧО

ЕРЕВАН 2018

1360X84

ՀՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԿՆԵՐՆԵՐ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

III

ՇԱՐԻԱԹԱԿԱՆ

ՆՈՏԱՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

(ԺԷ – ԺԸ դդ.)

1103584

Կազմեցին, բնագրերը թարգմանեցին և ծանոթագրեցին
Ք.Պ. Կոստիկյանը և Մ.Ա. Խեչոն

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ՀՏԴ 09 : 93/94
ԳՄԴ 76.11+63.3
Մ 331

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Գ. Մարգարյան

Մ 331 Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Մաս III: Շարիաթական
նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ – ԺԸ դդ.) / Կազմ.՝ Բ.Պ. Կոստիկյան,
Մ.Ա. Խեչո. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018.-
224 էջ:

Սույն պրակը շարունակում է Մատենադարանի պարսկերեն վա-
վերագրերի հրատարակության շարքը: Այն հայերեն թարգմանություն-
ներով ու անհրաժեշտ մեկնաբանություններով ներկայացնում է կալ-
վածագրերի առաջին պրակը ժամանակագրորեն շարունակող շրջանի
25 շարիաթական-նոտարական վավերագրեր՝ պարսկերեն բնագրե-
րով ու լուսապատճեններով:

ՀՏԴ 09 : 93/94
ԳՄԴ 76.11+63.3

ISBN 978-5-8080-1328-5
© Բ. Կոստիկյան, Մ. Խեչո 2018

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Պարսկերեն փաստաթղթերի այս խմբի անվանումը կապվում է նրանց ստեղծման վարչական ատյանի՝ *շարիաթական*-նոտարական գրասենյակների հետ: Ստեղծված լինելով քաղաքացիական ամենատարբեր գործարքների առիթով՝ *շարիաթական*-նոտարական փաստաթղթերը արտացոլում են հիմնականում սոցիալ-տնտեսական պատմությանը վերաբերող իրողություններ ու երևույթներ: Թեև այս տեսակի վավերագրերը մեծ թիվ են կազմում Իրանի ու նրա հարևան երկրների արխիվային հավաքածուներում, սակայն դրանց վերաբերող ուսումնասիրություններն ու հրատարակությունները շատ ավելի քիչ են, քան պարսկերեն հրովարտակներին ու նամակներին վերաբերող հետազոտությունները:

Խորհրդային իշխանության շրջանում որոշակի աշխատանք է տարվել Հարավային Կովկասի ու Միջին Ասիայի արխիվային հավաքածուների պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Իհարկե, առավելապես ուսումնասիրվել են հրովարտակները, սակայն մի քանի շարիաթական-նոտարական վավերագրեր ևս հետազոտվել ու հրատարակվել են 1936թ. Յ. Ն. Մառի խմբագրությամբ լույս տեսած Նախիջևանի խանության XVII-XIX դարերի վավերագրերի ժողովածուի մեջ¹: Այս բնագավառում զգալի աշխատանք են կատարել նաև Միջին Ասիայի հետազոտողները: 1954թ. Օ. Դ. Չեխովիչի աշխատասիրությամբ նախ հրատարակվում են Բուխարայի խանության ագրարային հարաբերությունների պատմությանը վերաբերող XVII – XIX դարերի 51 վավերագրեր², ապա 1965թ. «XIV դ. Բուխարայի վավերագրերը» խորագրով՝ 6 վակֆնամեներ³: Մեկ տարի անց, XVI դարի ագրարային հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրության հետ հրատարակվում է նաև Շեյբանի խանի ընդարձակ վակֆնամեն Ռ. Գ. Մուկմինովայի կողմից⁴:

¹ Передняя Азия в документах, серия памяти Ю. Н. Марра, кн. 1, Нахчеванские рукописные документы, XVII-XIX вв., Тифлис, 1936.

² Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII – XIX вв., перевод, введение и примечания О. Д. Чехович, под редакцией А. К. Арендса, Ташкент, 1954.

³ О. Д. Чехович, Бухарские документы XIV века, Ташкент, 1965.

⁴ Р. Г. Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в., по материалам «Вакф-наме», Ташкент, 1966.

Շատ չեն պարսկերեն վավերագրագիտության այս ոլորտի աշխատանքները նաև արտասահմանում: Ուշադրության է արժանի Հերբերտ Հորստի աշխատասիրությամբ հրատարակված Շեյխ Սեֆի ալ-Դին Արդաբիլի որդի Խոջա Ալիին Լանկ Թեմուրի կողմից 1403-1404 թթ. Կատարած նվիրատվության վակֆնամեի լուսանկարային փնագրի հրատարակումը⁵: Իրանում 1972 թ. ֆաքսիմիլե եղանակով հրատարակվել է Ռաշիդ ալ-դին Ֆազլալահի վակֆնամեն Թավրիզի արվարձանի իր նվիրատվության վերաբերյալ⁶:

Ամիդ Ռեզայիի կողմից հետազոտություն է անցկացվել դաջարական շրջանի շարիաթական փաստաթղթերի (կալվածագրեր, վարձակալագրեր, կտակագրեր, լիազորագրեր, ամուսնության ու ապահարգանի պայմանագրեր և այլն) կառուցվածքի ու առանձնահատկությունների ոլորտում⁷:

Սեֆյան շրջանի պարսկերեն գրագրության կանոնների ու որոշ եզրույթների, հատկապես վավերագրերի տեսակների առանձնահատկությունների ուսումնասիրության ու բնորոշման համար արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են «Մոնշա'աթ-ե Սուլեյմանի» (Սուլեյմանի նամակագրությունը) աշխատությունը՝ գրված շահ Սուլեյմանի գրագրատան անհայտ գրագրի կողմից⁸, նաև Մուհամմադ բ. Սաբգ Ալի Իսֆահանիի «Վաջիդե ալ-թահիրը» (Գրագրության համառոտագրություն)⁹: Պարսկերեն վավերագրագիտության սկզբունքային հարցերի ուսումնասիրությանը նվիրված արժեքավոր աշխատություններից են Ջահանգիր Ղայեմմադամիի և Սամ Ալիի հետազոտությունները, որոնցում աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա ներկայացվում են Սեֆյան, Աֆշարական ու Ղաջարական ժամանակաշրջանի վավերագրերի տեսակները, նրանց գրության ու կառուցվածքի առանձնահատկությունները¹⁰:

Մատենադարանի XVII – XVIII դարերի պարսկերեն վավերագրերի մեջ զգալի տեղ են զբաղեցնում շարիաթական-նոտարական վա-

⁵ Herbert Horst, *Tīmūr and Hōgā 'Ali, Ein Beitrag zur Geschichte der Safawiden, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1958, n. 2, Wiesbaden.*

⁶ رشید الدین فضل الله همدانی، وقف نامه ربع رشیدی، به کوشش مجتبی مینوی، انجمن آثار ملی، 1350.

⁷ امید رضایی، در آمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، تهران، 1390.

⁸ منشآت سلیمانی تألیف دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، 1388.

⁹ وجیزه التحریر، نگاشته محمد بن سبزه علی اصفهانی، بکوشش رسول جعفریان، تهران، 1393.

¹⁰ سام علی، بررسی فرمان نویسی دوره اول قاجار، تهران، انتشارات کلک زرین، 1392.

قایم مقامی ج.، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی 1350.

վերագրերը: Այս վավերագրերը իրենց բովանդակած նյութով ու զանազան տվյալներով (տնտեսական գործարքների մանրամասներ, տեղանուններ, ազդեցիկ անձանց անուններ, հարկային եզրույթներ, էթնոդավանական տեղեկություններ) արտացոլելով իրենց ստեղծման շրջանի պատմական իրողությունները՝ կարևոր սկզբնաղբյուր են այդ ժամանակահատվածի՝ հայության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմության համար: Չնայած այս իրողությանը, ի տարբերություն Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակների, որոնք արդեն բավականաչափ ուսումնասիրվել ու հրատարակվել են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի շարքի չորս պրակներում¹¹, հիշյալ փաստաթղթերը հանրությանը առայժմ ներկայացված են միայն մեկ պրակով, որի մեջ ընգրկվել են վաղ շրջանի (1305 - 1592թ.) 27 կալվածագրեր՝ առքուվաճառքի ու վակֆային նվիրատվության գործարքներ բովանդակող շարիաթական-նոտարական փաստաթղթեր¹²: Մնացած շարիաթական-նոտարական վավերագրերի մի մասի ընդհանուր հակիրճ նկարագրությունները ուսումնասիրողների լայն շրջանակին մատչելի են միայն շնորհիվ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո» աշխատության, որը, ցավոք, լիովին չի ներկայացնում այդ վավերագրերի տվյալները:

Էջմիածնի կալվածքները XVII-XVIII դարերում

Դեռևս XII դարում Հայոց եկեղեցու առաջնորդները, գիտակցելով հարևան ժողովուրդների հետ տանելի փոխհարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը, քրիստոնյա ու մահմեդական պետությունների հետ բանակցություններում հանդես էին գալիս ողջ ժողովրդի անունից և ջանում լուծել նրա առջև կանգնած խնդիրները¹³: Հայոց պետականության կորստից հետո Հայոց եկեղեցին դառնում է հայ ժողովրդի շահերը ներկայացնող այն կարևոր օղակը, որի միջոցով ձևավորվում են մահմեդական տիրապետության տակ բնակվող հայության կեցության պաշտոնական փաստաթղթերում արձանագրված իրավա-

¹¹ Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ Ա, Բ, Երևան, 1956, 1959: Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Գ, Դ, Երևան, 2005, 2008:

¹² Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կալվածագրերը, պրակ Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968:

¹³ Ա. Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը, Երևան, 1995, էջ 15:

քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պայմանները: Այս փաստաթղթերը, որոնք այժմ պատմագիտական բարձր արժեք ունեցող սկզբնաղբյուրներ են, իրենց ժամանակին ունեին կարևոր իրավական ուժ:

Պետության բացակայության պայմաններում Հայոց եկեղեցու որպես մահմեդական իշխանությունների տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովրդի իրավունքների ու շահերի պաշտպանի դերը մեծապես կախված էր նրա տնտեսական դրությունից, որի կայունությունն ու բարվոք վիճակը կարևոր նախապայման էր շահական արքունիքի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում:

Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերի առաջին պրակում ընդգրկված XIV-XVI դարերի *շարի'աթական* նոտարական կալվածագրերի տվյալները հստակ ուրվագծում են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կալվածքների ձեռք բերման ուղիներն ու եղանակները, որոնք հաճախ կապվում էին տվյալ շրջանում մահմեդական իշխանությունների կողմից հայ ազնվականական խավի նկատմամբ իրականացվող, նրանց ունեզրկմանն ու վերացմանն ուղղված հետևողական քաղաքականության հետ: Կարա-Կոյունլուների և Ակ-Կոյունլուների մահմեդական իշխանությունները հետևողականորեն իրականացնում էին հայ ազնվականների հողային սեփականության վերացման քաղաքականություն: Դա կատարվում էր ոչ այնքան ռազմական բախումների ժամանակ, որքան կրոնական անհանդուրժողականության, հայ ազնվականների ոչնչացմանն ու նրանց հողերի բռնագրավման միջոցով, որը թույլատրում էր *բեյթ ուլ-մալի* հաստատությունը՝ հենվելով *շարի'աթական* նորմերի վրա¹⁴: Հայ հողատերերի ունեցվածքը նման ռտնձգություններից պաշտպանելու միջոցներից մեկն է դառնում դրանց փոխանցումը հայոց վանքերին ու հայ ազնվականական տոհմերի ներկայացուցիչների անցումը հայ հոգևորականների շարքը, ինչպես դա կատարվում է Գանձասարի կաթողիկոսության հետ, որի կաթողիկոսները XIV դարից նշանավոր իշխանական Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչներն էին և Տաթևի եպիսկոպոսության հետ, որը գլխավորում էին Օրբեյան իշխանական տան ժառանգները և այլն¹⁵:

Հայ ազնվականության ձեռքից *բեյթ ուլ-մալի* կողմից բռնագրավված որոշ կալվածքներ հաջողվում է ետ վերադարձնել՝ վերածելով

¹⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI- XVII веках, Ереван, 1972, сс. 64-80.

¹⁵ А. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 130:

դրանք եկեղեցական կալվածքների¹⁶: Այդպես, 1431թ. Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսի կողմից Էջմիածնի համար գնվել էին Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթոնից, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջու և Մուղնի գյուղերի վեցական *դանգ մուլքերը*¹⁷:

Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերի տվյալների հիման վրա հնարավոր է վերականգնել Էջմիածնի կալվածքների գնման ու վաճառման, նրանց շուրջ տեղի ունեցած վեճերի մանրամասն պատմությունը: 1585թ. Մայր Աթոռը ձեռք է բերում Դիբաքլու գյուղը¹⁸: Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք Էջմիածինը շարունակում է ձեռքբերել գանձագին *մուլքեր*¹⁹, մի գործառույթ, որը հետագայում շարունակվում է Հակոբ Ջուղայեցի ու մյուս կաթողիկոսների աթոռակալության տարիներին: XVII դարում Փիլիպոս Աղբակեցի, Հակոբ Ջուղայեցի ու մյուս կաթողիկոսների կողմից Էջմիածնի համար մաս-մաս գնվում է Օշական գյուղը²⁰: Պահպանվել են Մաստարա գյուղի գնման ու Էջմիածնին *վակֆ* արվելու կապակցությամբ կազմված կալվածագրերը՝ թվագրված 1656, 1657, 1709 և 1719 թվականներով²¹: Ֆրանկանոց գյուղը ևս ամբողջովին գնվել է Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից 1655թ²²: Նույն կաթողիկոսի կողմից գնվում են 1660 թ. Կարբիի Ջաշոռլու²³ գյուղի 6 *դանգերը* և *վակֆ* արվում Էջմիածնին²⁴:

1661 թ. Հակոբ Ջուղայեցին Չոխուր Սա'ադի նախկին *քալանթար* Իսհակ անունով հայտնի Խոջա Սահակից 30 թումանով գնում է Դարաչիչաքի (Ծաղկաձորի) Յայջի գյուղի 6 *դանգը*, Գեղարքունիքի Ամիրքենդի (կամ Ամիրի) գյուղի 4,5 *դանգը*, Դարաքենդում (Չորագյուղում) Ջանգի գետի ափին գտնվող մեկ քար ջրաղացը, Նորագեղում գտնվող մեկ տունը²⁵:

¹⁶ А. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 71-75:

¹⁷ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, վավ. 5:

¹⁸ Միմեն Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003, էջ 166:

¹⁹ Հ. Փափազյան, հրովարտականք, պրակ Բ, էջ 40:

²⁰ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 61ա, բ, 64, 65ա, 66, 70, 74, 100, 101; թղթ. 1բ, վավ. 123, 160, 176:

²¹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 947, 948, 950, 951:

²² Միմեն Երևանցի, Ջամբո, էջ 158:

²³ Սա ըստ երևույթին Միմեն Երևանցու նշած Շոռլու գյուղն էր, որը գտնվում է Վաղարշապատի մոտ (Միմեն Երևանցի, Ջամբո, էջ 215):

²⁴ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 1073:

²⁵ Տե՛ս ստորև վավերագիր 11:

Հակոբ կաթողիկոսը 1664 թ. 2 թումանով գնում է Ապարանի Մելիքի գյուղի բոլոր 6 դանգերը²⁶, 1675 թ.՝ 55 թումանով Նորք (Չուլաքչի) գյուղի 6 դանգերը²⁷:

XVII դարում ընդհանուր առմամբ 23 գյուղ է հիշվում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կալվածքների թվում, որոնց մի մասը, սակայն, վանքը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի մահից հետո կորցնում է²⁸: Դա տեղի է ունենում Էջմիածնի պարտքերի դիմաց նրա կալվածքների գրավադրման²⁹, ինչպես նաև Մայր Աթոռի կալվածքների, այդ թվում նաև *վակֆերի* նկատմամբ պարտատերերի կատարած ոտնձգությունների հետևանքով: Այդ խնդրի կապակցությամբ Էջմիածնի միաբանները դեռևս 1680 թ. դիմել էին շահ Սուլեյմանին և ձեռքբերել այդ ոտնձգություններն արգելող նրա հրովարտակը³⁰: Այս առթիվ տեղին է նշել նաև, որ ընդհանրապես XVII դարի երկրորդ կեսում Արևելյան Հայաստանի վանքերի կալվածքների նկատմամբ հաճախակի էին ոտնձգությունները: Դա ակներև է հատկապես Տաթևի վանքի օրինակով, որի կալվածքների նկատմամբ ոտնձգությունների մասին փաստող հրովարտակները մեծ թիվ են կազմում, իսկ մի քանիսում նշվում են նաև *վակֆային* կալվածքների յուրացման փաստեր³¹:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստաթղթերի նյութերը, Էջմիածնի կալվածքների պաշտպանության նպատակով հետազայում ևս կարիք է լինում դիմել Սեֆյան շահի՝ այս անգամ Սուլթան Հուսեյնի հրամանին, և 1712 թ. Ալեքսանդր կաթողիկոսի ջանքերով ձեռք են բերվում հրովարտակներ, որոնք արգելում են ոտնձգությունները Մայր Աթոռի կալվածքների, այդ թվում նաև *վակֆային* սեփականության նկատմամբ³²:

Վաղարշապատ գյուղի 1725թ. հարկացուցակից, որտեղ թվարկված են նաև հարկերից ազատվող վանքապատկան կալվածքներն ու այլ ստացվածքները, պարզվում է, որ այդ թվականներին Էջմիածնին էին պատկանում միայն Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Քիրաջլու և

²⁶ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1080:

²⁷ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1089:

²⁸ Հ. Փափազյան, Վանական կալվածքների սեփականատիրական մի քանի առանձնահատկություններ, Բանբեր Մատենադարանի, №10, Երևան, 1971, էջ 243:

²⁹ А. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 118-120:

³⁰ Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 46:

³¹ Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 24, 52, 53:

³² Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 78, 81:

Ֆրանկանոց գյուղերը³³:

Նադիր շահի օրոք 1735թ. Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսին հաջողվում է շահական հրովարտական ամրագրել Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Ֆրանկանոց, Քիրաջլու, Դիբաքլու և Չալաբիբենդ գյուղերի պատկանելությունը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին³⁴: Սակայն արդեն Իբրահիմ շահից 1748թ. Ղազար կաթողիկոսի ձեռքբերած հրովարտակի համաձայն Մայր Աթոռին էին պատկանում միայն Վաղարշապատ, Օշական, Ֆրանկանոց ու Մաստարա գյուղերը³⁵:

Ինչպես նշում է Միմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, հետագայում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից խլվում են նաև Օշական և Ֆրանկանոց գյուղերը, որոնք սակայն հիշյալ կաթողիկոսը կարողանում է վերադարձնել: Բացի այդ, Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսի *վակֆնամեի* հիման վրա Միմեոն Երևանցին ետ է վերադարձնում նաև Աշտարակ, Եղվարդ, Մուղնի և Աղավնատուն գյուղերը՝ ամրապնդելով նրանց պատկանելությունը Մայր Աթոռին Երևանի Հուսեյն Ալի խանի, *շեյխ-ուլ-խալամի* ու այլ պաշտոնյաների կողմից ստորագրված ու կնքված փաստաթղթերով³⁶:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը կալվածքներ է ունեցել նաև Թավրիզում և Դեհիսարդանում: Ըստ Միմեոն Երևանցու, Ատրպատականի Դեհիսարդան գյուղում գտնվող կալվածքը, որը նրա օրոք «շեն և ընդ ձեռամբ սրբոյ Աթոռոյս» էր, բաղկացած էր երեք կտոր այգիներից և մաս-մաս ձեռք էր բերվել Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից³⁷: Պահպանվել է Դեհիսարդանում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից 1657 թ. 14 թուևան 5000 *դինարով* գնված այգու կալվածագիրը³⁸, ինչպես նաև 1735 թ. Դեհիսարդանի կալվածքներից մեկի վարձակալության հայերեն կալվածագիրը, որի համաձայն այն 10 տարով վարձակալության էր տրվել ոմն Տեր Մինասի՝ «տարեկան 450 լիտր չամիչ վճարելու պայմանով»³⁹: 1835 թ. Հովհաննես կաթողիկոսը հանձնարարական է տալիս Գալուստ

³³ Հ. Փափագյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 – 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, Երևան, 1960, էջ 453:

³⁴ Տե՛ս Զ. Կոստիկյան, հրովարտական, պրակ Դ, վավ. 8:

³⁵ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթապանակ 1գ, վավ. 398ա:

³⁶ Միմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 51-52:

³⁷ Միմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 253:

³⁸ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 1066:

³⁹ Հ. Աբրահամյան, Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ Ա, Երևան, 1941, հ. 60, էջ 80-1:

Ելիմիրզեանցին վաճառելու Դեհիսարդանի այգին⁴⁰:

Թավրիզում գտնվող կալվածքի ձեռքբերման ժամանակին և հանգամանքներին վերաբերող վավերագրեր Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում չկան, սակայն Միմեոն Երևանցին հիշատակում է այնտեղ Միրիմ կոչված ջրից օգտվելու կալվածագրերի մասին⁴¹: Այդ կալվածքները բավականին հեռու էին Էջմիածնից և նրանց հասույթներից օգտվելը կապված էր որոշ դժվարությունների հետ: Ուստի շատ կարևոր էր նրանց հետ կապն իրականացնող գործակալների ազատ երթևեկության ապահովումը տեղական կառավարիչների ու ճանապարհները հսկող ծառայողների ոտնձգություններից: Այս նպատակով Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը Նադիր շահից ձեռք է բերում 1148 թ. սաֆար ամսի (1735թ.) հրովարտակը՝ հրապարակված Աբրահամ կաթողիկոսի խնդրագրի հիման վրա Մայր Աթոռի Դեհիսարդանում ու Թավրիզում գտնվող կալվածքների կապակցությամբ երթևեկող վանքի սպասավորներին արգելքներ չհարուցելու ու նրանցից հավելագանձումներ չկատարելու հրամանով⁴²: Նույն բովանդակությամբ հրամանագիր է ձեռքբերում նաև 1814 թ. Եփրեմ կաթողիկոսը Ատրպատականի կառավարիչ Աբբաս Միրզայից⁴³:

Թավրիզում գտնվող վակֆերի եկամուտների ստացման հետ կապված դժվարություններն են թերևս պատճառը, որ Միմեոն Երևանցին 1766 թ. այնտեղի այգին 99 տարով վարձակալության է տալիս Մուհամմադ Շաֆի'ին՝ նրա խնդրանքի համաձայն⁴⁴:

Սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկել ենք դիտարկվող ժամանակաշրջանի առավել տիպական և մեր կարծիքով հայագիտության ու պարսկական վավերագրագիտության համար հետաքրքրություն ներկայացնող 25 վավերագրեր:

⁴⁰ Այդ մասին տե՛ս հետևյալ վավերագրում Հ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., վավ. 85, էջ 106-107:

⁴¹ Միմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 377:

⁴² Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 7, բնօրինակը՝ Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 1178:

⁴³ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ը, վավ. 1542:

⁴⁴ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 457, 458:

Մատենադարանի XVII-XVIII դարերի պարսկերեն շարիաթական-նոտարական վավերագրերի տեսակները

Այս փաստաթղթերը սովորաբար հաստատվում էին *ղազիի, դիվանբեկիի* ու *շար'ի* սպասավորների (խադեմների), հաճախ նաև վկաների կնիքներով: Սեֆյան շահ Սուլեյմանի շրջանի գրագրության ուղեցույցում բերվում են այս *շարի'աթական*-նոտարական փաստաթղթերի նմուշներ, որոնց հիման վրա հնարավոր է ճշտել վավերագրի տեսակների անվանումները ու գրության սկզբունքային հարցերը⁴⁵: Փաստաթղթերի տեսակներից յուրաքանչյուրի գրության սկզբունքներն ու լեզվա-կադապարային առանձնահատկությունները փոփոխվում էին ժամանակի ընթացքում: Մատենադարանի պարսկերեն այս վավերագրերի առատ նյութը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրել տեսակներից յուրաքանչյուրի առանձնահատկություններն իրենց զարգացման մեջ, ինչպես նաև նոր դիտարկումներով հարստացնել պարսկերեն վավերագրագիտության միջազգային փորձը, հատկապես *զհիմիների* ու մահմեդականների միջև կնքված գործարքների բնագավառում: Մատենադարանի պարսկերեն շարի'աթական-նոտարական վավերագրերի ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատանքում Հ. Փափազյանը «կալվածների առուծախի, օտարման և ընդհանրապես հողի սեփականատիրության հարցերին վերաբերող վավերագրերը անվանում է կալվածագրեր»⁴⁶: Այս փաստաթղթերը կոչվում էին նաև *շարի'աթական* եզրույթով «*հոջջաթ - حجت*» («ապացույց»), որոնցով ապացուցվում էին սեփականատիրությանը վերաբերող հարցերը⁴⁷: Ստորև կներկայացնենք շարիաթական-նոտարական վավերագրերի տեսակները, որոնք առկա են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի արխիվում, որոնցից սակայն ոչ բոլորից է, որ նմուշներ ենք ընդգրկել սույն ժողովածուի մեջ: Ժողովածուի մեջ ընդգրկվող վավերագրերի նմուշներն ընտրելիս առաջնորդվել ենք նրանց բովանդակած այլևայլ տվյալների պատմական արժեքով ու կարևորությամբ:

Մատենադարանի XVII-XVIII դարերի *շարիաթական*-նոտարական վավերագրերի բովանդակային կառուցվածքի վրա իրենց դրոշմն են դրել ժամանակաշրջանի իրողությունները: Մասնավորապես, Սեֆ-

⁴⁵ منشآت سلیمانی تألیف دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، 162-173.

⁴⁶ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 8:

⁴⁷ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 13:

յան տիրապետության ուշ շրջանի (XVII-XVIII դարի սկիզբ) փաստաթղթերում առկա է հայերի ժառանգության խնդիրներում գործող և իմամ Ջա'ֆարի անունով կոչված օրենքին հակազդելու խիստ ակնհայտ փաստերը: Այս օրենքի գործադրության մասին առաջին վկայությունները XVII դարի 20-ականների սկզբից են և կապվում են շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության շրջանի հետ⁴⁸: Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից իր մահից (1629 թ.) քիչ առաջ հրապարակվում է մի հրամանագիր, որի համաձայն «յուրաքանչյուր քրիստոնյա, որ մահմեդականություն էր ընդունում, իրավունք էր ստանում ժառանգելու իր բոլոր ազգականների ունեցվածքը մինչև յոթ պորտ»⁴⁹: Այդ հրամանագիրը փաստորեն նոր ուժ էր հաղորդում այլակրոնների ժառանգական խնդիրներին վերաբերող այդ օրենքին և փաստացի խրախուսում քրիստոնյաների մահմեդականացումը, որը լայն թափ է ստանում ինչպես Իրան տեղափոխված հայության շրջանում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի շրջաններում: Մեծ թվով հայեր, «կամավոր» մահմեդականություն են ընդունում ազահությունից դըրդված կամ էլ մահմեդական դարձած ազգականներից իրենց ժառանգությունը պաշտպանելու նպատակով: Ժառանգության պատճառով տեղի ունեցող հավատափոխության դեպքերը հատկապես շատ էին քաղաքաբնակ ունևոր դասի ներկայացուցիչների՝ առևտրականների ու արհեստավորների շրջանում⁵⁰: Հայ ունևոր դասի ներկայացուցիչներից շատերն էլ չցանկանալով մահմեդականանալ, հեռանում էին Իրանից:

Այս օրենքի վնասներից և ունեզրկումից իրենց ժառանգներին պաշտպանելու ուղիներից մեկը, ըստ Տեր Հովհանյանցի, դրանց պարզևագրով (սուլհնամե - صلح نامه) իր զավակներին փոխանցելն էր, որից հետո «ուրացեալ ընտանին զկնի մահուանն նորա ոչ կարէ առնել զպահանջ ինչ»⁵¹:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ իսլամի իրավագիտության տեսանկյունից եկեղեցական վակֆային կալվածքներն էին, որ առավել պաշտպանված էին

⁴⁸ Տե՛ս Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 16:

⁴⁹ Այս հրամանագրի մասին տե՛ս A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries, vol. I, London, 1939, p. 288.

⁵⁰ Այս մասին տե՛ս Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, 1956, № 3, էջ 92:

⁵¹ Տեր Յովհաննեսնց Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 209:

նոր մահմեդականացած ժառանգների ոտնձգություններից, քանի որ նրանք տեսականորեն համարվում էին անձեռնմխելի ու որևէ կերպ օտարման ենթակա չէին⁵²: Այնուամենայնիվ, ինչպես վերն արդեն նշել ենք, օրինախախտումները հաճախակի էին Սեֆյան ուշ շրջանում և այդ պատճառով վակֆային կալվածքները ևս գրավ էին դրվում ու բռնագրավվում:

Քանի որ այս երկու տիպի (վակֆի ու սուլհի) իրավական գործարքներն էին հնարավոր դարձնում պաշտպանել *զհմմիների* ունեցվածքը մահմեդականացած ազգականներից, ուստի XVII դարի գրեթե բոլոր փաստաթղթերում առկա են նաև դրանց կայացման մասին ձևակերպումներ ու նշումներ:

Ղաբալե (قبالة) - Առքուվաճառքի պայմանագիր

Մատենադարանի պարսկերեն *ղաբալեները* հիմնականում վերաբերում են հայոց վանքերի և հատկապես Էջմիածնի կալվածքներին: Եթե XIV-XVI դարերի կալվածագրերի մեջ տվյալների մանրամասնությամբ միմյանցից բավականին հեռու էին ընդարձակ և համառոտ շարադրանքով *ղաբալեները*⁵³, ապա XVII դարից այդ տարբերությունները փոքրանում են: Ժամանակի ընթացքում միտում է նկատվում դեպի շարադրանքի պարզեցումը և արաբերեն ձևակերպումների նվազումը: XIX դարի առաջին կեսում ևս առքուվաճառքի պայմանագրերը Հարավային Կովկասում հաճախ գրվում էին պարսկերեն և պարզեցված կարգով՝ սյունակներով, առանձին-առանձին նշելով նախ վաճառողի անունը «վաճառող - بايع» բառի տակ, ապա գնորդինը՝ «գնորդ - مشتری» բառի տակ, այնուհետև՝ գնման առարկա «գնման առարկա - مبيع» բառի տակ և զինը «զին - ثمن» բառի տակ: Այս ամենին հաջորդում էին գործարքի համապատասխանությունը *շարիաթի* օրենքներին ու գնման առարկայի նկատմամբ իրավունքների փոխանցումը վաճառողից գնորդին հաստատող ձևակերպումները պարսկերեն ու արաբերեն արտահայտություններով⁵⁴:

⁵² Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 120:

⁵³ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 10:

⁵⁴ Որպես XIX դարի առաջին կեսի պարսկերեն կալվածագրի օրինակ տե՛ս Խաչատուր Աբովյանի կողմից իրականացված գնման գործարքի կալվածագրի բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը Ք. Կոստիկեան, Խաչատուր Աբովեանի կեն-

Եթե վաղ շրջանի *ղափալեներում* զգալի տեղ էր զբաղեցնում արաբերեն նախաբանը, որը հիմնականում բաղկացած էր Ալլահին, նրա իմաստությունն ու արդարադատությունը, Մուհամմադ մարգարեին գովաբանող արտահայտություններից, ապա հետագայում այդ արտահայտությունների ծավալը փոքրանում է, կամ փոխարինվում նույն բովանդակությամբ պարսկերեն պերճախոս ձևակերպումներով:

Գործարքի բուն նյութը *ղափալենում* շարադրվում է որպես փաստաթղթի գրության պատճառ և սկսվում հետևյալ արտահայտություններով՝ «այս օրինական և ընդունելի խոսքերի գրության նպատակն այն է, որ – غرض از تحریر و تسطیر این ارقام شرعیہ و باعث بر تقریر و تنسیق این کلام مرعیہ انست –⁵⁵ կամ «հստակ ապացույցների շարք ներկայացնող այս օրինական խոսքերի գրության պատճառն այն է - باعث بر تحریر این کلمات شرعیہ لایحه -⁵⁶, կամ «այսպիսով, սույն օրինական ու գործադրելի շարադրանքի գրության պատճառը այն է, որ - اما بعد باعث بر تحریر این ارقام شرعیہ لانجام آنست -⁵⁷ և ներկայացվում էր հետևյալ կերպ. Նախ նշվում էին վաճառող(ներ)ի անուն(ներ)ն ու տիտղոսաշարը, այնուհետև վաճառվող գույքը՝ իր չափով ու սահմաններով, ապա գնորդ(ներ)ի անուն(ներ)ը և գույքի արժեքը: Երբեմն գնորդի և վաճառվող գույքի տեղերը փոխված են: Գույքի արժեքի հարցում շփոթությունից խուսափելու նպատակով որպես կանոն նշվում էր նաև արժեքի կեսը և լրիվ ներկայացվում դրամական միավորը, որով այն գնահատված է: Գնման արժեքի լրիվ վճարումը ավելի ուշ կատարվելու դեպքում կազմվում էին նաև ստացականներ՝ տրված վաճառողի կողմից, որոնք հավաստում էին գույքի լրիվ արժեքի վճարված լինելու մասին⁵⁸:

Բուն նյութի շարադրանքին հաջորդում էին արաբերեն բառերի ու արտահայտությունների լայն կիրառմամբ ձևակերպումները գործարքի կայացման, նրա անբեկանելի լինելու, նաև գնի լրիվ վճարումից հետո սեփականատիրական իրավունքների վաճառողից գնորդին անցնելու վերաբերյալ: Ինչպես օրինակ. «Այժմ այս *շարի'աթական* գործարքով վերը նկարագրված վաճառքի առարկան դառնում է հիշյալ գնորդի

սագրութեան մի մասնիկ, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2013 թ. 33, էջ 291-296:

⁵⁵ Տե՛ս ստորև վավերագիր 1:

⁵⁶ Տե՛ս ստորև վավերագիր 4:

⁵⁷ Տե՛ս ստորև վավերագիր 11:

⁵⁸ Այս մասին տե՛ս նաև ստացականներին նվիրված ենթաբաժնում:

օրինական ու բացառիկ ունեցվածքը և նրա կամքն է, որ ... ըստ իր ցանկության այն տնօրինի, ինչպես, որ սեփականատերն է տնօրինում իր օրինական սեփականությունը – تمامی مبيع مزبور کشت حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتری بهر گونه که خواهد و اراده نماید در بيع مزبور تصرف کند کما ینتصرف الملاك فی

«[Գույքի] օտարումից և գումարի վճարումից հետո այս օրինական առքուվաճառքի գործարքով նրա նկատմամբ օրինական ու բացառիկ սեփականատիրական իրավունքը հիշյալ գնորդինն է և նրա տնօրինության տակ է նրա մալիքանեն, ինչպես, որ սեփականատերերին է պատկանում իրենց օրինական սեփականությունը – اکنون بموجب این مبیعه شرعیه تمامی مبيع موصوف حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتری مزبور است و اوراست تصرف

«مالکانه در ان کما بتصرف الملاك فی املاکهم الحقوق فی ايديهم بأی وجه شاء و اراد جرى ذالک»⁶⁰:

1703589

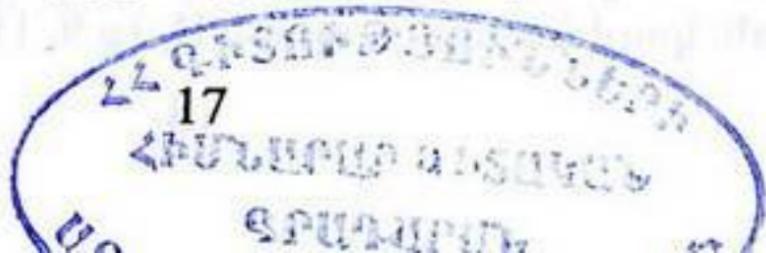
Ղաբալեները եզրափակում էր փաստաթղթի գրության տարվա ու ամսաթվի մասին նշումը: Ղաբալեների վերին լուսանցքում դազիի կամ շարի այլ պաշտոնյայի հաստատումն էր՝ արաբերեն ձևակերպմամբ, ստորին լուսանցքում՝ հաճախ վաճառողի ստորագրությունն ու կնիքը, իսկ աջ լուսանցքում՝ վկաների կողմից գործարքին ներկա գտնվելու ու փաստաթղթի իրականությանը համապատասխանելու մասին գրառումները և կնքադրոշմները:

Մատենադարանի XVII դարի ղաբալեները սովորաբար հայ գիմնիների գնված ունեցվածքը մահմեդականացած ազգականների հավակնություններից ազատելու ու լրացուցիչ ամրություն հաղորդելու նպատակով բովանդակում են նաև կից շարադրված սոլիհնամե կամ մուսալեհենամե:

Սոլիհնամե, մուսալեհենամե (صلح نامه، مصالحه نامه)

Սոլիհնամե բառացի նշանակում է «հաշտության, համաձայնության գիր»: Դեհիտոդայի բառարանում այն բացատրվում է որպես երկու անձանց կամ խմբերի միջև կնքված հաշտության համաձայնագիր, որում նշվում են համաձայնության պայմանները⁶¹: Մուսալեհենամեները փաստորեն սովորաբար կազմվում էին վեճերի կապակցությամբ՝ գրանցելով հաշտության պայմանները: Մատենադարանի հավաքածուի հնագույն մուսալեհենամեներից է Ջաբարիա Հավուցթառեցու կալ-

⁵⁹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 54:
⁶⁰ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 51:
⁶¹ دهخدا، لغت نامه، جلد 18، ص. 306

վածքների վերադարձման առթիվ 1489 թ. կազմված *մուսալեհենամեն*, որի համաձայն որպես «հաշտության գին» նա *բեյթ ուլ-մալի* վերակացու Ամիր Քյամալ-եդ-դին Աբդին բեկին վճարում է 5000 դինար⁶²:

XVII դարի սկզբից Մատենադարանի պարսկերեն *շարիաթական*-նոտարական տարբեր տեսակի վավերագրերում հաճախ են հաղիպում հիմնական գործարքը լրացուցիչ համեմատաբար փոքր գումարի դիմաց կնքված *սոլհնամեով* կամ *մուսալեհենամեով* ամրացման մասին հիշատակությունները: *Սոլհնամեն* կարող է ներառված լինել տարբեր տեսակի *շարիաթական* փաստաթղթերում. կտակ, առքուվաճառք, ժառանգության բաժանում և այլն:

Ըստ Տեր Հովհանյանցի, պարզևագրով (*صلح نامه* - «*սոլհնամե*») ժառանգությունը իր գավակներին փոխանցումը կատարվում էր հայերի ժառանգության հարցում գործող Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի վնասներից և ունեզրկումից իրենց ժառանգներին պաշտպանելու նպատակով, որից հետո «ուրացեալ ընտանին զկնի մահուանն նորա ոչ կարէ առնել զպահանջ ինչ»⁶³:

Փաստորեն, *սոլհնամեն* սովորաբար կնքվում էր փաստաթղթին լրացուցիչ ամրություն և ուժ հաղորդելու նպատակով և նախկին սեփականատիրոջ, նրա ազգականների ու ժառանգների հետագա պահանջներից ու վեճերից խուսափելու նպատակով: Եվ այն հիմնականում հանդիպում է Մատենադարանի XVII դարի պարսկերեն վավերագրերում, քանի որ այդ շրջանում՝ Սեֆյան շահ Աբբաս Ա-ի ու նրան հաջորդած Սեֆյան գահակալների օրոք էր, որ հիշյալ օրենքը լայնորեն կիրառվում էր Արևելյան Հայաստանի շրջաններում: Սեֆյան պետության անկումից հետո Հարավային Կովկասի անջատմամբ թերևս մասամբ թուլանում է նրա վտանգը տեղի հայության համար՝ շարունակելով իհարկե սպառնալ ու թուլացնել բուն Իրանում բնակվող հայ համայնքները, որոնց վերաբերող *շարիաթական* նոտարական վավերագրերը Մատենադարանում շատ քիչ են:

Վակֆնամե (կամ վակֆնամչե, վակֆիե *وقفنامه، وقفنامه، وقفيہ*)

Վակֆային նվիրատվություններին վերաբերող արձանագրությունները կոչվում էին *վակֆնամեներ*⁶⁴: Բարձրաստիճան հոգևորականները

⁶² Հ. Փափագյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, վավ. 8, էջ 445:

⁶³ Յ. Տեր Յովհաննեսնց, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 209:

⁶⁴ Հ. Փափագյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 9, 11:

ջանում էին հայոց վանքերի կողմից գնված ու նրանց նվիրաբերված կալվածքները վերածել *վակֆերի*, որոնք մահմեդական իրավունքի տեսանկյունից առավել պաշտպանված սեփականությունն էին: Վակֆի օրենքները Սեֆյան Իրանում հատկապես խստորեն էին պահպանվում մահմեդական կրոնական հաստատությունների վերաբերությամբ⁶⁵: Թեև Մատենադարանի վավերագրերի մեջ չկան այնպիսիք, որոնք բովանդակեն *վակֆային* կալվածքների վաճառքի մասին տվյալներ, սակայն բազում վավերագրեր կան, որոնք արտացոլում են հայոց վանքերի *վակֆային* ունեցվածքի նկատմամբ ոտնձգությունները⁶⁶, հատկապես գրավի դիմաց դրանց բռնագրավման դեպքերը⁶⁷:

Շարի'աթական օրենքով միայն այն կալվածքները կարող էին *վակֆի* վերածվել, որոնց սեփականությունն անվիճելի էր. այսինքն կամ ժառանգված էին, որի մասին նշվում էր փաստաթղթում⁶⁸, կամ գնված: Ուստի հաճախ *վակֆ* արվող կալվածքների համար նախապես կազմվել են գնման *դաբալեներ* և ապա ձևակերպվել նվիրատվությունը: Երբ վավերագիրը բովանդակում է *և՛ դաբալե և՛ վակֆնամե*, այն կոչվում է «դաբալե-վակֆնամե», որպիսիք կան Մատենադարանի վավերագրերի մեջ⁶⁹: Երբեմն նախկինում կատարված գնման մասին նշվում է *վակֆնամեում շեշտելով*, որ գնորդն իր կամքով է *վակֆ* անում, ինչպես օրինակ Սաղմոսավանքին 1668 թ. *վակֆ* արված Օշական գյուղում գտնվող մեկ կտոր այգու *վակֆնամեում*⁷⁰:

Որոշ դեպքերում նույն օրը տեղի ունեցած երկու գործարքները (գնումը և վակֆ անելը) կարող էին ձևակերպված լինել առանձին-առանձին փաստաթղթերով, ինչպես օրինակ 1664 մարտի 23-ին Շահր-ե Ղադիմի այգու գնման ու Մուղնու վանքին *վակֆ* արվելու փաստաթղթերում է⁷¹:

Պահպանվել է *վակֆնամե* գրված 1704 թ., որով Կավակերտ գյուղի համայնքն է վակֆ անում իր 30 *թադարի* ցանքատարածությունը Էջմիածնի վանքին⁷²:

⁶⁵ Папазян А., նշվ. աշխ., էջ 118:

⁶⁶ Ք. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 48, 52, 53:

⁶⁷ Ք. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 46, 50:

⁶⁸ Տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 523:

⁶⁹ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 11:

⁷⁰ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 142:

⁷¹ Տե՛ս ստորև վավերագրեր հ. 12, 13:

⁷² Տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 17:

XVII- XVIII դարերի *վակֆնամեների* հիմնական մասը արձանագրել են մասնավոր անձանց հատկապես նախկին պաշտոնյաների ու վաճառականների նվիրատվությունները հայոց վանքերին:

XVII դարում գրված որոշ կարևոր *վակֆնամեներում* պահպանվում է ընդարձակ արաբերեն նախաբանը, որը փառաբանում է Ալլահին, *վակֆ* անողին, ինչպես օրինակ 1658 թ. Նախիջևանի *շար'ի* դատարանում գրված փաստաթղթում, որով Երևանցի Խոջա Հակոբը Նորագեղ գյուղն ամբողջությամբ և Եղվարդի 4.5 *դանգը վակֆ* է անում Էջմիածնին⁷³:

Սակայն երբեմն նախաբանը շատ կարճ էր՝ սահմանափակվելով ընդամենը փառաբանման մասին հիշատակությամբ (Ալլահի փառաբանումից հետո - *بعد الحمد والبسملة والتصليہ*)⁷⁴:

Որոշ դեպքերում, երբ կալվածքը փոքր էր, *վակֆ* արվելու մասին նշվում է կալվածքի առքուվաճառքից հետո լուսանցքում արված գրությամբ, ինչպես օրինակ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից 1655 թ. Օշականի կես *դանգի* գնման կալվածագրում⁷⁵:

Երբ *վակֆ* էր արվում փոքր կալվածք, ասենք մեկ կտոր այգի, բավարար էր լինում ընդամենը *վակֆի* ձևակերպումը մեկ փաստաթղթով⁷⁶:

Մաջլես (مجلس) – Դատական արձանագրություն

Սեֆյան գրագրության ուղեցույցում *մաջլես* եզրույթն է օգտագործվում դատական վիճաբանությունների մասին արձանագրություններն ու կայացած համաձայնագրերը գրանցող փաստաթղթերն անվանելու համար⁷⁷: Մատենադարանի XVII- XVIII դարերի փաստաթղթերի մեջ քիչ չեն նաև հայերի ու մահմեդականների միջև ծագած բազում վեճերն արձանագրող այս փաստաթղթերի նմուշները: Այս կարգի փաստաթղթերում ներկայացվում են ծագած խնդրի էությունը, ապա որոշման համար հիմք հանդիսացող փաստարկները, հաշվի առնված փաստաթղթերը կամ իրավական նորմերը և վերջում *շար'ի* ատյանի կայացրած որոշումը: Սովորաբար նման փաստաթղթերը կրում են մի շարք

⁷³ Տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 10:

⁷⁴ Տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 12:

⁷⁵ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 123:

⁷⁶ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 151, 153:

⁷⁷ Տես *մաջլես* կոչված փաստաթղթի նմուշները 163-162. ص. منشآت سليمانى،

վկաների կնիքներով վկայությունները տեղի ունեցած նիստին ներկա գտնվելու ու փաստաթղթի համապատասխանությունը շարադրանքին հաստատելու վերաբերյալ:

Այս սխեմայով գրված *շար'ի* արձանագրություններից հետաքրքրության է արժանի 1671 թ. մի փաստաթուղթ, ըստ որի Վերին Ագուլիսի մահմեդականները բողոք են ներկայացնում՝ պնդելով, թե Ագուլիսի վանահայրը վանքի շուրջն ապօրինաբար բարձր պարիսպ ու այլ շինություններ է կառուցել: Տեղի հայերն իրենց հերթին նշում են, որ այդ պարիսպը վանքի վակֆային տարածքում է և վանքի հյուրերի ու ուխտավորների պաշտպանության համար է: Ըստ այդմ, Մուհամմադ Ղասեմ Բեկին կարգադրվում է քննություն անցկացնել, թե արդյոք այդ շինությունները հնում եղե՞լ են և թե՞ ապօրինաբար են կառուցվել: Քննության արդյունքում որոշվում է, որ քանի որ այդ շինությունները պաշտպանության համար են և դրանք ոչ ոքի չեն խանգարում, ուստի նրանց կառուցումը օրենքին հակառակ չէ⁷⁸: Նշված փաստաթուղթը հաստատված է 25 վկաների արաբատառ կնիքներով:

Կաթողիկոսական դիվանում բազմաթիվ են Էջմիածնի կալվածքների շուրջ տեղի ունեցած վեճերն արձանագրող փաստաթղթերը, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպիսի դժվարությունների առաջ էին կանգնում Հայոց կաթողիկոսներն ու բարձրաստիճան հոգևորականները Մայր Աթոռի ու մյուս վանքերի ունեցվածքը պաշտպանելու ճանապարհին: Փաստաթղթերի մի մասի բովանդակությունը փաստում է, որ հաճախ հավակնորդների անհիմն ճանաչվող պահանջները շարունակում էին ձգձգել դատը և լուծվում էին միայն հայ հոգևորականներից որոշ գումար կորզելուց հետո: Ինչպես փաստում է, օրինակ, *շար'ի* դատական նիստի արձանագրությունը բովանդակող 1683 թ. փաստաթուղթը, ըստ որի Վելի Բեկ Սա'ադլուի որդի Օսթադ Ալին բողոք էր ներկայացրել Էջմիածնի *մութավալլիի* դեմ, թե նա ապօրինաբար զավթել է իր պապենական ժառանգություն հանդիսացող Օշականի 6 *դանգ մուլքը*, բայց չի կարողանում հստակ ապացույցով այն վերադարձնել: Վեճը երկարում է և ի վերջո վճիռ է կայացվում, որ Էջմիածինը պետք է 4 *թուման* վճարի հայցվորին, որպեսզի վերջինս այլևս պահանջներ չներկայացնի⁷⁹:

⁷⁸ Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

⁷⁹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 179:

Էջարենամե (اجاره نامه) – Վարձակալագիր

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան ոչ մեծ քանակով վարձակալագրերը՝ հիմնականում գրված XVIII-XIX դարերում: Այս կարգի փաստաթղթերի սակավության պատճառը թերևս այն է, որ հայ սեփականատերերը գերադասում էին իրենց գույքը վարձակալության տալ հայերին և ոչ այլազգիների՝ հետագա խնդիրներից խուսափելու համար, իսկ հայերի միջև նման գործարքները կնքվում էին հայերեն⁸⁰: Ինչպես երևում է այս կարգի որոշ գործարքներ արտացոլող մի քանի փաստաթղթերի բովանդակությունից, եթե որոշ կալվածքներ էլ վարձակալության են տրվել մահմեդականների կամ հակառակը, ապա դա տեղի է ունեցել կամ անհրաժեշտությունից դրդված կամ հանգամանքների բերմամբ:

Այսպես, 1678 թ. կնքված մի *շարի'աթական* նոտարական փաստաթղթի բովանդակության համաձայն Ուրմիացի Գրիգորի որդի Սահակը վաճառում է Հաջի Վելի Բեկի որդի Ռոսթամին իր մի կտոր 15 *ման* հացահատիկ ցանելու հողը 12000 *դինար* գումարով, որի կեսն է վճարում գնորդը, պայմանով, որ եթե մեկ տարի անց ամբողջ գումարը վաճառողը վերադարձնի, ապա վաճառքը չեղյալ կհամարվի, հակառակ դեպքում վաճառողն այն պետք է վարձակալի տարեկան 2400 *դինար* գումարով⁸¹: Փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ սեփականատերը գումարի անհրաժեշտության պատճառով էր իր գույքը վաճառել՝ ստանալով արժեքի կեսը և պայման դրել, որ եթե չկարողանա այդ գումարը վերադարձնել, որոշակի գումարով այն վարձակալի:

XVIII դարի երեք պարսկերեն վավերագրերի տվյալները փաստեր են պարունակում Էջմիածնի Թավրիզում գտնվող կալվածքի վարձակալության գործարքի վերաբերյալ: Մուհամմադ Շաֆի'ի (1766/7 թ.) նամակից հայտնի է դառնում, որ վերջինս Նոր Ջուղայի հայ հոգևոր առաջնորդից իմացել էր, որ Թավրիզում գտնվող իր այգուն կից մեկ կտոր այգին Էջմիածնի *վակֆային* կալվածքն է, որի պատերը վնասված լինելով, այդ հողից ոչ մի բերք չէր ստացվում, ուստի առաջարկում է այն 99 տարով իր վարձակալությանը հանձնել՝ վարձակալագիր ուղարկելով: Այդ դեպքում նա այդ հողատարածքն իր այգուն էր միացնելու, պատերը վերանորոգելու էր և տարեկան վարձավճար պետք է հանձներ Թավրի-

⁸⁰ Տե՛ս մասնավորապես Դեհիսարդանում գտնվող այգու կապալագիրը (Չ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 80-1):

⁸¹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1092:

զի հայ հոգևորականներից նրանց, ում որ կաթողիկոսը կհանձնարարեր⁸²: Համապատասխանաբար, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը հավանություն է տալիս այս առաջարկությանը, և գրել տալիս նրա վարձակալագիրը, որով 99 տարով Մուհամմադ Շաֆի'ին վարձով է տրվում Թավրիզի Շամբ-ե Ղազանում գտնվող Էջմիածնի վանական կալվածքը՝ պայմանով, որ վարձակալողն ամեն տարի 1 *խարվար* ցորենով վարձահատույց լինի⁸³: Կաթողիկոսական դիվանում այս վավերագրին հաջորդող մյուս վավերագրի բովանդակությունից հայտնի է դառնում, որ այս վարձակալության պայմանագիրը կազմում է Սիմեոն կաթողիկոսը և ուղարկում Մուհամմադ Շաֆի'ին այն հաստատելու⁸⁴: Այսպիսով, վարձակալագրի վրա դրված Մուհամմադ Շաֆի'ի կնքադրոշմով և *շար'ի* պաշտոնյայի հաստատմամբ կնքվում է Էջմիածնի վերոհիշյալ կալվածքի վարձակալության պայմանագիրը:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հավաքածուի վարձակալագրերի հազվագյուտ նմուշների հիմնական մասը վերաբերում է ցանքատարածությունների, այգիների վարձակալությանը, կա նաև մեկը, որով 1733 թ. վարձակալության է հանձնվում Օրդուբադում գտնվող մի քարվանսարա և չիթ պատրաստողների արհեստանոց⁸⁵:

Այս վարձակալագրերը գրված են առանց նախաբանի, նրանցում հիմնականում նշված է վարձակալության տվողի ու վարձակալողի անունները, վարձակալության տրվող գույքը, ժամկետը, վարձի չափը և թե ինչպես պետք է վճարվեր:

Վարձակալման պայմանագրում հնարավոր էր նաև վարձակալման գումարի մի մասի հատկացում վարձակալվող գույքի վիճակի բարելավմանը, ինչպես օրինակ, 1766 թ. կնքված մի պայմանագրում, որտեղ վարձավճարի մի մասը զեղչվում է՝ այգու բարեկարգման համար⁸⁶:

Մուավեզե-նամե (معاوضه نامه) - Փոխանակման համաձայնագիր

Մատենադարանի արխիվում պահվող մի քանի փոխանակման համաձայնագրերը հիմնականում գրվել են XVIII-XIX դարերում հետևյալ պարզ սխեմայով՝ փոխանակողներ (անունները և պաշտոնները),

⁸² Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 457:

⁸³ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 458:

⁸⁴ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 459:

⁸⁵ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1164:

⁸⁶ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1365:

փոխանակվող գույքը՝ յուրաքանչյուրինը իր անվան տակ և փաստաթղթի վավերացումը շարի'աթական ոճին համապատասխան ձևակերպումներով:

Այս շարքի հետաքրքրական վավերագրերից է 1769 թ. ապրիլի 20-ին գրված փոխանակման փաստաթուղթը, որով Երևանի Հուսեյն Ալի խանը փոխանակում է Քյուլթափա գյուղի 6 *դանգ մուլքը*, Ֆրանկանոց գյուղի 3 *դանգի* հեփ: Գործարքը հաստատված է 26 անձանց՝ *դազիի, շար'ի* սպասավորների ու վկաների կնիքներով⁸⁷: Այս կարգի փաստաթղթերի տվյալները, ցույց են տալիս, որ փոխանակվող գույքերը կարող էին լինել տարբեր տեսակի, ինչպես օրինակ 1739 թ. գրված փաստաթղթում, որով Վանանդի Մուհամմադ Նադիի դուստր Ջեյնաբը փոխանակում է իր ժառանգական *մուլքը* հանդիսացող Վանանդում գտնվող 800 *ման* ցանքատարածությունը Խոջա Ավանեսի Վանանդ գյուղի Դերագ թաղամասում գտնվող մեկ ձեռք տան ու այգու հետ⁸⁸: Հնարավոր էր նաև համաձայնության գալ հավելավճարով փոխանակման շուրջ⁸⁹:

Վասիաթնամե (وصیت نامه) - Կտակ

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան նաև քիչ քանակի կտակագրեր: Այս փաստաթղթերը հիմնականում գրված են կարճ նախաբանով կամ առանց նախաբանի: Նշվում է նախ կտակ անողի և ժառանգողի անունները, ապա կտակվող գույքը, որից հետո լուսանցքում հաստատվում էր վկաների կնիքներով: Կտակը սովորաբար կազմվում էր, երբ այն նախատեսում էր որևէ մեկի ժառանգելը, որին գործող ժառանգության օրենքներով այն կարող էր չհասնել: Ինչպես օրինակ, ավելի հեռու ազգականի որդեգրման դեպքում: Նման մի փաստաթուղթ *շար'ի* դատարանում կազմվել է 1761թ., որում նշվում է, որ Կոստանի դուստր Ջավահիրը, որը Քանաքեռցի Ավետիսի կինն էր, ուներ երկու որդիներ՝ Սիմեոն և Խաչատուր անուններով, որոնք նրա ամուսնու մահից հետո մահանում են, մնում է մեկ հիվանդ դուստր և Ջավահիրը իր եղբորորդի Մարգարին որդեգրում է և իր ողջ ունեցվածքը նրան կտակում⁹⁰: Այս կտակը հաստատված է 15 կնիքներով:

Կտակ կարող էր կազմվել նաև հարստությունը *ջաղիղ օլ-խալամնե-*

⁸⁷ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1375:

⁸⁸ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1234:

⁸⁹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 1003:

⁹⁰ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 440:

ը/ի ոտնձգություններից պաշտպանելու նպատակով: Այս նպատակով գրված կտակում ձևակերպվում էր նաև *սոլի* կամ *սոլինամե*, որն ինչպես վերը նշվեց, այն անձեռնմխելի էր դարձնում նոր մահմեդականացած ազգականների ոտնձգությունների համար: Նման կտակ կազմվել է Նոր ջուղայեցի Հովհաննես Թոփչիի կողմից 1669 թ., որում նշվում է, որ վերջինիս ողջ հարստությունը, որը մանրամասն թվարկվում է, ներառյալ նրա կալվածքներն ու գործատները, նա կտակում է իր կնոջը՝ Դադքամին և այդ առթիվ նաև 200 դրամ գումարով *սոլի* է կնքում՝ ամրագրելով վերջինիս ժառանգության իրավունքը⁹¹:

Թամասոք (تمسك) – Պարտամուրհակ

Մատենադարանի XVII – XVIII դարերի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան զգալի թվով պարտամուրհակներ: Պարտամուրհակները ևս գրվում էին որոշակի կադապարով՝ նախ նշվում էր գումարը, ապա նրա կեսը (շփոթմունքից խուսափելու համար), պարտք վերցնողը և թե ումից է վերցնում և որքան ժամանակով: Որոշ պարտամուրհակներում գումարից հետո նախ նշվում է, թե ումից է պարտք արվել, հետո պարտք անողի անունը, ապա ժամկետը: Երբ գումարը մեծ էր, փոխարենը գրավ էր հանձնվում որևէ մի գույք, ինչպես օրինակ 1644 թ. գրված մի մուրհակում, որի համաձայն Թահմասպ Ղուլի Բեկ Սա՛ադլուի որդիներ Սեջնուն Բեկն ու Սեֆի Ղուլի Բեկը 1 տարով Փիլիպոս կաթողիկոսից պարտք են վերցնում Թավրիզի 6 *թուման* գումար և որպես գրավ նրան հանձնում Օշականի իրենց պատկանող մեկ *դանգ մուլքը*⁹²:

Պարտամուրհակները սովորաբար հաստատված են *շար'ի* ատյանի մեկ պաշտոնյայի ու վկաների կնիքներով:

Ղաբզ (قبض) – Ստացական

Ստացականները տրվում էին ամենատարբեր տիպի վճարումները հավաստելու առիթով: Դա կարող էր լինել առքուվաճառքի գործարքով նախատեսվող գումարի կամ պարտքի մարում⁹³, հարկերի վճարում, որպես ոռճիկ (մավաջիբ, թանխահ) տրվող գումար: Ստացականում բնականաբար նշվում է, թե ում կողմից էր այն տրված, որ տարվա և

⁹¹ Տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 14:

⁹² Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 66:

⁹³ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 461, 509, թղթ. 1ե, վավ. 1106, 1132, 1150:

ինչի համար, այնուհետև նշվում էր, թե ումից էր այն ստացվել և գումարի չափը՝ հիմնականում *սիադ* թվային համակարգով, կամ *սիադով* և՛ սովորական արաբական թվերով: Ստացականում նշված վճարը կարող էր կատարված լինել նաև բնամթերքով՝ ինչպես օրինակ մետաքսով⁹⁴: Փաստաթղթի ստորին հատվածում նշվում էր ստացականի տրման ամիսը և թվականը, որից հետո փաստաթուղթը հաստատվում էր *շար'ի* պաշտոնյայի կնիքով:

Վեքալաթ-նամ[չ]ե (وکالت نامه) - Լիազորագիր:

Առքուվաճառքի, դատական վեճերի ու այլևայլ գործարքների գործընթացը հաճախ տեղի էին ունենում վաքիլների՝ լիազոր անձանց մասնակցությամբ: Վեքալաթ-նամեները կազմվում էին դատական ատյանի առաջ լիազոր անձանց իրավունքները հաստատելու նպատակով: Ժողովածուի մեջ ընդգրկված Քաշաթադի հայկական գյուղերի ավագանու անունից տրված վեքալաթ-նամեն⁹⁵ ցույց է տալիս մահմեդական պաշտոնյաների հետ փոխհարաբերությունների կարգավորման եղանակներից մեկը: Այն է լիազոր անձանց տրված հանձնարարականով իրենց խնդիրները նրանց ներկայացնելն ու լուծում ակնկալելը: Այն նաև արձանագրում է տվյալ ժամանակաշրջանում Քաշաթադի հայկական գյուղերից մի քանիսն՝ իրենց օտարահունչ անվանումներով ու հայ մելիքների ու գեղջավազների անուններով, որոնք հաստատվում են նաև ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրներով⁹⁶:

Մահզար (محضر)- Համախոսական (կամ ընդհանրական վկայագիր)

Մահզար էին կոչվում որևէ իրողություն հաստատելու համար կազմված ընդհանրական համախոսական վկայագրերը⁹⁷: Շահական հրովարտակներում հաճախ է նշվում այս փաստաթղթերի հիման վրա նրանց հրապարակված լինելու մասին⁹⁸:

⁹⁴ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 514:

⁹⁵ Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

⁹⁶ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Քաշաթադի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XX, Երևան, 2001, էջ 168-169:

⁹⁷ منشآت سلیمانی، ص. 163

⁹⁸ Բ. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 11, 14, 57, 65, էջ 419, 430, 606, 639:

Այս փաստաթղթերը գրվում էին հետևյալ պարզ սխեմայով: Առանց նախաբանի շարադրվում էր նրա գրության նպատակը և բուն նյութը: Համախոսական վկայագրերի ստորին և աջ լուսանցքում մեծ տեղ էր հատկացվում վկաների կողմից արված նշումներին նրանց վկա լինելու մասին՝ հաստատված լինելով նրանց կնիքներով կամ մատնահետքերով: Համախոսական-վկայագրի վերին հատվածներում սովորաբար դրվում էին շար՛ի անդամ(ներ)ի ու տեղի մահմեդական պաշտոնյաների ու կառավարիչների հաստատումը՝ նրանց կնիքներով: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան այս կարգի մի քանի փաստաթղթերը, որոնք կազմվել են Աղվանից կաթողիկոսների ու հայ մելիքների այլևայլ իրավունքների հաստատմանը տրված ընդհանուր համաձայնությունը հավաստելու առիթով: Այդ փաստաթղթերն արտացոլում են Աղվանից եկեղեցու ներքին խնդիրները, հայկական բնակավայրերից գանձվող հարկերի բաշխման ու գանձման հարցերը, որոնց վերաբերող որոշումներում կարևոր դեր էին խաղում հայ մելիքները: Նման փաստաթղթերի պատմական բարձր արժեքը պայմանավորված է նաև նրանցում մեծ թվով հայկական բնակավայրերի օտար անվանումների հիշատակմամբ, որը հաստատում է նրանց էթնիկ կազմի հայկական լինելը, ինչպես նաև բովանդակում տվյալներ նրանց աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի անդամների մասին:

Արցախի, Գանձակի, Շաքիի ու Շիրվանի բազմաթիվ հայկական բնակավայրերի անուններն են նշվում Աղվանից կաթողիկոսներ Եսայու, Հովհաննեսի ու Սարգսի⁹⁹ կաթողիկոսական իրավունքների հաստատման նպատակով կազմված համախոսականներում:

Ուշագրավ են նշված համախոսական վկայագրերից վերջինի (վավ. 25) ստեղծման հանգամանքները: Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի սպանությունից (1786 թ.) հետո կարճ ժամանակ անց Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի կողմից ու հայ մելիքներ Աբովի, Մեջլումի և Շահնազարի աջակցությամբ Աղվանից կաթողիկոս է հաստատվում Իսրայելը¹⁰⁰: Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը 1787 թ. վերահաստատում է Իսրայել կաթողիկոսին որպես «միահեծան հայրապետ ի

⁹⁹ Տե՛ս ստորև վավերագրեր 19, 24, 25:

¹⁰⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX, դարերում, Երևան, 2006, էջ 174-176, նաև Ղուկաս Կարնեցի, Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Վ. Գրիգորյանը, գիրք I, հատոր Ա, Բ, Երևան, 1984, էջ 220:

վերայ տանդ Աղուանից» և հորդորում Շամախու և Նուխու թեմերին ենթարկվել նրան¹⁰¹:

Ղարաբաղի խանը միաժամանակ ազատ է արձակում Հովհաննեսի եղբայր Սարգսին և հաստատում նրան Խաչենի առաջնորդի դիրքում¹⁰²:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանը չէր վախենում Իբրահիմ խանին դիմադրություն ցուցաբերել, մասնավորապես հոգևոր հարցերում: Այնուամենայնիվ, 1791թ. Սարգիս եպիսկոպոսը ապահովություն չտեսնելով Գանձասարում՝ փախչում է Գանձակ¹⁰³:

1787թ. Հերակլ Բ-ի դեպի Ղարաբաղ կատարած անհաջող ռազմարշավին վրացիների կողմում հանդես գալուց հետո Մելիք Աբովն ու Մելիք Մեջլումը ստիպված տարագրվել էին Ղարաբաղից¹⁰⁴: Նրանք ու նրանց հյուրընկալած Ջավադ խանը ձգտում էին վերացնել Գանձակի խանության տարածքի թեմերի նույնիսկ անվանական ենթակայությունը Ղարաբաղի խանի դրածո Իսրայել կաթողիկոսին:

Այս պատճառով կազմվում է ստորև ներկայացվող 1794 թ. *մահգարը* (վավ. 25)՝ ստանալու համար Գանձակի խանի հրովարտակը նրա կաթողիկոսական իրավունքների հաստատմամբ: Այդ հրովարտակը պատճենի տեսքով առկա է Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հավաքածուի մեջ¹⁰⁵:

Համախոսականում նշվում է Էջմիածնի կողմից Աղվանից կաթողիկոսի հաստատման անկարևորությունը և որ այդ ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսության աթոռը թափուր էր. հանգամանքներ, որոնք իրականությանը չեն համապատասխանում¹⁰⁶:

1794թ. Գանձակի խանի ու այնտեղ հաստատված վերոհիշյալ հայ մելիքների գործուն աջակցությամբ Սարգիս եպիսկոպոսն օծվեց Աղվանից կաթողիկոս¹⁰⁷:

Սարգիս կաթողիկոսը 1798թ. «սաստկացած խոռվության» պատճա-

¹⁰¹ Ղուկաս Կարնեցի, Դիվան Հայոց պատմութեան, հ. Բ, էջ 241- 252:

¹⁰² Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

¹⁰³ Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 178:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 238:

¹⁰⁶ Այդ շրջանում Աղվանից կաթողիկոսն էր Իսրայել Ջրաբերդցին, որի մահվան մասին Գանձակ տեղափոխված հայ մելիքները Սարգսին կաթողիկոս հաստատելու նպատակով կեղծ լուրեր էին տարածում (Այս մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ. էջ 181-183):

¹⁰⁷ Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 180-1:

ռով փախչում է Թիֆլիզ¹⁰⁷: Այնուհետև որոշ ժամանակով հաստատվում է Հաղպատում որպես այնտեղի արքեպիսկոպոս: Ռուսաստանի կողմից Գանձակի ու Ղարաբաղի խանությունների նվաճումից հետո Սարգիսը վերադառնում է Գանձասար և զբաղեցնում կաթողիկոսի աթոռը: Պահպանված վավերագրերի բովանդակությունից հայտնի է դառնում, որ Սարգսի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվել էին Ղարաբաղի Մեհդի Ղուլի խանի 1812, 1813 և 1815 թվականների հրամանագրերով¹⁰⁸: Այնուամենայնիվ, 1815թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է և Սարգիսը պաշտոնապես հռչակվում է որպես միայն արքեպիսկոպոս կամ միտրոպոլիտ Գանձասարի կամ Ղարաբաղի¹⁰⁹:

XVII-XVIII դարերում Շիրվանի թեմի համար էջմիածնի ու Աղվանից կաթողիկոսությունների միջև ընթացող պայքարն է արտացոլվել Եսայի կաթողիկոսի օրոք գրված ստորև ներկայացված համախոսական վկայագրում (վավ. 19):

Շիրվանի շրջանում հայեր բնակվել են դեռևս վաղնջական ժամանակներից, որոնք զգալի քանակ կազմելով հատկապես XVII-XVIII դարերում, բաշխված էին շուրջ 60 հայաբնակ գյուղերում¹¹⁰:

1606 թ. շահ Աբբաս Ա-ի հրովարտակի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ Գանձասարի (կամ Աղվանից) իրավունքները տարածվում էին միայն Խաչենի ու Գանձակի շրջանների վրա¹¹¹: Նույն շահից 1617 թ. ստացած էջմիածնի Մելքիսեթ կաթողիկոսի հրովարտակում Գանձակի թեմը ևս նշվում է էջմիածնապատկան թեմերի շարքում¹¹²: Մինչդեռ 1634 թ. շահ Սեֆիի հրովարտակում շեշտվում է, որ Գրիգոր կաթողիկոսի ենթակայության տակ են գտնվում «Գանձակի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շամախիի ու Զարուզիբիլի» հայ համայնքները¹¹³:

Ինչպես հայտնի է դառնում շահ Աբբաս Բ-ի 1650թ. հրովարտակի բովանդակությունից, դեռ շահ Սեֆիի 1634թ. մեկ այլ հրովարտակով

¹⁰⁷ Երիցեանց Ա. Դ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա (1800 - 1832), Թիֆլիզ, 1894, էջ 251:

¹⁰⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 160, 248, 249, 258

¹⁰⁹ Ալ. Երիցեանց, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 252:

¹¹⁰ Շիրվանի հայության պատմության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Ստեփանյան, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, Երևան, 2010, էջ 19-34

¹¹¹ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 44:

¹¹² Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 12:

¹¹³ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 23:

Շիրվանի թեմը հաստատվել էր Էջմիածնի ենթակայության տակ և այդ հրովարտակը վերահաստատվում է շահ Աբբաս Բ-ի հիշյալ հրովարտակով¹¹⁴: Միաժամանակ շահ Սեֆիի 1634թ. մի հրովարտակով նաև Քաշաթաղի թեմ հաստատվում է Էջմիածնի ենթակայության տակ¹¹⁵:

Աղվանից Պետրոս կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին¹¹⁶ Շիրվանի թեմը վերահաստատվում է որպես Աղվանից կաթողիկոսության պատկանող թեմերից մեկը¹¹⁷: 1663 թ. շահ Աբբաս Բ-ից ձեռքբերած հրովարտակով Պետրոսը հաստատվում է որպես Գանձակի, Ղարաբաղի և Շիրվանի հայության կաթողիկոս¹¹⁸: Այս հրովարտակի հակառակ կողմում նշումներ կան շահ Սեֆիի ու Աբբաս Բ-ի վերը նշված հրովարտակների մասին, նաև նույն Պետրոս կաթողիկոսի կողմից իր որպես Գանձակի, Ղարաբաղի և Շիրվանի հայության կաթողիկոսի իրավունքները 1655 թ. ձեռք բերված հրովարտակով հաստատելու մասին¹¹⁹:

Պայքարը Շիրվանի թեմի ենթակայության հարցի շուրջ շարունակվում է նաև Պետրոս Խանձքեցու մահից հետո, Երեմիա Հասան-Ջալալյանի կաթողիկոսության շրջանում (1676-1700 թթ.): Վերջինիս կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող 1675 թ. շահ Սուլեյմանի հրովարտակում նշվում է, որ նա հաստատվում է որպես Գանձակ - Ղարաբաղի ու Շիրվան – Շամախու հայերի կաթողիկոս¹²⁰:

Ինչպես հայտնի է, զուգահեռ այլ աղբյուրների տվյալներից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու միջնորդությամբ Երեմիա Հասան-Ջալալյանի աթոռակալության տարիներին Շիրվանի ու Գանձակի թեմերը դրվել էին նրան հակաթոռ Միմեոն Խոտորաշենցի կաթողիկոսի ենթակայության տակ¹²¹: Հետագայում Ամենայն Հայոց կաթողի-

¹¹⁴ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 42:

¹¹⁵ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 22:

¹¹⁶ Ըստ Մ. Սմբատյանցի Պետրոս Գ Խանձկեցին Աղվանից կաթողիկոս է եղել 1653-1675թթ. (Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանացն Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք 'ի Շամախույ թեմի, Տփիսիս, տպարան Սովսէս Վարդանեանցի, 1896, էջ 237):

¹¹⁷ Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 20-21:

¹¹⁸ Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 14:

¹¹⁹ Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 14, էջ 50:

¹²⁰ Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 43:

¹²¹ Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

կոս դարձած Եղիազար Այնթապցին այդ թեմը ենթարկում է Էջմիածնին¹²²:

Շիրվանի թեմը Աղվանից կաթողիկոսությանը ենթարկելու ուղղությանը ավելի վճռական քայլեր է ձեռնարկում Եսայի Հասան-Ջալալյանը¹²³: Վերջինիս նախաձեռնությամբ կազմվում են նաև համախոսականներ, որոնցում Շամախու, Շիրվանի ու Շաքիի հայերը իրենց ենթակա են համարում Աղվանից կաթողիկոսին: Այդ համախոսականներից մեկը հայերեն է և հաստատված Շիրվանի ու Շաքիի 14 գեղջավազների, հոգևորականների կնիքներով ու բազմաթիվ մատնադրոշմներով¹²⁴, մյուսը՝ պարսկերեն և հաստատված 100-ից ավելի վկաների՝ Շաքի, Շիրվանի ու նաև Ղարաբաղի գեղջավազների, մելիքների ու հոգևորականների կնիքներով ու ստորագրություններով¹²⁵:

1700 թ. հրապարակվում է շահ Սուլթան Հուսեյնի հրամանագիրը, որով հանձնարարվում էր Շիրվանի, Կախեթի ու Ղարաբաղի տեղական իշխանություններին օգնություն ցուցաբերել Աղվանից կաթողիկոսին՝ իրեն ենթակա Շիրվանի հայերից եկեղեցական հարկերը հավաքելու հարցում¹²⁶: Նույն շրջանում Շիրվանի հայությանն ուղղված կոնդակ է գրում Նահապետ Եդեսացի կաթողիկոսը՝ պատվիրելով նրանց կաթողիկոս ճանաչել ու հնազանդվել Եսայիին¹²⁷:

Աղվանից Եսայի Հասան-Ջալալյանին հաջողվում է այս հարցի կապակցությամբ Աղվանից կաթողիկոսությանը ձեռնտու պայմաններով համաձայնության գալ նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ջուղայեցու հետ: Վերջինիս 1708 թ. կոնդակով Շիրվանի թեմը հանձնվում է Աղվանից կաթողիկոսությանը¹²⁸: Սակայն, որքան էլ տարօրինակ է, նույն Ալեքսանդր կաթողիկոսի կողմից ձեռքբերված շահ Սուլթան Հուսեյնի 1712թ. հրովարտակով Շիրվանի թեմը նորից ճանաչվում է Էջմիածնի անմիջական ենթակայության տակ¹²⁹: Ամենայն հավանականությամբ հենց այս պատճառով Եսայի Աղվանից կաթողիկոսը չի

¹²² Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

¹²³ Եսայի Հասան-Ջալալյանը Գանձասարի կաթողիկոս է եղել 1701-1728 թթ.:

¹²⁴ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 240, վավ. 3:

¹²⁵ Տե՛ս ստորև վավերագիր 19:

¹²⁶ Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 63:

¹²⁷ Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

¹²⁸ Նույն տեղում

¹²⁹ Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 82:

ներկայանում Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսին, որը 1715թ. հաջորդել էր մահացած Ալեքսանդրին: Ինչպես իրավացի կերպով նկատում է Լ. Մկրտումյանը, Շիրվանի թեմի կարգավիճակը օգտագործում էին Աղվանից կաթողիկոսության գործերի վրա ներագդելու ու կաթողիկոսներին իրենց հնազանդ պահելու համար¹³⁰: Դա երևում է Աստվածատուր Համադանցու դիրքորոշումից, որը բարկանալով Եսայու չներկայանալու պատճառով «նորից տերունի է առնում Շամախին, Շաքին, Շիրվանը և սրանց ենթակա մասերը»¹³¹: Հետագայում, 1719թ. երբ Եսայի կաթողիկոսը աղքատությունից դրդված ներկայանում է Սուրբ Աթոռ, Աստվածատուր կաթողիկոսը կոնդակ է գրում՝ հորդորելով Շամախու և շրջակա շրջանների հայությանը նվիրակական գումարները հանձնել Աղվանից կաթողիկոսին¹³²:

Հետագայում Ղարաբաղի խանի 1812 թ., Շաքիի Ջա'ֆար խանի 1813 թ. և Շամախու Մուսթովֆի խանի 1814 թ. հրամանագրերով Շիրվանի թեմը հաստատվում է Գանձասարի Սարգիս կաթողիկոսի ենթակայության տակ¹³³:

Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անվանումները պարսկերեն վավերագրերում

Պարսկերեն *շարիաթական* - նոտարական վավերագրերում ևս ինչպես պարսկական մյուս աղբյուրներում Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերն ու շրջանները, ինչպես նաև նրանցում գտնվող հայոց վանքերն ու եկեղեցիները հիմնականում նշվում են իրանականացված ու թյուրքացված օտար տարբերակներով¹³⁴, որոնք դժվարություններ են ստեղծում ուսումնասիրողների համար դրանք հայկական անվանումների հետ նույնացման հարցում, ինչպես նաև առիթ են տալիս դրանց հիման վրա բնակչության էթնիկ կազմի հետ կապված անհիմն շահարկումների համար: Այնուամենայնիվ վավերագրերի բովանդակությունը

¹³⁰ Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

¹³¹ Միմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 117:

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 247, 255ա, 256ա:

¹³⁴ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները պարսկերեն վավերագրերում, Հայկազյան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2017 հ. 37, էջ 123-153:

կասկած չի թողնում այդ բնակավայրերի հայկական լինելու հարցում և ինքնին հերքում նման բոլոր կեղծիքները:

Հայկական բնակավայրերի օտարահունչ անունների մի մասը տրվել են XII դարից ի վեր նրանց հարևանությամբ հաստատվող թյուրքական ծագում ունեցող քոչվոր ցեղերի ու իշխող վերնախավի կողմից: Հարկ է հիշել, որ թյուրքական ցեղերը և նրանց ավագանին գերիշխող դիրք էին զբաղեցնում պատմական Հայաստանի շրջանները իրենց պետության մեջ ներառած Ակ Կոյունլուների և Կարա Կոյունլուների տիրապետության շրջանում: Սեֆյան պետության ժամանակաշրջանում նրանց փոխարինում են ղզլբաշ ցեղերի առաջնորդները, որոնք կառավարում էին ոչ միայն Հարավային Կովկասի այլև ողջ Իրանի նահանգների մեծ մասը¹³⁵: Բացի այդ Սեֆյան գահակալները շարունակաբար բնակեցնում էին իրենց երկրի սահմանային վարչական միավորների մեջ ընդգրկված Արևելյան Հայաստանի շրջանները թյուրքական ղզլբաշ ցեղերով, որոնք նրանց ռազմական հենարանն էին Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում: Այդ քաղաքականությունը բնորոշ էր ինչպես Սեֆյան վաղ շրջանի շահերին, այնպես էլ շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության շրջանին¹³⁶: Սեֆյան պետության մեջ ընդգրկված Արևելյան Հայաստանի շրջանները կառավարող թյուրք ղզլբաշ ցեղերի ավագանուն ժառանգական տիրույթներ էին տրվում այդ տարածքներում, ինչպես օրինակ Ղարաբաղի շրջանը, որը կառավարում էին ղաջարական զիադօղլի ցեղից սերող *բեկլարբեկերը* և որտեղ ստեղծվել էին «իգիրմիդորտ» (24) և «օթուզիքի» (36) կոչված արհեստական ցեղային միությունները, Նախիջևանի շրջանը, որը ուսթաջլու ցեղի ճյուղ հանդիսացող քենգերլու ցեղի ժառանգական *օլբան* էր¹³⁷: Ուստիև պարսկերեն փաստաթղթերում նշվող հայկական տեղանունների ու հայոց վանքերի անվանումների փոփոխությունները հիմնականում կապված են այդ ցեղերի խոսակցական ու իրանական պետության պաշտոնական լեզուների՝ թուրքերենի ու պարսկերենի հնչյունական և տառային համա-

¹³⁵ The Cambridge History of Iran, vol. 6 (The Timurid and Safavid Periods), edited by P. Jackson, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne Sydney, p. 358.

¹³⁶ H. Maeda, Exploitation of the Frontier: The Caucasus Policy of Shah 'Abbas I, Iran and the World in the Safavid Age, London, New York, 2012, p. 477.

¹³⁷ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIXвв., Ленинград, 1949, сс. 132-136.

կարգերի, նաև լեզվամտածողության որոշ առանձնահատկությունների հետ:

Հայոց վանքերի անվանումները

Հայկական վանքերն ու եկեղեցիները Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում սովորաբար նշվում են այն բնակավայրերի անուններով, որոնցում դրանք գտնվում են. ինչպես օրինակ Ագուլիսի վանք, Դարաշամբի վանք, Շոռոթի, Բիստի¹³⁸, Մեյսարիի ու Մուղնու վանք: Եկեղեցիների անունները (Ս. Ստեփաննոս Նախավկա, Ս. Թովմա Առաքյալ, Ս. Աստվածածին, Ս. Թադեի և այլն) սովորաբար չեն նշվում: Դրանք նշվում են միայն այն դեպքում, երբ հրամանագիրը հրապարակվել է տվյալ եկեղեցու վերանորոգումը թույլատրելու համար, ինչպես օրինակ Արցախի Քոչիզ շրջանի Հիրիեր գյուղի Ս. Գրիգորիս և Երևանի նահանգի Կարբի շրջանի Մուղնի գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցիների վերանորոգումը թույլատրող հրովարտականերում¹³⁹: Կամ էլ երբ մեկ վայրի անվան հետ էին կապվում մեկից ավելի վանքերի անուններ, ինչպես օրինակ Քասաղի ձորում գտնվող Օհանավանքն ու Սաղմոսավանքը¹⁴⁰:

Երբեմն օտար անվան հիմքում տվյալ վայրում առկա եկեղեցիների թիվն էր, ինչպես օրինակ Էջմիածնի վանքի անվանումն է՝ «Ուչքիլիսա», որը թուրքերեն նշանակում է «երեք վանք»՝ մեկ անվան մեջ ընդգրկելով նաև Էջմիածնին մոտ գտնվող Ս. Գայանեի ու Ս. Հոփսիմեի վանքերը: Ուչքիլիսա են կոչվել նաև պատմական Հայաստանի մի քանի այլ հայկական վանքեր ու գյուղեր¹⁴¹, այնուամենայնիվ, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում նշվող «Ուչքիլիսա» անվանումը վերաբերում է միայն Էջմիածնի վանքին: Եղիքիլիսե անվամբ է հայտնի Վարագավանքը (կամ Վարագի Ս. Խաչ) Վանում¹⁴², որը թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է 7 վանք և նկատի ունի այդ վանական համալիրի մեջ ընդգրկված եկեղեցիների քանակը:

¹³⁸ Ք. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 15:

¹³⁹ Ք. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 16, 19:

¹⁴⁰ Ք. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Դ, վավ. 9:

¹⁴¹ Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 198:

¹⁴² L. Sahakyan, Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, Montreal-Arod Books, 2010, p. 29.

Գունանունները¹⁴³ լայնորեն օգտագործվում են հայոց վանքերի օտար անվանումներում՝ ելնելով այն քարերի գույնից, որոնցով կառուցվել են, ինչպես օրինակ Ղարաքիլիսա¹⁴⁴ և Ղըզըլքիլիսա կամ Ղըզըլվանք անվանումները, որոնցից առաջինը թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է «սև վանք», մյուսը՝ «կարմիր վանք»: Ընդ որում հայտնի են մի քանի հայկական վանքեր, որոնք պարսկերեն վավերագրերում հանդես են գալիս այդ անվանումներով:

1489 թ. մի կալվածագրում Ղըզըլվանք է կոչվում Չոխուր Սա'ադի վիլայեթի մեջ մտնող Գառնիի շրջանի մի գյուղ, որ պատկանում էր Հավուցթառի Զաքարիա վարդապետին, իսկ վանքը նշվում է հենց այդպես՝ «Հավուցթառ – هوستار»¹⁴⁵: Ինչպես հայտնի է դառնում որոշ ժամանակ անց՝ 1505 և 1526 թթ. գրված վավերագրերից, այդ անունը գործածվում էր նաև Հավուցթառի վանքի վերաբերությամբ¹⁴⁶: Ղըզըլվանք էր կոչվում նաև Սյունիքի վանքերից մեկը, որի վերանորոգման համար հրովարտակ է ձեռքբերվում 1669 թ.¹⁴⁷: Դա ամենայն հավանականությամբ Ղ. Ալիշանի կողմից նշվող Վաղադին գյուղի եկեղեցին է, որը կոչվել է Ս. Ստեփաննոս Նախավկա և հայտնի է նաև Կարմիր Վանք անվամբ¹⁴⁸: Նույն անվամբ է կոչվել նաև Աստապատ գյուղի Ս. Ստեփաննոս վանքը¹⁴⁹: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան այս երեք վանքերին էլ վերաբերող փաստաթղթեր: Աստապատի Ղըզըլվանքին են վերաբերում 19-րդ դարի սկզբի մի քանի պարսկերեն վավերագրեր, որոնք փաստում են վանքի ծանր դրության ու այդ կապակցությամբ Նախիջևանի խանի հետ նամակագրության, նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ ու Իրանի թագաժառանգ

¹⁴³ Հայկական տեղանուններում գունանունների կիրառության մասին տե՛ս Ս. Գ. Ասատրյան, Արցախի տեղանունների դասակարգման հարցի շուրջ, Արցախ. ժողովրդագրության և տեղանվանակարգի հիմնախնդիրները ԼՂՀ անվտանգության համատեքստում (կոլեկտիվ մենագրություն), Աշխատանքային տետրեր 3-4 (31-32). 2014, էջ 34:

¹⁴⁴ Ղարաքիլիսաների վերաբերյալ տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 125:

¹⁴⁵ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, Երևան, 1968, վավ. 8:

¹⁴⁶ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, վավ. 16, Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 9:

¹⁴⁷ Բ. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 34:

¹⁴⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 219:

¹⁴⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 511:

Աբբաս Միրզայի հաստատմամբ կատարված վանքի առաջնորդի դիրքում Խաչատուր եպիսկոպոսի նշանակման ու որոշ հարկերի կրճատման մասին¹⁵⁰:

Ստորև ներկայացվող վավերագրերից երկուսը (վավերագրեր 12, 13) մատնանշում են, որ Ղըզըլվանք է կոչվել նաև Մուղնու Ս. Փնորգ վանքը, որը կառուցվել էր սև և կարմիր տուֆ քարերով¹⁵¹:

«Ղարաբաղ» և «Չոխուր Սա'ադ» անվանումների ծագումը

Պատմական Հայաստանի և մասնավորապես Հայոց արևելից կողմանց վարչա-տարածքային միավորների՝ գավառների առավել վաղ շերտը ձևավորվել ու զարգացել է հայկական միջավայրում¹⁵²: XIII-XIV դարերից գործածության մեջ են մտնում հայկական բնակավայրերի հարևանությամբ հաստատված քոչվոր ցեղերի ու տարածաշրջանում իշխող դիրք զբաղեցնող նրանց վերնախավի շրջանակներում օգտագործվող մի շարք անվանումներ, որոնք մուտք են գործում պարսկալեզու գրագրության լեզվի մեջ:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում է «Ղարաբաղ» անվան պատմությունը, որն առաջին անգամ հիշատակում է իրանցի պատմագիր Ռաշիդ ալ -Դինն (1247-1318) իր «Տարեգրությունների ժողովածու» կոչված պատմական աշխատության մեջ, որպես Առանում գտնվող ձմեռանոցի անվանում: Նրա առաջին հիշատակությունը կապված է Ահմադ Իլխանի օրոք Կոնկուրտայի դեմ տարվող դատի հետ, որը տեղի է ունենում «Առանի Ղարաբաղում» 1284 թ.¹⁵³: Այս հեղինակի մյուս հիշատակությունները կապվում են Ղազան խանի 1295 թ. պաշտոնական թագադրության և 1301թ. այդ վայրում իր ձմեռանոցը

¹⁵⁰ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 782, 836, թղթ. 1ը, վավ. 1486, 1530, 1684:

¹⁵¹ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 890:

¹⁵² Այդ մասին մանրամասն տե'ս Գ. Մ. Բաղայան, Հայոց արևելից կողմերի տեղանուններն ըստ հայկական սկզբնաղբյուրների, Արցախ. ժողովրդագրության և տեղանվանակարգի հիմնախնդիրները ԼՂՀ անվտանգության համատեքստում (կոլեկտիվ մենագրություն), Աշխատանքային տետրեր 3-4 (31-32). 2014, էջ 36-44:

¹⁵³ Տե'ս Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, т. III. Москва-Ленинград, 1946, с. 104:

հաստատելու հետ¹⁵⁴: Ընդ որում, ամեն անգամ «Ղարաբաղ» անվանումը հիշատակելիս պատմագիրը շեշտում է, որ այն գտնվում է Առանում:

Հարկ է նշել նաև, որ «Ղարաբաղ» անվանումը չի հիշատակվում Ռաշիդ ալ-Դինից մի փոքր վաղ հանդես եկած պարսկալեզու մեկ այլ պատմագրի՝ Ալա ալ-Դին Ջուվեյնիի «Աշխարհի նվաճումը» երկում: Ջուվեյնին, որ մահացել է 1283 թ., Կուր-Արաքսյան միջագետքի մասին խոսելիս այն նշում է «Առան» անվամբ: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ նրա կենդանության օրոք գործածական չէր «Ղարաբաղ» անվանումը:

XVI դարի առաջին կեսին անհայտ հեղինակի պարսկալեզու պատմագրական երկում որպես Ղարաբաղի մեջ մտնող վայր երկու անգամ հիշատակվում է Սուլթանբուղը¹⁵⁵, որն ըստ Մ. Բարխուդարյանցի՝ Կուրի և Խաչենագետի աջ և Գարգառի ձախ ափերի ու դաշտաբերանի մեջ ընկած Արցախի Տուչքատակ կամ Տիգրանակերտ գավառի ստորին մասում գտնվող «մի հողե բերդ էր»¹⁵⁶: Ամենայն հավանականությամբ՝ Ղարաբաղն այդ ժամանակաշրջանում ընդգրկում էր հիշյալ հայկական գավառը, և ձմեռանոցային հարմար վայր էր պատմական Հայաստանի արևելյան շրջաններն իրենց տիրապետությանը ենթարկած մոնղոլ տիրակալների, այնուհետև նրանց փոխարինած Ակ Կոյունլու, Կարա Կոյունլու և Սեֆյան իշխանությունների համար: Ուստի այդ տեղանունը շարունակաբար օգտագործվում է հետագա պարսկալեզու պատմագրության մեջ ու փաստա-վավերագրական նյութերում՝ կիրառվելով ավելի ու ավելի հաճախ և ժամանակի ընթացքում տարածվելով շրջակա ավելի ընդարձակ տարածքի վրա¹⁵⁷:

«Ղարաբաղ» անվանումը Գանձակի բեկլարբեկության վրա տարածվել է ուշ Սեֆյան տիրապետության ժամանակաշրջանում և ավելի հաճախ սկսում է գործածվել XVII դարում¹⁵⁸: XVII դարի երկրորդ կեսից այս անվանումը պարսկական վավերագրերում ավելի ու ավելի հաճախ է գործածվում Գանձակի բեկլարբեկության իմաստով «Գանձակի» փո-

¹⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 166, 188, *Рашид-ад-Дин*, Переписка. Москва, 1971, с. 231:

¹⁵⁵ جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل) تالیف در 948، اسلامآباد، مرکز تحقیقات تارسی ایران و پاکستان، ص. 76، 313.

¹⁵⁶ Տե՛ս Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, Երևան, 1996, էջ 174:

¹⁵⁷ Այս մասին ավելի մանրամասն տես՝ Զ. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 127-129:

¹⁵⁸ Տե՛ս Հ. Փափազյան, հրովարտականք, պրակ Բ: Ե., 1959, էջ 100, 110, 125:

Հայկական անվանումների օտար աղավաղումները

Արևելյան Հայաստանի շրջանների ու բնակավայրերի հայկական անվանումների հետ զուգահեռաբար գործածվող օտար անվանումները, որոնք տրվել են այլազգի հարևանների կամ տիրապետողների կողմից, ըստ իրենց բնույթի կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին խմբում կառանձնացնեինք աղավաղումների հետևանքով ի հայտ եկած տարբերակները: Այս աղավաղումները հիմնականում պայմանավորված էին տեղանքի նկատմամբ գերիշխանությունն ձեռքբերած ժողովրդի լեզվական առանձնահատկություններով և հարմարեցնում էին դրանք տվյալ լեզվի հնչյունական ու տառային համակարգին, երբ որոշ հայերեն հնչյուններ որոնք պարսկերենում չկան օրինակ ց-ն հանդես է գալիս u-ս կամ թu - تس տառերով՝ Աղվերց-Աղվերս ¹⁶⁵اقورس, Հավուցթառ - Հավուսթառ - ¹⁶⁶هوستار, Մանկանոց - Մանկանուս ¹⁶⁷منكانوس, Ֆրանկանոց-Ֆրանկանոս - ¹⁶⁷فرنكانوس, Կից - ¹⁶⁸كيس, Աղջոց - ¹⁶⁹اقچوتس: Հնչյունական ձևափոխումները առանձին դեպքերում լինում էին կամայական բնույթի, երբեմն ի հայտ գալով բառի գրության սխալ ընթերցման հետևանքով, որոնք մեկ անգամ այդպես հանդես գալուց հետո կրկնվում էին հետագա վավերագրերում. ինչպես օրինակ Շոռոթ անվան փոխարեն հիմնականում հանդես է գալիս Շոռլութ տարբերակը¹⁷⁰, Անգեղակոթի փոխարեն՝ Անգելակոթը¹⁷¹, Սաղմոսավանքի փոխարեն Սարմոսավանք¹⁷²: Տեղի էին ունենում անվանումների կրճատումներ թե՛ սկզբից, թե՛ վերջից: Վավերագրերից մի քանիսում կրճատվել էր, օրինակ, Ֆրանկանոցի- «անոց» ածանցը՝ մնալով միայն «Ֆրանկ - ¹⁷³فرنک», իսկ Մանկանոց գյուղը դարձել է «Մանկուս - ¹⁷⁴منكوس»: Հիմնականում առանց

¹⁶⁵ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 32, 34:

¹⁶⁶ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 41:

¹⁶⁷ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1180:

¹⁶⁸ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, էջ 48, 67, 68, 107, 113, 122:

¹⁶⁹ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Դ, վավ. 9, էջ 36, 228:

¹⁷⁰ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 2, 68:

¹⁷¹ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 32:

¹⁷² Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Դ, վավ. 9:

¹⁷³ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Դ, վավ. 19, 22:

¹⁷⁴ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, վավ. 27, Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, վավ. 19, Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 328:

Խոր բաղադրիչի է հանդես գալիս Խորվիրապ անվանումը՝ «վիրաբ – ویراب» ձևով¹⁷⁵:

Երբեմն Արևելյան Հայաստանի տեղանունների աղավաղման պատճառ էին դառնում տառերի բնագրային սխալ ընթերցումները, որոնք հաճախակի էին տեղի ունենում կետերի բացակայության ու ավելացման հետևանքով և հանգեցնում սխալ տարբերակների ամրագրմանը: Նման տեքստային աղավաղման ու սխալ ընթերցման հետևանք կարելի է համարել հ-խ, թ-ս, ն-լ անցումները Հունան (حنان) – Խունան (خنان), Վարդան[ակերտ] (ورثان) – Վարսան (ورثان)¹⁷⁶, Չավնդուր (چوندور) – Չուլդուր (կամ Չըլդըր) (چولدور) տարբերակներում¹⁷⁷:

Արաբական այբուբենում որոշ ձայնավորների չգրվելն էլ ավելի դժվարացնում էր հայերեն տեղանունների գրությունն այդ տառերով, ինչպես օրինակ, Աղավնատուն տեղանունը, որի գրությունը տարբեր վավերագրերում տարբեր է (Աղունադուն - آفونادون¹⁷⁸, Աղոնադին - اغنه¹⁷⁹, Աղոնադան - اغندن¹⁸⁰):

Նման աղավաղման հետևանքով հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Ճարաբերդ կամ Չարաբերդի (ներկայիս՝ Ջրաբերդի)¹⁸¹ փոխարեն պարսկական վավերագրերում ու այլ աղբյուրներում հանդիպում են «Ջալբերդ (Ջալփերդ) կամ Չելեբերդ - چله برد» տարբերակները¹⁸²:

¹⁷⁵ Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Դ, վավ. 9, էջ 36, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 534, 535, 542:

¹⁷⁶ Տե՛ս Հ. Թ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965, էջ 61, 120:

¹⁷⁷ Սյունիքի Չավնդուր գավառի իրանականացված տարբերակն է, որը ըստ հին ցուցակների Տաթևի թեմի մեջ մտնող գավառներից էր (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 242, 272): Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 49, նաև Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Թարիխ-ե Սաֆի, աշխ. Բ. Կոստիկյանի, Երևան, 2000, էջ 44, 46; چهل سند فارسی از جمهوری آذربایجان، تیمور مناف اوغلی موسوی، ترجمه: از پرویز زارع شاهرسی، مرکز اسناد و تاریخ دیپلوماسی، تهران 1386، ص. 121، 122،

¹⁷⁸ Հ. Փափազյան, կալվածագրերը պրակ Ա, վավ. 5, էջ 71:

¹⁷⁹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1372:

¹⁸⁰ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1385:

¹⁸¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 258, Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 316, Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 157, 355:

¹⁸² Տե՛ս ստորև վավերագրեր 19, 22, 25, նաև Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Դ, վավ. 4, էջ 211: امير صدرالدين ابراهيم امینی هروی، فتوحات شاهي، تاريخ صفوی از آغاز تا سال 920 ه.ق.، تهران، 1383، ص. 411.

Էլ ավելի ձևափոխված տարբերակ է Չորման տեղանունը, որը որոշ հետազոտողների կարծիքով հանդիսանում է հայկական Շիրմանանց բնակավայրի անվանումը¹⁸³: Չորման բնակավայրի հիշատակությունը պարսկերեն վավերագրերում կապվում է Արցախի Քոլատակ ու Առաջաձոր բնակավայրերի միջև ծագած խնդիրների հետ¹⁸⁴: Իսկ այն հանգամանքը, որ Չորմանի տանուտերը Խաչենի Ղազանչի, Ներքին Քոլատակ, Բազարքենդ և մի քանի այլ գյուղերի տանուտերերի ու ավագների հետ հիշատակվում է XVIII դարի առաջին կեսում Առաջաձոր գյուղի ավագերեց Դավթի մելիքությանը համաձայնություն տրված համախոսականում¹⁸⁵, խոսում է բնակավայրի էթնիկ կազմի հայկական լինելու մասին:

Աղավաղված տարբերակները, ստանում էին նաև իմաստային որոշ երանգավորումներ, մի երևույթ, որ բնորոշ է ժողովրդական ստուգաբանությունը: Թե՛ պատմագիրները և թե՛ հասարակ ժողովուրդը իմաստային բացատրություններ էին փնտրում հատուկ անուններում¹⁸⁶: Որպես օրինակ կարելի է հիշել XI դարի բանաստեղծ Նասիր Խոսրովի «Մաֆարնամե» ուղեգրության այն հատվածը, որտեղ հեղինակը բացատրում է «Խլաթ» անունը այն հանգամանքով, որ այնտեղ երեք լեզուներով էին խոսում՝ հայերեն, պարսկերեն ու արաբերեն («Ախլաթ» արաբերեն «խառնուրդ» է նշանակում)¹⁸⁷:

Հայկական տեղանունների աղավաղումների ու ձևափոխումները ակնհայտ են ստորև ներկայացվող Քաշաթաղի պատմությանը վերաբերող լիազորագրում (վավերագիր 16), որով 1691 թ. այնտեղի մի շարք հայկական գյուղերի ավագներն ու տանուտերերն իրենց համաձայնությունն էին տալիս Մելիք Հախնազարի որդի Իլիասին որպես իրենց լիազոր ներկայացուցիչը հաստատելու հարցում: Այդ փաստաթղթում Քաշաթաղի շրջանը նշվում է Քոշթասֆ ձևով, Հոչանց գյուղը՝ Հոչաս, իսկ Աղբաթիտ (նաև Ալպատիսիր, Աղվատիսեր, Ալբադիսիր) գյուղը, որ գտնվում է Աղավնո գետակի վերնահովտում, հիշատակվում է Աֆաթ-

¹⁸³ Ս. Սարգսյան, Արցախ. Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, 1996, էջ 79:

¹⁸⁴ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 119, 125, 362,

¹⁸⁵ Վավերագիրը տե՛ս ստորև հ. 21:

¹⁸⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 132-133:

¹⁸⁷ سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، از انتشارات آيينه هنر محمد سلحشور 1368، ص. 8

խար (أفخر) ձևով¹⁸⁸: Եթե փորձենք իմաստային վերլուծության ենթարկել «աֆաթխար» բառը, ապա այն պարսկերենից թարգմանաբար կարելի է ընկալել որպես «մեծ աղետ կամ վնաս»: Քաշաթաղ գավառը այլ վավերագրերում ևս նշվում է Քոշթասֆ ձևով¹⁸⁹, որը, սակայն, չպետք է շփոթել Կուրից մինչև Կասպից ծով ձգվող նույնանուն շրջանի հետ¹⁹⁰: Այս դեպքում ևս տեղանունը ստացել է իմաստային երանգավորում: «Քոշթ-ե ասաֆ կամ ասաֆի - کشت اسفی» - բառակապակցությունը պարսկերեն կարելի է հասկանալ «գուր սպանություն» իմաստով:

«Քենդ» բաղադրիչը հայկական բնակավայրերի անվանումներում

Հայկական բնակավայրերի օտարահունչ անունների շարքում մեծ թիվ են կազմում «քենդ» բաղադրիչով անվանումները: Իրանական ծագում ունեցող «քենդ» բաղադրիչը իրանական լեզուներում հանդես գալով որպես բայանուն՝ (kanta-katha – kat-katha) ունի «քաղաք, տուն» իմաստը¹⁹¹: Այս քենդ-քեթ-դանդ բայանունն ունեցող տեղանունները տարածված են հատկապես Միջին Ասիայում՝ Ախսիքեթ, Բայքենդ, Բունջիքեթ, Վաքքենդ, Կոկանդ, Շուրուրքենդ և այլն¹⁹²:

Այս բաղադրիչը հաճախ պարզապես կցվել է հայկական անվանումներին՝ հաղորդելով դրանց հայերենին օտար հնչողություն, ինչպես օրինակ Քարվաճառի Մոզքենդ գյուղի դեպքում է: Մոզքենդի «քենդ» բաղադրիչը ավելացել է Մոս կամ Մոզ տեղանվանը XVIII դարից հետո¹⁹³: Մոզը (կամ Մոս) որպես Սյունիքին կից շրջանի անվանում հիշվում է հայ պատմիչների երկերում VII դարից¹⁹⁴: Պահպանվել է 1653-1654թթ. Ծարի Մոս գյուղում Մարտիրոս Խնձորեսկցու կողմից ընդօրինակված մի Ավետարան¹⁹⁵: Այդ գյուղը Մոս ձևով հիշատակվում է նաև XVIII

¹⁸⁸ Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

¹⁸⁹ Տե՛ս Հ. Փափագյան, հրովարտականք, պրակ Բ, էջ 89, 100, 124:

¹⁹⁰ Տե՛ս Ս. Ջալալեան, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ: Տիֆլիս, 1858, էջ 361: 107-106. ص. 1336، تهران، نزهة القلوب، 1336، حمدالله قزوینی، نزهة القلوب، تهران، 1336، ص. 107-106.

¹⁹¹ Տե՛ս В. И. Абаев, Этимологические заметки, т. VI. М., 1956, с. 448:

¹⁹² Տե՛ս В. И. Абаев, նշվ. աշխ., էջ 448:

¹⁹³ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 73:

¹⁹⁴ Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, նշվ. աշխ., էջ 321, 322, Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 64:

¹⁹⁵ Տե՛ս Ցուցակ Ձեռագրաց, հ. Ա, Երևան, 1965, ձեռ. 3647:

դարի կեսին Խուրավանքի (կամ Դադի վանքի) կալվածացուցակում¹⁹⁶: Նույն կերպ է թերևս առաջ եկել Մինքենդ անվանումը, որը ստորև ներկայացվող վավերագիր 16-ում հիշատակվում է Քաշաթաղի հայկական բնակավայրերի շարքում: Ղ. Ալիշանն իրավամբ այն նույնացնում է հայկական Մննի բնակավայրի հետ¹⁹⁷:

Որպես կանոն՝ տեղանունների մեջ «քենդ» վերջավորությունը մատնացույց է անում տվյալ բնակավայրի բնակչության նստակյաց լինելը, ուստիև տրվել է հիմնականում հայկական բնակավայրերին: Այս փաստը հստակ կերպով արտացոլվել է 1823 թ. Ղարաբաղում ուսական իշխանությունների կողմից անցկացված վիճակագրական նկարագրության մեջ, որտեղ որպես հայկական բնակավայրեր նշվում են Մխիթար-քենդը, Աղքենդը, Քեշիշքենդը, Մեհդիքենդը (Մեյտիշեն) Խաչեն գավառում, որ հիմնվել է 1828 թ., Մադաթքենդը Վարանդայում, Աղջեքենդը Դիզակում և այլն¹⁹⁸: Այս երևույթն արտացոլվել է նաև Դարշամբի Օրթաքենդ, Դիքքենդ ու Բաշքենդ¹⁹⁹, Երևանի նահանգի Դարաքենդ (Չորագյուղ)²⁰⁰, Ղրխբուլաղի Չելեֆի[քենդ] (նաև Քեշիշքենդ կամ Այդինդարվիշ)²⁰¹, Սյունիքի Աղաքենդ²⁰², Դիզակի Աղջաքենդ²⁰³, Շաքիի ու Շիրվանի Հաթամքենդ²⁰⁴ հայկական գյուղերի պատմությանը վերաբերող Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում:

Քենդ-բաղադրիչով առանձին անվանումները երբեմն մատնանշում են նաև որևէ մեծ բնակավայրի առանձին թաղամասերը, ինչպես, օրինակ, Գանձակի հայկական թաղամասերից երկուսը՝ Քիլիսաքենդը (Եկեղեցու թաղամաս) և Ենիքենդը (Նորաշեն): Քիլիսաքենդը Գանձակ

¹⁹⁶ Տե՛ս Միմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 396:

¹⁹⁷ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 267:

¹⁹⁸ Տե՛ս «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермоловым, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». Тифлис, 1866, сс. 42, 91, 107, 215, 222:

¹⁹⁹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 48, թղթ. 1բ, վավ. 103, թղթ. 1ե, վավ. 678, թղթ. 4, վավ. 112 և այլն:

²⁰⁰ Տե՛ս ստորև վավերագրեր 2, 4-6, 10, 11, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 50, 54, 69, 71 և այլն:

²⁰¹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 158:

²⁰² Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, էջ 66, 68, 107, 113, 122:

²⁰³ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 138, 140, 165, 178 և այլն:

²⁰⁴ Տե՛ս ստորև վավերագիր 19:

քաղաքի հայկական թաղամասերից ամենամեծն էր, որը գտնվում էր Գանձակ գետի ձախափնյակում և ավելի բարձր դիրք էր զբաղեցնում մահմեդական թաղամասերի համեմատությամբ: Ենիքենդը²⁰⁵ գտնվում էր Գանձակի թրքաբնակ հատվածում՝ նշանավոր «մեյդանից» (հրապարակ) դեպի հյուսիս - արևմուտք: Գանձակի այս երկու հայկական թաղամասերի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչների անուններն ու ստորագրությունները նշվում են 1794 թ. կազմված պարսկերեն մի համախոսականում, որով հայ բարձրաստիճան հոգևորականների, հայ մելիքների ու Աղվանից կաթողիկոսությանը հպատակ հայության անունից ընդհանուր համաձայնություն էր տրվում Սարգիս Հասան Ջալալյանի՝ Աղվանից կաթողիկոս հաստատվելուն²⁰⁶:

Հայկական տեղանունների թարգմանական տարբերակները

Մեծ խումբ են կազմում այն օտար անվանումները, որոնք հայկական տեղանունների թարգմանական տարբերակներն են, ընդ որում բառի առաջին բաղադրիչի թարգմանական տարբերակը երբեմն կարող էր զուգակցվել «քենդ» բայանվան հետ՝ երբեմն փոխարինելով հայերեն «շեն-գյուղ» բառին (Վաճառ-Բազարքենդը, Գետաշեն-Չայքենդ²⁰⁷, Երիցուշեն-Քեշիշքենդ և այլն): Խաչենի Քարազլուխ կամ Շիկաքար կոչված բնակավայրի անվանումների շարքում հիշատակվում են նաև Դաշուշեն ու Դաշքենդ («դաշ» թուրքերեն նշանակում է «քար») տարբերակները²⁰⁸:

Հայկական Գետաշեն անվանումը հիշատակվում է XVII դարից: Մասնավորապես 1621 թ. այն նշվում է նրա վրա վրացական գործի հարձակման կապակցությամբ²⁰⁹: Գյուղը Գետաշեն է կոչվում XVIII դարի երկրորդ կեսին այնտեղ այցելած Հովսեփ Էմինի գրքում²¹⁰: Պարսկական վավերագրերում, որոնք վերաբերում են Գետաշենի Մելիք Մնացականյանների պատմությանը, XVIII դարից գյուղի անվանումը հիշատակվում է «Չայքենդ» ձևով, որը «Գետաշեն» անվան առաջին

²⁰⁵Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 35:

²⁰⁶ Տե՛ս ստորև վավերագիր 25:

²⁰⁷ Տե՛ս ստորև վավերագրեր 19, 25:

²⁰⁸ Տե՛ս Ս. Лисицян, Армяне Нагорного Карабаха, Ереван, 1992, с. 25:

²⁰⁹ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 321:

²¹⁰ Տե՛ս Emin Jozeph, Life and Adventures of Joseph Emin. Calcutta, 1918, p. 306:

մասի բառացի թյուրքական թարգմանությունն է կցված «քենդ» բաղադրիչի հետ²¹¹:

Խաչենի Առաջաձոր գյուղից մեկ մղոն հեռավորության վրա գտնվող հայկական Վաճառ գյուղը²¹², որը Մ. Բարխուդարյանցի վկայությամբ Ծմակահող գյուղի հին անվանումն էր, ունի օտար «Բազարքենդ» տեղանվանական տարբերակը²¹³: Այս բնակավայրը, գտնվելով քոչվոր անասնապահների հարթավայրային շրջաններից դեպի լեռնային արտավայր քոչելու ճանապարհին, զարգանում էր հայ գյուղացիների ու արհեստավորների հետ առևտրի շնորհիվ²¹⁴: Բնակավայրը XIX դարի երկրորդ կեսին ուներ 40 ծուխ հայ բնակիչ և XIII դարի արձանագրություններ ունեցող Ս. Ստեփանոս եկեղեցի²¹⁵: Խաչենի «Բազարքենդ- بازارکند» անվամբ հայկական գյուղը հիշատակվում է Մատենադարանի XVII դարի պարսկական վավերագրերում, որոնք կազմվել են գյուղին վերաբերող զանազան խնդիրների կապակցությամբ և բովանդակում են այդ խնդիրների լուծման նպատակով Գանձակի *բեկլարբեկի* հրահանգներն՝ ուղղված իր պաշտոնյաներին²¹⁶:

Տեղանունների թարգմանության և այդ կերպ յուրացման գործընթացն առավել բնորոշ էր հայաբնակ վայրերի հարևանությամբ հաստատված թյուրքական ցեղերին²¹⁷ և ընդունելի պատմական Հայաստանի տարածքում հաստատված Կարա-Կոյունլու ու Ակ-Կոյունլու, Սեֆյան, Աֆշարական ու Ղաջարական մահմեդական իշխանությունների համար, որոնք թեև իրանական պետականության շարունակողներն էին, սակայն թյուրքագրի էին և Արևելյան Հայաստանի տարածքում հենվում էին հիմնականում թյուրքական ցեղերի ու նրանց ավագանու վրա:

Արդյունքում չնայած որպես գրագրության լեզու շրջանառվող պարսկերենին՝ վավերագրերում հայկական բնակավայրերն ու շրջանները հանդես են գալիս թուրքերեն թարգմանական տարբերակներով,

²¹¹ Տե՛ս Զ. Կոստիկյան, Ղարաբաղի հայ մելիքները Նաղիր շահի իշխանության տարիներին: Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVI, Երևան, 2007, էջ 260:

²¹² Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Արցախ, Երևան, 2003, էջ 80:

²¹³ Տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 20:

²¹⁴ Տե՛ս С. Лисицян, նշվ. աշխ., էջ 69:

²¹⁵ Տե՛ս Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 118:

²¹⁶ Տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2ա, 92, թղթ. 2բ, վավ. 124ա:

²¹⁷ L. Sahakyan, նշվ. աշխ., էջ 28:

կամ պարսկերեն բառերի թյուրբացված հնչողությամբ, ինչպես օրինակ «Դարաչիչաք - دره چيچک» անվանումն²¹⁸ է հայոց Ծաղկունիք, Ծաղկունեաց Ձոր (Վարաժնունիք) գավառի փոխարեն, բաղկացած պարսկերեն «Դարա - دره» ու թյուրքերեն «չիչաք - چيچک» թարգմանական տարբերակների կցումից²¹⁹:

Երբեմն օտար թարգմանական տարբերակով օգտագործվում էին տեղանվանը կից «Վերին», «Ներքին», «Մեծ», «Փոքր», «Հարավային» և «Հյուսիսային» բառերը²²⁰: Այս բաղադրիչները օգտագործվում են Արցախի կրկնվող տեղանունների հետ: Վարանդայի Հարավային կամ Արեգդեմ ճարտար (թյուրք. Գյունի ճարտար) և Հյուսիսային ճարտար (թյուրք. Ղուզի ճարտար) գյուղերի անվանումները կապված են այդ բնակավայրերի՝ մի սարի հյուսիսային ու հարավային լանջերին գտնվելու հետ²²¹: Պարսկական վավերագրերում հանդիպում են «Սաֆլա (պարսկ. سفله - سفلی) - Ստորին (կամ Ներքին)» և «Ալիյյա (պարսկ. علیا) - Վերին» բառերը մասնավորապես՝ Քոլատակ տեղանվան հետ²²²: Այս բաղադրիչները օգտագործվում են նաև Ագուլիս անվան հետ՝ տարբերակելով Վերին Ագուլիսը (Ագուլիս-ե Ալիյյա - اگلیس علیا) և Ներքին Ագուլիսը (Ագուլիս-ե Սաֆլա - اگلیس سفلی)²²³:

Տեղանքի առանձնահատկությունների ու պատմության հետ կապվող անվանումները

Օտարալեզու հարևանները բնակավայրերին նոր անվանումներ էին տալիս՝ ելնելով նաև այն հանգամանքից, թե ինչպես էին նրանք ընկալում տվյալ բնակավայրն ու նրա բնակիչներին²²⁴: Ընդ որում, հնարավոր էր, որ տեղի հայկական անվանումը նույնպես կապված լիներ

²¹⁸ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 955, թղթ. 1ե, վավ. 1076:

²¹⁹ Առ. Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 87, 104: Ըստ Ալիշանի դա նախկին Վարաժնունիք աշխարհն է (Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 277):

²²⁰ Այս մասին ավելի մանրամաս տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 135-137:

²²¹ Տե՛ս Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 220-1:

²²² Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 3, 55:

²²³ Տե՛ս ստորև վավերագիր 15, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, 1ա, վավ. 29, 1դ, վավ. 545, թղթ. 1ե, վավ. 688, թղթ. 1ե, վավ. 1108, 1171 և այլն:

²²⁴ Այս մասին ավելի մանրամաս տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 137-140:

բնակավայրի առանձնահատկությունների հետ, բայց չհամընկներ օտարների կողմից նրա ընկալման ձևի հետ:

Գեղարքունիքի գավառը հիշատակվում է «Գյոքչա - كوكچه» անվամբ²²⁵, որը թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է «երկնագույն, կապույտ» և հանդիսանում Սևանա լճի օտար գունանունը: Իհարկե, երբ նկատի է առնվում հենց լիճը, Գյոքչա անվան հետ միաժամանակ նշվում է նաև «ծով – թուրք. դենիզ - دنگیز» բաղադրիչը²²⁶:

Տեղանքի առանձնահատկություններով պայմանավորված է հանդես գալիս նաև Ղըրխբուլաղ (քառասուն աղբյուր – թուրք. قرخبلاغ) տեղանունը որպես Կոտայքի շրջանի անվանում՝ ինչպես պարսկերեն վավերագրերում²²⁷, այնպես էլ հետագայում ռուսական իշխանությունների կողմից կազմած վիճակագրական ուսումնասիրություններում²²⁸:

Տեղանքի առանձնահատկությունների հետ էր կապված նաև հայկական Կեչան (կամ Կիչան) գյուղի «Բալլուղայա» (թուրք. – باللوغايه - մեղրոտ լեռ) անվանումը: Խաչենի շրջանում նշվող այս հայկական գյուղը XIX դարում ուներ 15 ծուխ բնակիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցի²²⁹:

«Բալլուղայա» ձևով այս բնակավայրը պարսկական վավերագրերում հիշատակվում է XVIII դարի առաջին կեսից: Այդ տեղանունը նշվում է Խաչենի Առաջածոր (Դովշանլու) գյուղի ավագերեց Դավթի մելիքությանը²³⁰ համաձայնություն տված հայկական գյուղերի կողմից կազմված համախոսականում²³¹: Ըստ պարսկալեզու պատմագիր Ներսեսովի՝ XVIII դարի կեսին «Խաչենի մահալում Ուլուբաքի թոռը ըմբոստանալով՝ տարբեր գյուղերից մարդ է հավաքում ու ամրանալով Բալլուղայայում, սկսում կռվել Փանահ խանի դեմ»²³²: Այդպես է նշվում գյուղը XIX դարի առաջին կեսին Ղարաբաղի դատարանում գրված մի

²²⁵ Ք. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, էջ 115, 137, 158, Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 161, թղթ. 1է, վավ. 1076, թղթ. 1ը, վավ. 1585ա և այլն:

²²⁶ Տե՛ս ստորև վավերագիր 11:

²²⁷ Տե՛ս ստորև վավերագիր 17: Ք. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Դ, վավ. 8:

²²⁸ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения къ Российской империи, Санктпетербург, 1852, сс. 509-510.

²²⁹ Տե՛ս Ս. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 247:

²³⁰ Նրա մասին տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Ղարաբաղի հայ մելիքները, էջ 259:

²³¹ Տե՛ս ստորև վավերագիր 20:

²³² Տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 50:

փաստաթղթում, ըստ որի Աղվանից կաթողիկոսությունը կալվածքներ ուներ Բալլուղայա գյուղում²³³:

Տեղանքի առանձնատկությունների հետ է կապվում Առաջածոր գյուղի հայկական անվանումը: Ըստ Մ. Բարխուդարյանցի՝ Առաջածոր (կամ Առջածոր, Արջածոր) գյուղը գտնվում է Արցախի Խաչեն գավառում, դեպի Արծաթասար ձգվող լեռնաշղթայի հարավային ստորոտում, անդնդախոր ձորի եզրին²³⁴: Իսկ գյուղի օտար անվանումը՝ «Դուշանլու կամ Դոշանլու - دوشانلو»²³⁵ հավանաբար ծագում է արաբերեն «պատվավոր, պատվարժան, մեծատուն-դուշան-دوشان» արաբերեն բառից և նրան կցված որակը կամ ծագումը ցույց տվող لو - լու թյուրքական վերջավորությունից: Այդ պարագայում նման անվանումը կապվում է նրա՝ Խաչենի Հասան-Ջալալյանների իշխանական տոհմին պատկանելու և նրա ճյուղի ներկայացուցիչների՝ այնտեղ բնակվելու հանգամանքի հետ, որի մասին նշվել է այդ գյուղին տրված սկզբնական այլալեզու փաստաթղթերում: Քանի որ յուրաքանչյուր փաստաթուղթ կազմվում էր՝ հենվելով նախկին փաստաթղթերի վրա, այդ բառը սկսել է ընկալվել որպես գյուղի անվանում և օգտագործվել «Առաջածոր» անվանը զուգահեռ: Իսկ կետերի կորուստը (دوشانلو - دوشانلو) և համապատասխան հնչյունափոխությունը հաճախակի երևույթ էր արաբատառ այբուբենն օգտագործող լեզուներում:

Առաջածորը եղել է Խաչենի Հասան-Ջալալյան տոհմի ժառանգների հայրենական կալվածքներից: Հիշյալ բնակավայրի արևելքում Անապատ կոչվող կիսաժայռափոր մատուռների առջևի ժայռաբեկորի վրա պահպանվել է XIII դարի մի արձանագրություն, որտեղ հիշատակվում են Խաչենի իշխան Ջալալ Դուլայի և նրա որդի Աթաբեկի անունները²³⁶: Իսկ նույն գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում հնում պահվում էին երկու ձեռագիր մատյաններ՝ Ավետարան ու Աստվածաշունչ, որոնք ունեին կարևոր հիշատակարաններ գյուղի Խաչենի Հասան-Ջալալյաններին պատկանելու ու նրանց հետնորդների միջև տեղի ունեցած վեճի մասին²³⁷: Հետագայում ևս Հասան-Ջալալյանների տոհմի մի ճյուղի ներկա-

²³³ Տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 286:

²³⁴ Տե՛ս Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 257:

²³⁵ Տե՛ս ստորև վավերագիր 22:

²³⁶ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 88:

²³⁷ Տե՛ս Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 257:

յացուցիչները բնակվում էին Առաջածոր գյուղում՝ վարելով այնտեղի հողերը իշխանությունը և անգամ երբեմն զբաղեցնելով Աղվանից կաթողիկոսության աթոռը, ինչպես, օրինակ, 1554թ. Դավիթ Առաջածորեցին²³⁸ և Եսայի Հասան-Ջալալյանը (1700-1728 թթ.)²³⁹:

Արհեստների ու գյուղերի այլ մասնագիտացման հետ կապվող օտար անվանումները

Հետաքրքրական են հայկական տեղանուններին զուգահեռ օգտագործվող այն օտար անունները, որոնք մատնանշում են արհեստներ: Այդ կարգի տեղանունները հիմնականում վերջանում են թյուրքական «-چی» չի» վերջածանցով, և զարմանալի չէ, որ դրանք հաճախ կրկնվում են նաև հարևան շրջաններում:

Հայկական գյուղերի բնակիչները բացի հողագործությունից զբաղվում էին նաև արհեստներով: Ընդ որում, եթե թե՛ հայ, թե՛ թյուրք ու քուրդ կանայք զբաղվում էին գորգագործությամբ ու կարպետագործությամբ, ապա արհեստավորներ լինում էին հիմնականում հայ տղամարդիկ: Ուստի այդ օտար տեղանունները ևս մատնանշում են բնակավայրի հայկական լինելը, եթե ոչ ներկայումս, ապա գոնե անցյալում: Արցախի ու Ջանգեզուրի հայկական գյուղերի բնակիչները զբաղվում էին կավագործությամբ (բրուտներ), քարտաշությամբ, դարբնագործությամբ, արծաթագործությամբ, կոշկակարությամբ և այլ արհեստներով²⁴⁰:

Օտար տեղանունների այս խումբը, ամենայն հավանականությամբ տեղի բնակչության բնորոշման հարցում շատ ավելի մեծ կարևորություն ունենալով Արևելյան Հայաստանի հայ և օտարազգի բնակիչների շրջանում, հաճախ գործածությունից զրեթե լիովին դուրս է մղել բնակավայրի հին հայկական տարբերակը: Այսպիսին է իրավիճակը Արցախում և Սյունիքում եղած մի քանի «Ղազանչիների» (թյուրք. Կաթսա-յագործ - قزغانچی, قزانچی, قازانچی) դեպքում: Ղազանչի է կոչվել Հյուսիսային Արցախի Կասում-Իսմայլովի շրջանի բնակավայրերից մեկը, որ XIX դարի վերջին պատկանել է Ոսկանապատիցի կալվածատերեր Նազար

²³⁸ Տե՛ս Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 219:

²³⁹ Տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 377:

²⁴⁰ Տե՛ս Ս. Ս. Зелинский, Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. IV, ч. I. Тифлис, 1886, сс. 103, 117:

Մելիք-Շահնազարյանին և Լազար Էմմանուելյան Լազարյանցին²⁴¹: Նույն անվամբ մեկ այլ հայկական բնակավայր էլ կա Հյուսիսային Արցախի Գետաբեկի շրջանում: Մինչև 1770-ական թվականները հայաբնակ այդ բնակավայրի անվան հայկական տարբերակը ևս մոռացվել է²⁴²: Հայտնի է Ղազանչի – Շահկերտ բնակավայրը²⁴³ նաև Միսականի Երնջակ գավառում, որի բնակիչները հայտնի էին որպես պղնձագործներ (կամ կաթսայագործներ)²⁴⁴: Այստեղից գաղթած բնակիչների մի առանձին թաղամաս է եղել Շուշի քաղաքում, որոնք նույնպես հմուտ կաթսայագործներ էին²⁴⁵: Ղազանչի անունով բնակավայրերից մեկը, ըստ Մ. Բարխուդարյանցի գտնվում էր Ջրաբերդ գավառում, Կիչանի արևելահյուսիսային կողմում, Խաչեն և Ջրաբերդ գավառների սահմանագլխի սարի հյուսիսային կողմում²⁴⁶: Ղազանչի անվամբ մեծ թվով բնակավայրեր կան ոչ միայն Արցախում, այլև Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլ, Սուրմալու գավառներում²⁴⁷:

Արցախի Ջրաբերդ գավառում նշվող Ղազանչի հայկական բնակավայրի պատմությանը վերաբերող տվյալներ պահպանվել են ինչպես տեղի արձանագրություններում, այնպես էլ Մատենադարանի XVIII դարի պարսկերեն վավերագրերում²⁴⁸:

Տեղանունների այս խմբի մեջ կարելի է դիտարկել նաև «Ղուշչի - قوشچی» անվամբ հայտնի մի քանի տեղանուններ, որ հիշատակվում են պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հայաստանի ու Վրաստանի լեռնային շրջանները Արևելքում հայտնի էին որսի թռչունների և նրանց տեսակների առատությամբ²⁴⁹: Որսը Սեֆյան արքունիքի սիրելի զբաղմունքներից էր և մի ամբողջ վարչություն *ամիր շիքարի* գլխավորությամբ զբաղվում էր որսի կենդանիների, այդ թվում բազե-

²⁴¹ Տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 427:

²⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66:

²⁴³ Շահկերտ ձևով տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, նշվ. Աշխ., էջ 286:

²⁴⁴ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 362:

²⁴⁵ Տե՛ս С. Лисицян, նշվ. աշխ., էջ 70:

²⁴⁶ Տե՛ս Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 271:

²⁴⁷ Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան՝ հ. III, Երևան, 1991, էջ 497–498:

²⁴⁸ Տե՛ս ստորև վավերագիր 20, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2, վավ. 49, 2բ, վավ. 190, նաև Բ. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 3:

²⁴⁹ A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, translated from the Latin and annotated by Collette Ouahes and Willem Floor, Washington, 2014, pp. 298-299.

ների ու այլ թոշունների խնամքով²⁵⁰: Սեֆյան վարչական համակարգում կային «*դուշլ*» կոչվող պաշտոնյաներ²⁵¹: Ըստ երևույթին, բազենների մատակարարումը պալատին ապահովում էին առանձին բնակավայրեր, որոնք բացի հողի մշակությունից, զբաղվում էին բազենների բուծմամբ ու բազմացմամբ, իսկ բազեններ որպես *փիշքաշ շահի խասսե-ե շարիֆեին* մատակարարում էին սահմանային շրջանների *հաքիմներն* ու *ամիրները*²⁵²: Կային անգամ ուղեցույցներ (Գիրք բազենների մասին - Բազնամե - بازنامه), որոնցում տրվում էին նրանց բուծման ու բազմացման, նաև բուծման եղանակները²⁵³:

Ղուշչի անվամբ բնակավայրերից մեկը նշվում է Քաշաթաղի շրջանում, Մերիկ գյուղից 2կմ հարավ-արևելք, Աղավնագետի աջ կողմում, որի մոտակայքում պահպանվել է «Մկնատամի խաչ» կոչված XII-XIII դարերի եկեղեցին²⁵⁴: Նրա գեղջավազը ևս նշվում է 1691թ. Քաշաթաղի Մելիք Հախնազարի որդու՝ Իլիասի անունով տրված լիազորագրում²⁵⁵: Նույնանուն բնակավայր գտնվել է նաև Սյունիքում, որը հիշատակվում է Ստեփանոս Օրբելյանի «Ժամանակագրության» Տաթևի թեմի հարկացուցակում²⁵⁶: Ղուշչի անվամբ մեկ այլ բնակավայր է նշվում Գանձակի գավառում, որի հայկական անվանումը Խաչակապ կամ Խաչափակ է²⁵⁷, իսկ նրա Ղուշչի անվանումը կապվում է շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակներին վերաբերող մի ավանդության հետ: Ըստ այդ ավանդության՝ շահ Աբբասի արշավանքների ժամանակ Գրիգոր անունով մեկը ցանկանում է բազե բռնել շահին ընծայելու համար, բայց ժայռից ընկ-

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 299-301.

²⁵¹ Ղուշչիների մասին բազմիցս հիշատակվում է Սեֆյան պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքին վերաբերող Դասթուր ալ-մուլուք աշխատության մեջ دستور الملوك ميرزا رفيعا، به كوشش و تصحيح محمد اسماعيل مارچينكوفسكى، ترجمه على كردابادي، تهران، 1385، ص. 55-57, 229, 238, 239, 268:

²⁵² القاب و مواجب دوره سلاطين صفوی، به تصحيح يوسف رحيم لو، مشهد، 1371، ص. 69.

²⁵³ Բազենների բուծման ու խնամքին նվիրված աշխատություններից մեկի ձեռագիր օրինակ կա նաև Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդում և գրանցված է որպես ձեռ. հ. 183: Նկարագիրը տե՛ս K. Kostikyan, Catalogue of Persian Manuscripts, Yerevan, 2017, m. N 110, pp. 84-85.

²⁵⁴ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 138:

²⁵⁵ Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

²⁵⁶ Տե՛ս Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, Երևան, 1942, էջ 42:

²⁵⁷ Տե՛ս Ե. Լալայեան, Գանձակի գավառ, Ա հատոր, Թիֆլիս, 1901, էջ 105:

նում ու մահանում է: Շահ Աբբասն էլ գյուղը նվիրում է տեղի համայնքին և այն անվանում Ղուշչի²⁵⁸:

Ռուսական տիրապետության շրջանում Ջանգեզուրի շրջանում նշվում են երկու տեղանուններ, որոնց հիմքում Ղուշչի բառն է. մեկը Ղուշչիլուն է, որն ուներ թյուրքալեզու բնակչություն, և մյուսը՝ հայաբնակ Ղուշչի Թագաքենդը՝ իր 74 ծուխ հայ բնակչությամբ²⁵⁹: Ղուշչի անվամբ բնակավայր է նշվում նաև Այրարատ նահանգի Նիգ (Ապարան) գավառում, որն ըստ Ղ. Ալիշանի ուներ Աստուածածին եկեղեցի²⁶⁰ և XIX դարի սկզբի տվյալներով 72 շունչ հայ բնակչություն²⁶¹:

Ղուշչի բառի բովանդակային նշանակության հետ են կապվում Հյուսիսային Արցախի Ռսկանապատ գյուղի Սկնապատ-Սոնդորաբաղ տարբերակները: Հայկական բարբառներում այն հիշատակվում է Սկնապատ ձևով²⁶², իսկ պարսկական աղբյուրներում՝ «Սոնդորաբաղ - سنقر اباد» ձևով: «Սոնդորաբաղ» տեղանունը պարսկական վավերագրերում հիշատակվում է XVII դարի սկզբից: Մասնավորապես՝ շահ Աբբաս Ա-ի 1607 թ. հրամանագրով քրիստոնյա Մելիք Նազարը նշանակվում է Ղարաբաղի Սոնդորաբաղի մելիք և առաջնորդ²⁶³: Մելիք Սարուխանը և նրա եղբայր Նազարն այն հայ մելիքներից էին, որոնց շահ Աբբաս Ա-ն իր հետ տանում է Սպահան²⁶⁴:

1637թ. շահ Սեֆի Ա-ի հրովարտակով նախկինում Մելիք Նազարին ու Մելիք Սարուխանին շնորհված Սոնդորաբաղ ու Ղարաքեշիշ (Բրաջուր) գյուղերի *համեսալեն* շնորհվում է «Սաֆար Ղուլիին և այլ *ղուշչի ղուլամներին* (բազեապան ծառաներին)»²⁶⁵: «Սոնդոր - سنقر، سنقر» բառը պարսկերեն նշանակում է «որսորդական բազեի տեսակ», իսկ «աբաղը - اباد» նույն «շեն, բնակավայր» ցույց տվող բաղադրիչն է, որը հաճախակի է հանդիպում թե՛ հայկական և թե՛ իրանական տեղանուններում: «Սոնդորաբաղ» անվան թարգմանությունը և այն, որ նրա հարկերից բաժին է

²⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106:

²⁵⁹ Տե՛ս С. П. Зелинский, Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии, т. IV, ч. I, с. 158:

²⁶⁰ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 254:

²⁶¹ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587.

²⁶² Տե՛ս Ս. Ջալալեան, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 22:

²⁶³ Տե՛ս Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. I, т. I, подг. М. Тодуа, Кутаиси, 1995, с. 20.

²⁶⁴ Առ. Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, էջ 63:

²⁶⁵ Տե՛ս Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. I, с. 37.

հատկացվում արքունի բազեապաններին, հուշում են, որ այդ բնակավայրում, հավանաբար, զբաղվում էին բազեների կամ որսի այլ թռչունների բուծմամբ: Այստեղից էլ, ամենայն հավանականությամբ, ծագում է հայկական անվանումը, որը սկզբնապես պետք է որ եղած լինի Որսկանապատ՝ կապվելով այնտեղ բազեների կամ որսականների²⁶⁶ բուծման հետ և ոչ Ոսկանապատ, որտեղ «որսկանը» պետք է հասկանալ «որսի թռչուն» իմաստով:

Հետագայում ևս, օրինակ, 1794 թ. Սարգիս կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ կազմված պարսկերեն համախոսական գրության մեջ նշվում է Սոնդորաբադի Մելիք Յուսուֆի անունը²⁶⁷, որը հուշում է, որ այդ շրջանում ևս գյուղը հայաբնակ էր և ուներ իր մելիքը: Ընդ որում, հայ ազգագրագետ Ե. Լալայանի ուսումնասիրության համապատասխան՝ Ոսկանապատը, ինչպես նաև Միրզիկ, Մուռուֆ և Բրաջուր գյուղերը պատկանում էին Մելիք Շահնազարյաններին, որոնցից Մելիք Յուսուֆ Գ-ը մահացել էր 1826 թ.²⁶⁸:

Ք. Կոստիկյան

²⁶⁶ «Որսական» բառն ըստ Հայկազյան բառարանի ունեցել է «որսի թռչուն», «բազե» իմաստը (Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 538):

²⁶⁷ Տե՛ս ստորև վավերագիր 25:

²⁶⁸ Տե՛ս Ե. Լալայեան, Գանձակի գավառ, էջ 58:

Երևանցի Մուրադի դուստր Հադիեից Էջմիածնի Մովսես կաթողիկոսի կողմից 1630 թ. գնված Աշտարակում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի դաբալեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 51, նոտարական պատճեն (նորոգված), մեծ. 18.2 x 41 սմ, գիր՝ շիքասթե, նասի:

Նա է Գերագույն Տերը

Փառք Ալլահին, որն ընդունելի դարձրեց առքուվաճառքը և արգելեց կողոպուտն ու վաշխառությունը և փառք Մուհամմադին՝ անբիժ բարեպաշտների հովանավորին, ընտրյալին՝ Ալիին ու բոլոր բարեպաշտներին: Այս օրինական և ընդունելի խոսքերի գրության նպատակն այն է, որ Իրավանի ու Թուման-ե Նախիջևանի պարտադիր ու աներկբա հպատակություն պահանջող, գերագույն շարհ բարձր ատյանը, թող Բարձրյալը պահպանի այն մոլորության աղետից, ներկայացան Իրավանցի Մուրադի դուստր Հադիե անվանյալի պատվարժան լիազոր Մուհամմադ Ռաբի'ն, թող Բարձրյալը նրան օգնական լինի, և վաճառեց [նրա] հոժար կամքով ու առողջ մտքով, առանց բռնության ու պարտադրանքի, քրիստոնյաներից լավագույն ու իմաստնագույն Ուչքիլիսայի Մովսես կաթողիկոսին այն ամենն ամբողջովին, որ նրան օրինական ժառանգությամբ հիշյալ լիազորի միջոցով փոխանցվել էր: Եվ այն է Աշտարակ գյուղում գտնվող մեկ կտոր այգու ամբողջ կեսը, որի սահմաններն են Օշական [տանող] ճանապարհը, Գասպարի ու Շահնագարի այգիները և դաշտը, հայտնի ու նշված գումարով, որն է Սեֆյան նոր հատված ու շրջանառվող 5 թավրիզի արծաթ թուման: Այդ գումարի հաստատված կեսը 2 թուման 5000 դինար է նշված դրամով: Գումարի վճարմամբ ու գնվածի հանձնմամբ այս օրինական, անթերի ու արդար առքուվաճառքի գործարքով, լիազոր անձը, որը տեղյակ էր գնվող առարկայի իր ժամանակի իրական արժեքին համապատասխանությանը, հրաժարվեց բոլոր օրինական իրավունքներից, այնպես, որ վաճառողը տուգանվելու է բացահայտ խաբեության և կեղծիքի դեպքում, որովհետև [գույքի] օտարումից և գումարի վճարումից հետո այս շարհաթական առքուվաճառքի գործարքով նրա նկատմամբ օրինական ու բացառիկ սեփականատիրական իրավունքը հիշյալ գնորդինն է և նրա տնօրինության տակ է նրա մալիքանեն, ինչպես, որ սեփականատերերին է պատկանում իրենց օրինական սեփականությունը: Առքու-

վաճառքի գործարքը տեղի ունեցավ 1040 թ. ջումադի Ա. ամսի 2-ին²⁶⁹:

[Լուսանցքում]

Օրինական առքուվաճառքը տեղի ունեցավ այնպես, ինչպես, որ կից շարադրեցի [կնիք]://: Սույն բովանդակությամբ պատճենը նոտարական գրասենյակում գրվեց [կնիք]://

2

Ջուղայեցի Խոջա Սաֆարի որդի Խոջա Միքայելի կողմից Չոխուր

Սա'ադի բեկլարբեկի պաշտոնյա Ալի Բեկից 1631 թ. գնված

Դարաքենդում (Չորագյուղ) գտնվող տների, բացօթյա կացարանների (էյվան) ու մեկ կտոր այգու դաբալեն և մուսալեհեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 54, բնագիր,

մեծ. 26.3 x 75 սմ, գիր՝ շիքասթե, նասիխ:

Նա է լիիրավ Տերը

Փառք ու պատիվ Բարձրյալ Տիրոջը, որը միաստվածության ծաղկանոցի հավատի վարդին [Մուհամմադ մարգարեի] հակադրվող հայրերին ու հեթանոսներին հակառակ, հաստատուն հավատի վկաների վիճաբանության այգում գարնանային լուսաբացի զեփյուռով թարմություն ու խինդ տվեց և Խեզրի²⁷⁰ նման հավատի ճշմարիտ ուղով, որպես հավատի առաջնորդության ծաղկի ցողուն, իսլամի բոլոր բարեպաշտներին առաջնորդեց՝ ազատելով քրիստոնեության կամ հուդդայականության ստորացուցիչ մոլորության համար հատուցումից, իրավունքի մասին գիտելիքներում խելքի ու ապրուստի հողը շնորհ արեց հասցնել յուրաքանչյուրին, փառք Բարձրյալին և թող նրա կամքը կատարվի և թող փառավորվի կյանքը, որ չի մոտենում բժշկման հոգեպարար հանդիսությանը, որովհետև պաշտամունքի ընդունելի լինելը կախված է ու կապված նրա աղոթքի անկեղծությունից, և նախկին ժողովուրդների ու հավատքների վերացումը Նրա արեզակնային ճշմարտությունից է. Փառք Նրան ու Նրա հետևորդներին:

Այս օրինական և ընդունելի, վճռորոշ խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ սահմանային նահանգ Իրավանի ու Թուման-ե Նախիջևանի պարտադիր հպատակություն պահանջող շարի'ի գերագույն ատ-

²⁶⁹ 1630 թ. դեկտեմբերի 7-ին:

²⁷⁰ Մահմեդական ավանդապատումների մարգարե, որը գտնում է կենարար ջրի ակունքը:

յան, թող Բարձրյալը պահպանի այն մոլորության աղետից, ներկայացավ վսեմաշուք ու փառահեղ, մեծ *ամիր ալ-ումարա*, վստահելի *խաների* հովանավոր, *սուլթանների* բարեբախտ հանգրվան, Չոխուր Սա'ադի *բեկլարբեկի*, թող Ալլահը նրան երջանկության ու փառքի մեջ պահի, պաշտոնյա բարձրաստիճան պահապան *յասավուլ-ե սոհրաթ Մոդիմ Բեկը*, որպես իր հոր՝ գերապատիվ ազնվական, բարձրաստիճան ու պատվարժան պահապան Ալի Բեկի լիիրավ լիազոր ու վստահված անձ և իր հոժար կամքով ու ցանկությամբ, առանց տհաճության ու պարտադրանքի վաճառեց ամբողջովին իրեն օրենքով պատկանող, իր կողմից ձեռք բերած *մուլքը*՝ բաղկացած 10 տներից, մեկ կտոր ծառաշատ այգով 2 բացօթյա կացարաններից, որ գտնվում է Դարաքենդի վերին մասում, որի սահմաններն են. հյուսիսից՝ Նորին Գերագանցություն *շեյխ ուլ-խալամի*, թող Ալլահի օրհնությունը նրա վրա լինի, սպասավորների այգին, արևմուտքից՝ Ջանգի գետը, արևելքից՝ իրար կից Դարաքենդի, Դամլաքենդի այգիների նրբանցքն ու եկեղեցին, նաև մեկ ախոռ մեկ վերնատնով, որ կպած է հիշյալ տներին և այլ անհրաժեշտ շինություններ՝ իրենց վերաբերող ամեն ինչով, որ մտնում է սեփականության մեջ, քրիստոնյաների ընտրյալ ու հավատակիներից լավագույն Ջուղայեցի Խոջա Սաֆարի որդի Խոջա Միքայելին: Հիշյալ գնորդը գնեց հիշյալ վաճառողից նշված վաճառքի առարկան հստակ որոշված գումարով, որի չափը 55 թավրիզի Սեֆյան նոր շրջանառության *թուման* է, որի հաստատված կեսը 27 *թուման* 5000 *դինար* է: *Շարիաթի* օրինական առքուվաճառքի և ընդունելի գործարքի պայմանագիրը, որի բոլոր կետերն ու դրույթները՝ [ներառյալ] գումարի ընդունելի ու անհրաժեշտ լինել, նրա ստացումն ու հանձնումը, պայմանագրի համապատասխան նրա ընթացքը գումարի բաժանման ու վճարման հարցում, անթերի ու ճիշտ են, գործադրվեց Մուհամմադ Մարգարեի, հազար ողջույն ու օրհնանք նրան, ազնվագույն *շարիաթին* համապատասխան: Վերոհիշյալ վաճառողը այն ժամանակ, երբ վաճառքի առարկայի գինը համապատասխանում էր իր օրվա արժեքին, հրաժարվեց բոլոր օրինական իրավունքներից, և հատուկ *մուսալեհե* կնքեց նենգությունից ու հետագա խարդախ արարքներից հրաժարման մասին մասնակի ու ամբողջական 5 թավրիզի սեֆյան *թուման* գումարով, որի կեսը 2 *թուման* 5000 *դինար* է, որից հետո ամբողջ գումարը համաձայնագրի գումարի հետ 60 թավրիզի *թուման* է լինում: Տուգանքը հիշյալ վաճառողի վրա կլինի գնի ամբողջովին վճարմամբ վաճառքի առարկայի նկատմամբ լիիրավ իրավունքները այլի փոխանցելուց հետո: Այժմ այս *շարիա-*

թական գործարքով վերը նկարագրված վաճառքի առարկան դառնում է հիշյալ գնորդի օրինական ու բացառիկ ունեցվածքը և նրա կամքն է, որ գնվածի *խումար* բարեգութ *սեփղների* օգտին, թող հարատևի նրանց տոհմը մինչև Ահեղ Դատաստանի օրը, վճարելուց հետո ինչպես, որ կամենա, այն տնօրինի, ինչպես, որ սեփականատերն է տնօրինում իր օրինական սեփականությունը: /// Գործադրվեց 1041 թ. ռաբի Բ. ամսին: [Լուսանցքում]

Ընդունեց վաճառողը առքուվաճառքի *շարի* օրենքով օրինական գործարքի համապատասխանությունը բառ առ բառ՝ սկզբից մինչև վերջ [կնիք].///

1. Ինչպես, որ շարադրված է, ընդունում եմ, պալատի ծառա Ալի Ղուլիի որդի Մողիմ [կնիք].///

2. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ընդունելի է, Աստծո ծառա Ալի [կնիք].///

Նիստի ներկաներ՝

3. Կատարելության ձգտող Մոուլանա Մոհի ալ-Դին Մուհամմադ և Մոուլանա Մուհամմադ Ռեզա, Մոուլանա Արաբի, բարձրաստիճան *նաեբ* բարեբախտ Մորադ Աղա Իրավանի, իսլամին հպատակ Սիմեոնի որդի Ալլահվերդի քահանա, Ջուղայեցի Թասա'իի որդի Մասում, Ջուղայեցի Ելազարի որդի Յաղուբ, Արչեջանի որդի Գրիգոր, Յահիաարչեի որդի Մաթոս և այլոք՝ Ավետիսի որդի Վամի, նրա եղբայր Վարդանը, Մերվաբադցի Ամրի որդի Բախշին, Գևորգի որդի Կարապետ:

4. Ավետիսի որդի Վահի և նրա եղբայր Օհանը, Մերվաբադի Բախշի ք. Ամրը, Գևորգի որդի Կարապետը,

5. [Հայերեն]՝ Ես Սեթի տղա Ակոբս վկ[այ] եմ, [կնիք]. ///

6. [Հայերեն]՝ Ես Կարապետս ըխտիս վկ[այ] եմ, [կնիք]. ///

7. [Հայերեն]՝ Ես Ախիջանի որդի Ալայդուլիս էս *ղաբալիս* վկ[այ] եմ, [արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Ալլահդուլի,

8. Պալատի ծառա *յասավուլ-ե դուռ* Սեֆի Ղուլիի ներկայությամբ [կնիք].///

9. Նվաստիս՝ *խասսեի դուրջի* Ալլահվելիի ներկայությամբ [կնիք]./// Ալլահվելի,

10. Վկա եմ նվաստս՝ Մելիք Նե'մաթ Ալիի որդի Մուսթովֆի, [կնիք]. Մուհամմադ տոհմի ծառա Մուսթովֆի,

11. Սույն գրությանը վկա եմ Մուհամմադ Մո'մեն Թաբիբ, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Մո'մեն,

12. Սույնի վկա եմ Շահվերդի, [կնիք].///

13. Ներկաներ՝ Ռեզա Բեկ ք. Հաջի Բիգլու [կնիք]. Հավատի շահի ծառա Ռեզա Ղուլի,
14. Նազեր-է բոյութաթ Նազար Բեկ [կնիք]. Վելայաթի շահի²⁷¹ ծառա ///,
15. Սույն գրությանը վկա ամենանվաստ ծառա Գորգին, իրոխտագույն ու քաջահաղթ Թահմաս Խանի [մարդկանցից]. [կնիք]./// Գորգին,
16. Հաղվերդի բեկ [կնիք]. Վելայաթի շահի ծառա, ///
17. Նորին Գերագանցության խասսեի դուլամ Բահրամ Բեկ [կնիք]. Վելայաթի շահի ծառա Բահրամ,
18. Այնպես է, ինչպես շարադրանքում գրված է և որևէ սխալ բան չկա, Նորին Գերագանցության միրախտոբաշի Օղուրլու Բեկ [կնիք].///,
19. Ինչպես, որ գրված է, այդպես է և սխալմունք չկա, նվաստ ծառա Ահմադ Զու ալ-Ղադար [կնիք].///,
20. Գրության վկա Բեհզադ [կնիք]. ///Բեհզադ,
21. Գրությունը համապատասխանում է իրականությանը և սխալ չկա, նվաստ ծառա ///,
22. Վկա եմ բովանդակության [իսկությանը], Ասլան, [կնիք]. ///1043
23. Սույնի վկա Աստծո ծառա [կնիք].///
24. Վկա եմ բովանդակության [իսկությանը], Աստծո ծառա [կնիք]. ///,
25. Ինչպես, որ շարադրանքում գրված է, ճիշտ է և սխալմունք չկա, պալատի ծառա Մուրադի ներկայությամբ գրանցվեց, [կնիք]. Վելայաթի շահի ծառա Մուրադ,
26. Սույնի վկա, ամենանվաստ ծառա Մուհամմադ Մոհսեն ք. /// քալանթար [կնիք]. /// Մուհամմադի տոհմի ծառա Մոհսեն,
27. Սույնի վկա Մուհամմադ Շարիֆի սարքար [կնիք].///,
28. Սույն շարադրանքը, ինչպես որ տեքստում է, մահզարում գրվեց [կնիք].///,
29. Սույնի վկա Յադգար Մուհամմադ [կնիք].///,
30. Շարադրանքը այնպես է, ինչպես, որ այստեղ գրի է առնվել ծառաների ներկայությամբ [կնիք].///,
31. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է և սխալ չկա Խոյի Շահվերդի Խան [կնիք].///,
32. Ինչպես, որ շարադրանքում գրված է, այդպես է և սխալ չկա [կնիք].///,

²⁷¹ Իմամ Ալիին բնորոշող անվանում:

33. Տեղի ունեցավ անհրաժեշտ, խելամիտ *մուսալեհե*,
Հակառակ կողմում գործարքը հաստատված է Մովսես կաթողիկոսի ու
հայ հոգևորականների հայերեն գրառումներով ու կնիքներով:

3

Էջմիածնի Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից Սուլթան Բեկ Սա'ադլուից
1640 թ. գնված Օշական գյուղի մեկ դանգի կեսի դաբալեն ու մուսալեհեն
Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 61ա, բնագիր,
մեծ. 20 x 32.2սմ, գիր՝ շիքասթե - նասիս:

Նա է

Կենդանի է

Եվ ճիշտ է սույնը իր բովանդակությամբ ու իմաստով

Այս *շար'իաթական* կարգով ընդունելի ձևակերպմամբ համաձայնազրի գրության պատճառն այն է, որ հեռավոր սահմանային շրջան Իրավանի ու Թուման-ե Նախիջևանի պարտադիր հպատակություն պահանջող *շար'ի* գերագույն ատյան, թող Բարձրյալը պահպանի այն մոլորության աղետից, ներկայացավ պատվարժան իրավանաբնակ Սուլթան Բեկ բ. Ալի *Խան* Բեկ Սաադլուն և *շար'ի* առքուվաճառքի պայմանագրով իր հոժար կամքով, առանց դժգոհության ու պարտադրանքի, լսելով բոլոր *շար'իաթական* պայմաններն ու ծանուցումները, վաճառեց այն ամենը, ինչ իր խոսքով վաճառողի հորից իրեն որպես ժառանգություն փոխանցվել էր ու գտնվում էր նրա տնօրինության տակ մինչ այդ գործարքի մեջ մտնելը: Եվ այն բաղկացած է Չոխուր Սա'ադլի Կարբի *նահիեի* գյուղերից Օշականի վեց *դանգերից* կես *դանգից*՝ նրա մեջ մտնող և նրան վերաբերող ամեն ինչով: Հիշյալ վաճառողից գնեց վաճառքի առարկան ամբողջությամբ Ուչքիլիսայի վանքի հոգևոր առաջնորդ, իսլամին հպատակ, իր նմանների ու հավատակիցների մեջ լավագույն Փիլիպոս կաթողիկոս *գիմմին* նշված և հստակեցված գումարով, որ է [շահ] Աբբասի օրոք շրջանառվող 4 թավրիզի *թուման*, որի ուղիղ կեսը 2 *թուման* է: Նշված կողմերի միջև *շար'իաթական* այս գործարքը ուժի մեջ մտավ համաձայնազրի կնքման ժամանակ անհրաժեշտության, ընդունման, ստացման ու հանձնման ընթացակարգի հայտնի ձևով, որով [սեփականության] օտարումն ու մասնատումը ընդմիջտ են: Վերոհիշյալ վաճառողը տեղյակ լինելով վաճառվածի օրվա արժեքին՝ նույն օրը կեղծիքի [դեմ] *մուսալեհե* կնքեց մեկ թավրիզի *թումանով*, որի կեսը 5000 *դինար* է, հրաժարվելով գործարքը չեղյալ դարձ-

նող այլ իրավունքներից և շարժին երաշխավորելով, որ գումարի լրիվ վճարումից հետո վաճառքի առարկայի նկատմամբ ամբողջ իրավունքը ներկայիս այլ անձինն է: Այժմ սույն գործարքով գնորդի կամքն ու իրավունքն է, որ ինչպես, որ կամենա, գնվածը տնօրինի՝ այնպես, ինչպես սեփականատիրոջն է պատկանում նրա օրինական սեփականությունը: Սա տեղի ունեցավ մարգարեի փախուստի 1050 թ. ջումադի Ա. ամսի 8-ին²⁷²:

[Լուսանցքում]

Սույնի վկա Իմադի որդի Մուհամմադ Բադեր [կնիք]./././, Սույնի վկա Միր Հաշեմ Իրավանի [կնիք]./././, Սույնի վկա //ի որդի Մուհամմադ Բադեր [կնիք]./././, Սույն գրության վկա Հաջի Իսմայիլ Խան [կնիք]./././, Սույն գրության վկա // Թաբրիզի, [կնիք]./././, Սույն գրության վկա Օսթադ Ղարիման Սաբաք [կնիք]./././, Սույն գրության վկա Մուհամմադ Թադի Հարիֆ [կնիք]./././, Սույն գրության վկա Թադի Բեկ [կնիք]./././, Սույնի վկա Հադնազար Բիզլու [կնիք]./././, Սույն գրության վկա Մուհամմադ Քազեմ [կնիք]./././, Սույն գրության վկա Ալի Նադի Բեկ [կնիք]./././, Սույն գրության վկա Օսթադ Քենարալլահ, Սույն գրության վկա Մուհամմադ Հուսեյն Հարիֆ [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ծառա Հուսեյն, Սույն գրության վկա // Իրավանի որդի Ալլահվերդի [կնիք]./././, Սույնի վկա Իսհակ [կնիք]. // Իսհակ, Սույնի վկա Բեհզադի որդի Մուսթաֆա [կնիք]./././:

Հակատակ կողմում գործարքը հաստատված է Սեթի որդի Գրիգորի ու մի շարք այլ ազդեցիկ անձանց հայերեն գրառումներով ու կնիքներով

4

Դարաքենդում գտնվող ջրաղացի 4 դանգի վակֆնամեն, որով Երևանցի Խոջա Գրիգորի դուստրեր Մուրիդադն ու Ադինան այդ ջրաղացի իրենց բաժինը 1644 թ. վակֆ են անում Ս. Անանիայի վանքին

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 71, բնագիր,

մեծ. 25.2 x 76սմ, գիր՝ խառը:

[Ալլահի] փառաբանումից հետո հստակ ապացույցների շարք ներկայացնող օրինական խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ անվանի ու պատվարժան, իմաստնագույն ու բարեկիրթ, մարգարեների ուսմունքին լավատեղյակ ու արդարադատ *ղազիի* կեցությունը կարգավորող, գերագույն ու արժանապատիվ հեղինակավոր *շարժի* ատյան ներկայա-

²⁷² 1640 թ. օգոստոսի 26:

ցան Իրավանի հայ Խոջա Գրիգորի դուստրեր Մուրիդադն ու Աղինան և իրենց հոժար կամքով առանց բռնության ու երկմտանքի Անանիա Առաքյալի վանքին *վակֆ* արեցին ու ամրացրին Իրավանին ենթակա Դարաքենդ գյուղում գտնվող մեկ դռնով, երեք պտտվող քարով ջրադացի 6 *դանգ մուլքերից* ամբողջ 4-ը, որի սահմաններն են Մելիք Սելահ Ալի Բեկի ջրադաց անունով հայտնի *խասսեի* ջրադացը, մեծ ճանապարհը, Խոջա Հակոբի ջրադացը, իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ ու նրան վերաբերող սարքերով, քարերով, տարածքով, շինություններով և այլ, նշված ու չնշված ամեն ինչով և նրա տնօրինումը հանձնեցին քրիստոնյաներից լավագույն ու նմաններից ընտրյալ Ուչքիլիսայի Փիլիպոս կաթողիկոսին և նրանից հետո հաջորդներին: Եվ պայման դրեցին հիշյալ *վակիֆները*, որ բացի հիշյալ *մութավալլին* ու նրա նշանակած անձը, որը նրան կհաջորդի, ոչ ոք, ոչ մի դեպքում, կաթողիկոսից, վանահորից ու մյուսներից չպետք է բաժին ունենա հիշյալ ջրադացից և *մութավալլիից* հաշիվ պահանջի: Հիշյալ *մութավալլին* պետք է նրա եկամուտը տնօրինի, անհրաժեշտ *իխրաջաթը* հանելուց հետո, քարի ու շինության արժեքից այն, ինչ կմնա, ծախսի վանքի ու նրա միաբանների ապրուստի կարիքների վրա: Նաև հիշյալ *վակիֆները* պայման դրեցին, որ հիշյալ ջրադացի բաժինը չգնվի ու չվաճառվի, *սուլհ* կամ նվիրատվություն չարվի, երկարատև վարձակալության ու որևէ այլ գործարքի առարկա չդառնա, միայն մեկ համաձայնագրով ու երեք տարվանից ոչ ավելի վարձակալության տրվի: Վերը նշված անձանց *վակֆի* բոլոր պայմանների օրինականությունն ու անթերի լինելը հաստատող *շար'իաթական սիդե* ընթերցվեց վստահելի վկաների ներկայությամբ: Այս գրվեց մարգարեի փախուստի 1054 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 14-ին²⁷³:

[Լուսանցքում]

Նա է լիիրավ Դատավորը

Սույն գրությունն ու նրա հաստատումը մեկ վստահելի անձի կողմից է, [կնիք]://: Մեր ձեռքով հաստատեցինք սույն գրությունը [կնիք]://: Մահմեդականների *շեյխ ուլ-իսլամ* //:

Սույնի գովելի վկաներ Իրավանի հայ Խոջա Սեթի որդի Հակոբ, Պողոսի որդի Մուղղուսի Խաչիկ, Մարտիրոսի որդի Ղազար, Անդրիասի որդի Միրիջան, Առաքելի որդի Գրիգոր, Ասատուրի որդի Առաքել, բոլորը Իրավանի հայեր են:

[Հայերեն]

²⁷³ 1644 թ. մարտի 24:

Տ[ի]րիճանի տղ[այ] Ռհանեսս վկ[ա]յ, Գրիգորի տղ[այ] Ս[ա]հակս
վկ[ա]յ [կնիք]. /// ՄԱՀԱԿ, Վարդայպետք Սիմեոն/// վկայ,

Թորոսս վկ[ա]յ [կնիք]. ///, Մ[ու]ղղ[ուսի] Կոստանդն վկ[ա]յ [արա-
բատառ կնիք]. Աստծո ծառա Կոստանդ, Հուրմուզս վկայ [կնիք]. ՄԱ-
ՌԱՅ ԱՍՏԾՈՅ Հ[Ո]ՐՄ[Ո]Զ, Տանտեր Մկրտիչն վկ[ա]յ [հայատառ և
արաբատառ կնիք]. ՄԿՐՏԻՉ Մկրտիչ, Առաքելի տղ[այ] Գրիգորս վկ[ա]յ
[կնիք]. Ծ[Ա]Ռ[Ա] Ա[ՍՏԾ]Ո ԳՐԻԳՈՐ, Մարտիրոսի տղ[այ] Ղազար
վկ[ա]յ [կնիք]. Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Ա[ՍՏԾ]Ո ՂԱԶԱՐ, Տանուտեր Էվազն վկ[ա]յ
[կնիք]. ///ԱՅՎԱԶ, Ասապովի տղ[այ] Սարգիսն վկ[ա]յ [կնիք]. ՄԱՐԳԻՍ,
Ղազարի տղ[այ] Կարայպետն վկ[ա]յ, Բուլութի տղ[այ] Ուլուխանս
վկ[ա]յ, Ասապովի տղ[այ] Աւետիքս վկ[ա]յ, Աւետիսի տղ[այ] Մանուկն
վկ[ա]յ, Եսանդուլի տղայ Ամիր Ղուլին վկ[ա]յ, Ես մահդասի Խեչում
վկ[ա]յ, Ակոբի տղ[այ] Բաղդասարն վկ[ա]յ, [կնիք]. ///, Զուրհապի տղ[այ]
Նիկեդոսն վկ[ա]յ, Գրիգորի տղ[այ] Սիմեոյն վկ[ա]յ, [կնիք]. ///, Մար-
տիրոս թօփչի Մանշուր, Խ[ն]ջ[այ] Միրիճանս վկ[ա]յ, [կնիք]. ///ՄԻՐԻ-
ՃԱՆ, Աղայջանն վկ[ա]յ, Բաղրդուլու տղ[այ] Զաքարէս վկ[ա]յ, [կնիք].
///, Խ[ն]ջ[այ] Առաքելս վկ[ա]յ, [կնիք]. ///ԱՌ[Ա]Ք[Ե]Լ, Խաչ[ա]տուր
վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տս վկ[ա]յ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]
ԽԱԶԱՏ[ՈՒ]Ր ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Սարֆրագս վկ[ա]յ [կնիք]. Ա[ՍՏԾՈՅ]
Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՄԱՐՖՐԱԶ:

5

1644 թ. Խոջա Գրիգորի դուստր Շահգամանի ու Փիլիպոս կաթողիկոսի
միջև կնքված մուսալեհենամեն, որով Դարաքենդի ջրաղացի 2 դանգ
մուլքը փոխանցվում է կաթողիկոսին

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 73, նոտարական պատճեն,
մեծ. 24.2 x 96սմ, գիր՝ նասթա՛ալիղ, նասխ

Փառք Ալլահին՝ երկրային և երկնային կյանքի տիրոջը և թող փա-
ռավորվի նրա մարգարեն: Այս բարեբախտ ավարտ ունեցող գրության
պատճառն այն է, որ մարգարեների ու առաքյալների տիտղոսակիր ու
պատվարժան շեյխ ուլ-խսլամի և մահմեդականների լիիրավ, արդարա-
դատ ղազիի ու արժանապատիվ շարի բարձր ատյան ներկայացավ
Իրավանի հայ Խոջա Գրիգորի դուստր Շահգամանը և շարի արդար ու
կեղծիքից զուրկ մուսալեհե կնքեց արժանավորներից ու իր կարգակից-
ներից լավագույն Ուչքիլիսայի կաթողիկոս, հայ Մելիքսեթի որդի Փի-
լիպոս կաթողիկոսի հետ, ըստ որի նա ինչ իրավունքի պահանջ ու

բաժին էլ, որ ունենա Իրավանի մեջ մտնող Դարաքենդում գտնվող մեկ դռնով, երեք քարով գործող ջրաղացի 6 դանգերից 2-ի ու նրան օրինական կերպով պատկանող ու նրա մեջ մտնող նշված ու չնշված սարքերի, կենդանիների ու շինությունների նկատմամբ, որի սահմաններն են *խասսեի* ջրաղացը, որը հայտնի է Ալի Բեկ Սելահի ջրաղացը, ընդհանուր ճանապարհը և Խոջա Հակոբի ջրաղացը, Վան քաղաքում շրջանառվող 8 թավրիզի *թուման* ոսկի դրամով դրանցից հրաժարվում է: *Շարիաթական մուսալեհեն*, որ ուներ բոլոր անհրաժեշտ կրոնական պայմանները և զերծ էր կեղծիքից, ու 4 *թումանը* այդ *սուլի* օրինականության, նրա որակական ու քանակական հատկանիշների (համար էր), այնուհետև կնքեցին ու ստորագրեցին՝ *շարիաթով* ընդունելի երաշխիք [տալով]: Այս *մուսալեհեից* հետո մի վերջին անգամ ևս *շարիաթական մուսալեհե* կնքվեց գործարքի մասնակցի հետ՝ հրաժարվելու համար նրան մնացած բոլոր այլ իրավունքներից, հավակնություններից ու բաժիններից, որ որևէ *շարիաթական* հիմքով ու իսլամական պատճառով [կարող էր ունենալ գործարքը] բացահայտ խաբեություն ու անօրինական [հայտարարելու համար]: Այս կետերը 2 թավրիզի *թումանով* բոլոր վստահելի պայմանները բովանդակող *շարիաթական մուսալեհեում* ամրագրելով արաբերեն ու պարսկերեն *շարիաթական սիդեով* գործադրվեց: Ամեն տեսակի անհամաձայնությունները [հարթող] սույն *մուսալեհեների*, որոնք վերը նշվեցին, այս 2 թավրիզի *թուման* գումարը *մուսալեհե* կնքողի ձեռքից *շար'ով* ստացվեց, և այժմ դադարեց պատկանել մյուս կողմին, որը դրանից զրկվեց: Վերջինիս ոչ մի դեպքում, ոչ մի պատճառով և ոչ մի կերպ այլև իրավունք կամ պահանջ չմնաց ու չկա նշված ջրաղացի երկու *դանգի* նկատմամբ: [Նրա նկատմամբ] օրինական ու բացառիկ իրավունքը համաձայնության եկած Փիլիպոս կաթողիկոսինն է և նրանն է այնտեղի *մալիքանեն* տնօրինելու իրավունքը, որը կարող է օգտագործել ըստ իր կամքի, ինչպես, որ սեփականատերը կարող է տնօրինել իր սեփականությունը: Այսպիսով, եթե սրանից հետո սույն *մուսալեհեին* ու գրվածին հակառակ որևէ մեկը՝ լիազորված լինի, թե ժառանգներից, վեճ սկսի, պետք է չեղյալ համարվի ու վստահության չարժանանա: Տեղի ունեցավ այս մարգարեի, փառք նրան, փախստյան 1054 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 14-ին:

[Լուսանցքում]

Նա է լիիրավ Դատավորը

Սույն *'ուրֆի* օրենքով օրինական գրությունը հաստատված է, և գրեց մարգարեների ու առաքյալների գիտության ժառանգորդ, Նորին

Գերազանցություն մեծապատիվ ու բարեկիրթ, իսլամի աստվածաբաններից ու իրավագետներից առավել զիտակ, նրա մեկնաբանողներից վերջինը՝ մահմեդականների *շեյխ ուլ-իսլամը*,

Համեմատվեց և համապատասխանում է գրված բնօրինակին: Գրեց [կնիք].///,

Համապատասխանում է գրված ազնվագույն բնօրինակին: Գրեց [կնիք].///,

Նա է: Անհրաժեշտ պայմանների կատարումից և նշված գումարի ստացվելուց համաձայնագիրը ստորև շարադրանքին համապատասխան կնքվեց, ինչպես, որ գրվեց ինձ մոտ,

Մեկնության ու *շարի'աթի* ուղեցույց, իմաստնագույն ու բարեբախտ Մոուլանա Մուլթան Մուրադի կնիքը,

Բարձրաստիճան իմաստուն ու սեփության ապավեն Միր Սեիդ Մուհամմադի կնիքը.

Վկաներ ///

Հայ Խոջա Սեթի որդի Խոջա Հակոբ, Պողոսի որդի Մուղղուսի Խաչիկ, Մարտիրոսի որդի Ղազար, Անդրիասի որդի Միրիջան, Առաքելի որդի Գրիգոր, Ասատուրի որդի Առաքել, բոլորը Իրավանի հայեր, նաև Իրավանի հայ Գրիգորի որդի Իսահակ, Իրավանի քահանա Միքայելի որդի Սարգիս քահանա, Գանջայից Փիրհամգայի որդի Կիրակոս քահանա, Իրավանցի ///ի որդի Նիկողոս, Թաթոս քահանայի որդի ///

20 վկաներ հաստատել են գործարքը կնիքներով:

6

Ս. Անանիայի վանքին 1644 թ. Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից վակֆ արված Երևանի Դարաքենդում գտնվող մեկ ջրաղացի 2 դանգի վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 72, բնագիր,

մեծ. 25 x 77սմ, զիր՝ նասթա'լիդ, նասիս:

[Ալլահի] փառաբանումից հետո այս *շարի'աթական* խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ մարգարեների ու առաքյալների միջոցով ավանդված գիտության ժառանգորդ, իսլամի աստվածաբաններից ու իրավագետներից իմաստնագույն ու պատվելի *շեյխ ուլ-իսլամի* և իրավագիտության հենարան, արդարադատ ու պատվարժան *ղազիի* կեցություն կարգավորող *շար'ի* բարձր ատյան ներկայացավ քրիստոնյաներից լավագույն, հայ Մելիքսեթի որդի Ուչքիլիսայի Փիլիպոս կաթողի-

կոսը և իր հոժար կամքով ու առանց պարտադրանքի Իրավանի Անանիա առաքյալի վանքի մշտնջենական *վակֆը* դարձրեց մեկ դոնով ջրաղացը, որը գտնվում է Իրավանի բերդի մոտակայքում և որի սահմաններն են Ջանգիչայ գետը, Ջարբուդե ջրանցքը, ընդհանուր ճանապարհը, Իրավանի բերդը, և որի ընդհանուր վեց *դանգից* գնված է ամբողջ երկու *դանգը*՝ բաղկացած Դարաքենդում գտնվող երեք քարով գործող մեկ դոնով *խասսե* ջրաղացից՝ իրեն օրինավոր կերպով պատկանող ու նրա մեջ մտնող, նշված ու չնշված քարե ու աղյուսե, մետաղե շինություններով, սարքերով, կենդանիներով, տարածքային և եկամտային ամեն ինչով: Դրա սահմաններն են Մելիք Մելահ Ալի Բեկի ջրաղաց անվամբ հայտնի *խասսեի* ջրաղացը, կից ընդհանուր ճանապարհը, ու Խոջա Յարուբի ջրաղացը: *Շարիաթական* ճշմարիտ *վակֆ* անելով՝ նրա տնօրինությունը իր վրա դրեց քանի դեռ նա կենդանի է, իսկ դրանից հետո ով, որ իր կողմից կնշանակվի: Որոշվեց ու պայման դրվեց, որ այն, ինչ իր բաժնից կստացվի, *իխրաջաթը* հանելուց, շինության նորոգման ու քարի վրա անհրաժեշտ ծախսերը կատարելուց հետո մնացածն ամբողջովին ծախսի հիշյալ եկեղեցու ու նրա սպասավորների ապրուստի վրա: Վանահայրերից, վարդապետներից, քահանաներից ու մյուս հոգևորականներից ոչ ոք չպետք է յուրացնի: *Շարիաթական սիդեով* այս բոլոր պայմանները ընթերցվեցին: Սա տեղի ունեցավ մարգարեի, հազար փառք նրան, փախստյան 1054 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 15-ին²⁷⁴:

[Լուսանցքում]

Նա է լիիրավ Դատավորը

Մույն Բարձրյալի ուղղորդմամբ շարադրված գրությունը գրեց [կնիք]. Ով դազի ///ամենանվաստ ծառա///,

Հաստատում եմ իմ ձեռքով [կնիք]. ///Աստծո ծառա Մուլթան Մուրադ,

[կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից///

Գրանցվեց [կնիք].///, [կնիք]. ///Աստծո ծառա Մուլթան Մուրադ,

Գովելի վկաներ, որ ստորև նշված են. Իրավանի հայ Խոջա Մեթի որդի Խոջա Յարուբ, Իրավանի հայ Պողոսի որդի Մուղղուսի Խաչիկ, հայ Մարտիրոսի որդի Ղազարը, Անդրիասի որդի Միրիջանը, Առաքելի որդի Գրիգորը, Ասատուրի որդի Առաքելը, բոլորը Իրավանի հայեր:

[Հայերեն]

²⁷⁴ 1644 թ. մարտի 25:

Հուրմուգս վկ[ա]յ [կնիք]. Հ[ՈՒ]ՐՄ[ՈՒ]Ջ Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ,
Առաքելի տղ[ա]յ Գրիգորս վկ[ա]յ կնիք]///, Մարտիրոսի տղ[ա]յ Ղա-
գարս վկ[ա]յ [կնիք].Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՂԱԶԱԸ, Բուլուրի տղ[ա]յ Էս
Ուլուխանս վկ[ա]յ [կնիք]///, Ես Մահդասի Խէչումս վկ[ա]յ [կնիք]///,
Խ[ն]ջ[ա]յ Սիրիճանս վկ[ա]յ [կնիք]///, Խ[ն]ջ[ա]յ Առաքելս վկ[ա]յ
[կնիք]///, Խաչատուր վ[ա]րդ[ա]յպ[ե]տս վկ[ա]յ [կնիք].Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի
Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Վ[Ա]ՐԴ[ԱՊԵՏ] ԽԱԶԱՏ[ՈՒ]Ր, Մարֆրագս
վկ[ա]յ [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՍԱՐՖՐ[Ա]Ջ, վարդայպետի
տղ[ա]յ Սիմեոյնս վկ[ա]յ [կնիք]. Ս[Ի]ՄԷՆՆ, Էսանդուլու տղ[ա]յ Ամիր
Ղուլիս վկ[ա]յ [կնիք]. Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԱՍԻՐՂՈՒԼԻ, Թորոսն
վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Իսա, Մ[ու]ղղ[ուսի] Կոս-
տանդն վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Հաջի Կոստանդ,
տանտեր Մկրտիչս վկ[ա]յ [արաբատառ և հայատառ կնիք]. ՄԿՐՏ[ԻՉ]
Մկրտիչ, Տանտեր Էվագն վկ[ա]յ [կնիք]. ԱՅՎԱԶ, Աղայջանս վկ[ա]յ,
Բաղրդուլու տղ[ա]յ Ջաքարէս վկ[ա]յ [կնիք]///, Ջուրհապի տղ[ա]յ
Նիկեդուսս վկ[ա]յ [կնիք]///, Ասապովի տղ[ա]յ Սարգիսս վկ[ա]յ [կնիք].,
Աւետիսի տղ[ա]յ Մանուկս վկ[ա]յ [կնիք]///, Ասապովի տղ[ա] Աւետիքս
վկ[ա]յ, Գրիգորի տղ[ա]յ Սիմեոյնս վկ[ա]յ [կնիք]///, Ակոբի տղ[ա]յ Բաղ-
դասարս վկ[ա]յ [կնիք]///, Մարտիրոս թօփչի Մանշուրս [կնիք].
Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ Ս[Ա]ՐՏ[Ի]Ր[Ո]Ս:

7

Քրիստոնյաներ Դիար Բեկի ու Աստվածատուրի կողմից 1649 թ. գնված
Դեհիսարղանում գտնվող 100 ման ցանքատարածության դաբալեն
Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 83, բնագիր,
մեծ. 16 x 38.5սմ, գիր՝ շիքասթե:

Փառք աշխարհականների տիրոջը, թող փառավորվի նրա Մար-
գարե Մուհամմադը: Այս շարիաթական խոսքերի գրության պատճառն
այն է, որ բարի քաղաք Դեհիսարղանի իսլամական դատարան ներկա-
յանալով Մուհամմադ Քազեմ Դեհիսարղանի որդի պատվարժան Հաջի
/// իր ծնողի կողմից տրված լիազորությամբ և ողորմած Մելիք Մու-
համմադի Մազրա'ի որդի Հաջի Դուսթ Մուհամմադը՝ վաճառեցին 100
ման ցանքատարածությունը, որի սահմաններն են Ֆանոսի և նշված
վաճառողի լիազոր անձանց հողերը, ճանապարհը, Հունաբ անվամբ
հայտնի հովիտը, նաև մեկ կտոր հողը որի սահմաններն են Ֆուլադի
այգին, ճանապարհը, Հունաբը, Աստվածատուրի այգին, որ գտնվում է

Նողշինում, Միրզայի որդի Դիարբեկին և Ավանեսի որդի Ասվատուրին, որոնք բոլորը քրիստոնյա են: Եվ նրանք գնեցին հիշյալ գույքը նշված վաճառողից 6 թուման 4000 թավրիզի *ղինար* գումարով, որի հաստատված կեսն է 3 թուման 2000 թավրիզի արծաթ *ղինար*՝ հետևյալ կերպ՝ Դիար Բեկ – 5 թուման, 4000 *ղինար*, Ասվատուր՝ 1 թուման: Կողմերի միջև բոլոր կանոններով *շարիաթական* ճշմարիտ ու որևէ թերությունից կամ կեղծիքից զերծ առքուվաճառքի գործարք տեղի ունեցավ և գործադրվեց ամենաողջունելի ու ընդունելի, մարդկանցից լավագույն [Մուհամմադ մարգարեի] *շարիաթի* ձևերով՝ գումարի ստացմամբ և գնվածի հանձնմամբ առանց *շարի* պաշտոնական [ձևակերպման]: Վաճառողը պարտավորվեց ու երաշխավորեց, որ իր [սեփականատիրությունից] դուրս գալուց հետո այն ուրիշին է այսուհետև պատկանելու և հրաժարվեց կեղծ պահանջներից ու իրավունքներից, որոնք կոպիտ խախտում են: Այնուհետև վաճառողը *շարով* երաշխավորեց, որ գործարքի կնքման օրից հրաժարվում է գնվածի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և այն, որ արոտավայր է, որի սահմաններն են Ֆանոսի ու վաճառողի լիազոր անձանց հողերը, ճանապարհը և Հունաբը Դիար Բեկինն են, [իսկ] Ասվատուրի հողի սահմաններն են Ֆուլադի այգին, ճանապարհը, Հունաբը և Ասվատուրի այգին, հիշյալ գնորդների սեփականությունն է, որի հետ [կարող են վարվել] ինչպես կկամենան: Սույն խոսքերը որպես փաստաթուղթ գրի առնվեցին 1059 թ. զի դա՛ադե ամսի 12-ին²⁷⁵:

[Լուսանցքում]

1. Այն, ինչ սույն էջին գրված է, հետևյալ կերպ ընդունելի է՝ Աստծո ծառա Դուսթ Մուհամմադ,
2. Վերը նշվածին վկա եմ, Աստծո ծառա Մուհամմադ Ալի [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ալի,
3. Ինչպես, որ գրվեց, ընդունելի է, Աստծո ծառա Հաջի Քազեմ,
4. Վաճառեց վերոհիշյալ վաճառողը նախապես լիազորությամբ վերոհիշյալ 13 *ման* [հացահատիկի] ցանքատարածությունը, որ հայտնի է արոտավայրի տարածք, վերը նշված Միրզա Յահիայի որդի Դիար Բեկին 6500 թավրիզի *ղինար* գումարով, որի կեսն է 3250 արծաթ *ղինար*, և կողմերի միջև կնքվեց *շարիաթական* օրինական գործարք: Գրվեց 1059 թ. զի դա՛ադե ամսի 15-ին:

²⁷⁵ 1649 թ. նոյեմբերի 17:

5. Գործադրվեց նկարագրված օրինական գործարքը՝ գրված իմ ձեռքով Աստծո ամենանվաստ ծառա [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ռեզա:

8

Խոջա Գրիգորի դուստրերի՝ Աղունանի, Մուրիդադի և Ջամանի միջև ժառանգության բաժանման կապակցությամբ 1650 թ. գրված մուսալեհենամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 92, բնագիր,
մեծ. 27.5 x 133 սմ, գիր՝ նասի:

Փառք Ալլահին, որ *մուսալեհեն* էր դարձրել բարեպաշտների վիճաբանությունների ու տարաձայնությունների հարթման միջոց և փառք ու խաղաղություն նրա ստեղծած մարդկանցից լավագույնին ու նրա բարեհաճության մարմնացում, *սեխդների սեխդ*, երջանկության աղբյուր, մեղավորին սատարող և պատահարներից պաշտպանող Մուհամմադին: Նա է սիրելի ու հարատևող երկրի վրա և երկնքում: Փառք նրան բազում անգամ մինչև Ահեդ Դատաստանի օրը: Այս *շարիաթական* ակնհայտ փաստարկներով հիմնավորված գրության իրական պատճառն ու նպատակն այն է, որ Խոջա Գրիգորի ու նրա կին Բարան Խաթունի մահից հետո նրանց ունեցած երեք դուստրերից, որոնք են Աղունան՝ Ջուդայի հայոց *քալանթար* Խոջա Սարաֆրազի կինը, Մուրիդադը և Ջամանը, վերջինը վեճ սկսեց վերը նշված Խոջա Սարաֆրազի դեմ: [Ջամանի] պահանջի իմաստը հետևյալն էր. «Վերոհիշյալ Մուրադջանից²⁷⁶ ինձ որպես ժառանգություն փոխանցված կանխիկ գումարը, ապրանքն ու սպասքը, պղնձյա ու արծաթյա, ոսկեջուր ու ոսկյա իրերն ու նման այլ բաները, ինչպես նաև *մուլքերը*, տները, այգիներն ու աղացները նա ապօրինաբար զավթել է: Եվ պետք է, որ իմ բաժին ժառանգական ունեցվածքը ինձ հանձնի, որպեսզի տնօրինեմ»: Խոջա Սարաֆրազը ժխտեց այդ և նրան պարտադրվեց մինչև վեճի ավարտը *շար'ով* ընդունելի երդում տալ: Վերոհիշյալ խոջան պատրաստակամ էր երդում տալ մինչև նշված վեճի ավարտը: Թագավորանիստ Սպահանի *շար'ի* մշտապես հպատակություն պահանջող, կեցությունը կարգադրող ու պարտադիր գերագույն ատյան ներկայացավ ապահովության ու բարօրու-

²⁷⁶ Մուրադջանը Մուրիդադի ամուսինն էր (տես Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 85):

թյան մեջ գտնվող վերոհիշյալ հայցորդ Ջամանը և իր լիահոծար կամքով, առանց հնարավոր բռնության ու պարտադրանքի շարժի ճշմարիտ ծանուցում տվեց ու հստակ կերպով ընդունեց, որ իրեն որպես ժառանգություն փոխանցված ունեցվածքի ու գույքի ամբողջ բաժինը իր տնօրինության տակ է և իր ծնողներից ժառանգություն ստացած իր բաժնի ոչ մի մաս վերը նշված Խոջա Սարաֆրազը չի վերցրել: Դրա հետ մեկտեղ, ինչ իրավունք ու պահանջ էլ, որ նրան մնացած լինի [Խոջա Սաֆրազից] շարժաթի ու իսլամի պատճառներից և հիմունքներից որևէ եղանակով, պետք է իմանան ու հասկանան, որ հայցորդը շարժաթով ճշմարիտ մուսալեհե կնքեց ու ամեն տեսակի կեղծիքից ու նենգությունից զերծ պարզ և ըմբռնելի պայմանագիր կնքեց Խոջա Սարաֆրազի հետ որոշակի 200 թավրիզի դինար գումարով, որը հաստատեց ու ստորագրեց: Որից հետո շարժին ծանուցում տվեցին Խոջա Սարաֆրազը, նրա որդիներ Վարդանն ու Բաբան, Մուրիդադը և վերը նշված Ջամանը, որ ստորև նշված բաժիններն ամբողջությամբ՝ ժառանգություն ստացած լինեն նրանք վերոհիշյալ հանգուցյալներից կամ շարժի ժառանգության օրենքով նրանց փոխանցված լինեն, նրանց պնդման համաձայն, միմյանց փոխհամաձայնությամբ օրինական կերպով բաժանեցին այնպես, ինչպես գրված է յուրաքանչյուրի անվան տակ ու ընդունեցին, որ կդարեցնեն հավակնությունները մյուսին հատկացված բաժնի նկատմամբ, ինչ իրավունք, պահանջ, բաժին, գրություն ու մաս էլ այն լինի:

Բաժին Խոջա Սարաֆրազի և նրա որդիներ Վարդանի ու Բաբայի

- մեկ խաղողի այգի Իրավանում՝ ամբողջությամբ և հետևյալ սահմաններով՝ /// ճանապարհը, Միրիջանի ու Միքայելի այգիները,

- Իրավանում գտնվող մեկ այլ՝ Փիլիպոսի այգին, որի սահմաններն են Հայրապետի այգին, Օսթադ Թումանի այգին, ճանապարհը և Նորքի՝ դաշտը,

- Իրավանում գտնվող հայտնի ջրաղացը, որ գործում է և որի սահմաններն են Փիլիպոսի և մեկ այլ այգիները, դաշտ,

- Իրավանում գտնվող ավերակ ջրաղացը, որի սահմաններն են դաշտը, վերոհիշյալ ջրաղացը և Փիլիպոսի այգին,

- Իրավանում գտնվող տունը նրան կից ծառաշատ այգով, որին կից են Ստեփան քահանայի ու Փանոսի տները, նրբանցքը և Գրիգորի տունն՝ ամբողջությամբ,

Բաժին վերոհիշյալ Մուրիդադի

- Իրավանում գտնվող մեկդուռ խաղողի այգին ամբողջությամբ՝ նրան օրենքով պատկանող, նրա մեջ մտնող ու այլ ամեն ինչով, որի

սահմաններն են Աբու ալ-Մուսայի այգին, Տեր Աբդալի այգին, ճանապարհը, Սահմ ալ-Դինի ու Թումանի այգիները,

Բաժին վերոհիշյալ Չամանի

Իրավանում գտնվող մեկդուռ Ղարաքաշ կոչվող խաղողի այգին ամբողջությամբ՝ նրան օրենքով պատկանող ու նրա մեջ մտնող ամեն ինչով ու ջրերով, որի սահմաններն են հայերի գերեզմանոցը, Թաթոսի այգին, ընդհանուր ճանապարհը, Մարգարայի այգին:

Միմյանց միջև թավրիզի 200 *դինար* գումարով *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* կնքեցին ու բոլոր ընդունելի և խաբեության գաղտնի միջոցներին լավատեղյակ անձանց համար ըմբռնելի ու ընդունելի, կեղծիքից ու խարդավանքից զերծ պայմանները բովանդակող համաձայնագիրը այդ տարեթվով հրապարակեցին, ամրացրին ու հաստատեցին և կրկին *շարի*ն ճշմարիտ ծանուցում տվեց վերը նշված Չամանը, որ նրան ոչ մի դեպքում ու ոչ մի կերպ որևէ իրավունք, պահանջ, բաժին կամ հայց վերոհիշյալ Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից չի մնացել ու չունի՝ իր երկու ծնողներից կանխիկ, ապրանքով և այլ կերպ իրեն հասնող ժառանգության բաժնից, որ լիազոր անձանց ձեռքից ամբողջովին ստացվել է, այնպես որ ոչինչ չի մնացել: Այդուհանդերձ, ինչ իրավունք, բաժին ու պահանջ էլ, որ նրան մնացած լինի Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից, որևէ *շարիաթական* հիմքով ու իսլամական պատճառով, պետք է իմանան ու հասկանան, որ *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* կնքեց Խոջա Սարաֆրազի ու նրա որդիների հետ նրանց անվան տակ գրված մեկդուռ տան ու նրան կից այգու դիմաց, և *շարիաթով* ճշմարիտ ու հստակ այդ *սուլի*ը բովանդակում էր անթերի, կեղծիքից ու խաբեությունից զերծ պայմաններ, որից հետո *սուլի*ը կեղծ [հայտարարելու իրավունքից] հրաժարվեց 200 թավրիզի *դինար* գումարով կնքված *մուսալեհեով*, և կողմերն իրենց խոսքերը հաստատեցին: Սրանից հետո վերոհիշյալ Մուրիդադը *շարի* ճշմարիտ ծանուցում տվեց, որ ոչ ոք, հատկապես Խոջա Սարաֆրազն ու նրա որդիները, նրա ծնողների լիազոր անձիք, ոչինչ նրա ծնողների ժառանգության բաժնից ու գույքից՝ լինի դա կանխիկ դրամ, ապրանք, սպասք, *մուլք*, այգի, ջրաղաց կամ այլ, չեն գավթել և նրան ոչ մի դեպքում ու ոչ մի պատճառով որևէ իրավունք չի մնացել և չկա: Այդուհանդերձ, ինչ իրավունք էլ, որ մնացած լինի որևէ *շարիաթական* հիմքով ու իսլամական օրենքով, *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* և այն անվավեր դարձնող կեղծիքից ու նենգությունից զերծ, ըմբռնելի ու ընդունելի բոլոր անթերի պայման-

ներով համաձայնագիր կնքեց վերոհիշյալ անձանց հետ 200 թավրիզի *դինարով*: Այդ երկու *մուսալեհներով* վերոհիշյալ Մուրիդադն ու Ջամանը դադարեցնում են իրենց բոլոր պահանջները Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից, և ինչպիսին ու ինչ պատճառով ու օրինական հիմքով էլ դրանք լինեն, հրաժարվում են դրանցից: Եթե այսուհետև որևէ մեկը գրված ու վավերացված շարադրանքին հակառակ մյուսի դեմ վեճ սկսի, այն անվավեր ու չեղյալ կհամարվի և սուրբ *շարիաթի հաքիմները* նրանց գործը հնարավոր չեն համարելու: Այն ամբողջովին՝ վկաներով՝ ապավինելով ու երաշխավորմամբ վավերացվեց: Գրվեց 1060 թ. Սրբազան ռամազան ամսի 15-ին²⁷⁷:

[Վերին լուսանցքում]

Այն քանից հետո, ինչ Խոջա Գրիգորը և նրա կին Բարան Խաթունը մահացան, քանի որ երեք դուստր [ունեին]. Աղունան, որը իր կարգակիցների մեջ գլխավոր, հայերի *քալանթար* Խոջա Սարաֆրազի կինն է, Մուրիդադը և Ջամանը, ներկայացավ հիշյալ Ջամանը և տեղեկացրեց, որ իր ծնողներից ստացած գույքի, սպասքի, ապրանքի, կանխիկ գումարի, ոսկեղենի ու արծաթեղենի, այլ *մուլքերի*, այգիների, տների ու ջրաղացների ժառանգության իր բաժնի կապակցությամբ նա այլևս Խոջա Սարաֆրազի՝ իր քրոջ Աղունայի ամուսնու ու նրանց զավակներ և իր զարմիկներ Վարդանի ու Բաբայի դեմ պահանջ ու բողոք չունի: Այս համաձայնությունը հիմնված է իր ու նրանց միջև կնքված և գործադրված *շարիաթական ճշմարիտ մուսալեհեի* վրա, որ որոշակի գումարի գանձմամբ ու *շարի* համաձայնությամբ Խոջա Սարաֆրազը, նրա որդիներ Վարդանն ու Բաբան, հիշյալ Ջամանն ու Մուրիդադը Մուրադջանի ամբողջ ունեցվածքը և ժառանգությունը փոխհամաձայնությամբ ստորև նշված ձևով բաժանել են ու այդ բաժանման մեջ թերություն չկա: Յուրաքանչյուրը տեր է դարձել իր բաժնին այնպես, ինչպես, որ իր անվան տակ նշված է, և այդուհանդերձ ինչ իրավունք, բաժին ու մաս էլ, որ մնացած լինի միմյանց միջև որոշակի գումարով դատարանում *շարիաթական մուսալեհե* կնքեցին ու հիշյալ Ջամանը կրկին *շարի* ծանուցում տվեց, որ Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից որևէ պահանջ ու նրանց հետ որևէ անհամաձայնություն չի մնացել ու չունի: Այնուամենայնիվ Խոջա Սարաֆրազի ու նրա որդիների նկատմամբ նրա յուրաքանչյուր իրավունքի ու պահանջի կապակցությամբ, որ իր ծնողների *վաքիլները* կարող են ունենալ նմանների մեջ գլխավոր Խոջա Սաֆրա-

²⁷⁷ Համապատասխանում է 1650 թ. սեպտեմբերի 11:

զին և որդիներին հատկացված ու նրա անվան տակ մեկդուռ տնից ու ծառաշատ այգուց, 200 թավրիզի արծաթ *դինարով շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* կնքեցին և ստացմամբ ու ընդունմամբ անթերի *սոլի* արեցին: Գրվեց 1060 թ. սրբազան զի հեջջե ամսի 26-ին²⁷⁸:

[Կնիք]./// Մուհամմադ Մեյֆի: Գրի առնվեց ըստ գրանցված օրինակի:

[Լուսանցքում՝ հայերեն]

Ես Սահակ վարդապետս վկայեմ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԻՎԸ ՌՁ.:

Ես Դավիթ վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տս վկ[ա]յ եմ որ Մուրիտատն եղրար արաւ թէ մեր հայրենի ինչ որ կայր. Մեք երեք քորքս բաժանեցաք ամեն քոր իւր բաժինն տարաւ այլ միմեանց հետ դաւէ չունիմք, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Ա[ՍՏԾՈ]Յ ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՋՈՂԱՅԵՑՈՅ ԹՎ ՌՁՁ

Ծնթ. Այս փաստաթղթի գրությունից մեկ տարի անց կազմվում է մեկ այլ փաստաթուղթ (թղթ. 1ա, վավ. 85): 1651 թ. գրված այս փաստաթղթի համաձայն՝ Երևանցի Խոջա Գրիգորի մահից հետո նրա 3 դուստրերից Ջամանը, վկայակոչելով վերը նշված ժառանգության բաժանման համաձայնագիրը՝ նոր առքուվաճառքի գործարք է կնքում իր լիազոր ոմն Հովհաննեսի միջոցով և 70 թումանով Մեթի թոռ, Գրիգորի որդի Չոխուր Մա'ադի զիմնի քալանթար Սահակին վաճառում իր բաժին մեկ կտոր այգին, որից չորսական և մեկական թումանները գնորդն առանձին-առանձին վճարում է վաճառողին սոլիերի համար: Կալվածագիրը գրված է հանգերով և յուրաքանչյուր տող ավարտվում է կարմիրով գրված տառերով, որոնք կազմում են պարսկական այբուբենը:

9

Մազրա շրջանի Ղարանլուղ-դարա (Մթնաձոր) գյուղի պատկանելությունը Մելիք Քյամալի որդի Մելիք Աստվածաբովին 10 անձանց վկայության հիման վրա հաստատող շար'ի ատյանի 1652 թ. տեղեկանքը

Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 125, բնագիր,

մեծ. 20 x 29.5 սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթաալիղ:

Պատվարժան Նորին Գերագանցություն Մուհամմադ Ղուլի

Ինչպես որ իսլամին հպատակ Մազրա՝ *նահիեի* մելիք Մելիք Քամալի որդի Մելիք Ասաբովը (Աստվածաբով) զեկուցեց, Չոխուր Մա'ադի

²⁷⁸ 1650 թ. դեկտեմբերի 19:

մեծ *ամիր ալ-ումարա քելլարքեկին* հիշյալ *նահիեի* գյուղերից Ղարան-լըղդարա անվամբ հայտնի Մթնաձոր գյուղը, որը նրա ձեռք բերած ու նրա տնօրինության տակ գտնվող զանազան օրինական *մուլքն* է և Նորին Գերագանցություն *սարքարի դաֆթարխանեի* գրությամբ *դիվանի դաֆթարներից* իրողությունը պարզ է, որ այդ *մահալը սունքի* մեջ չէ, և բարձրագույն հրամանով կարգադրվել էր, որ նրա իրավունքների վերականգնման համար տեղի պարտադիր հպատակություն պահանջող *շարհ* դատարանին բացատրություն ներկայացնի: Համապատասխանաբար ամենալուսավոր *շարհ* պայծառ ատյան ներկայացան Այասլու Ղաջար Սեհաթ Աղայի որդի Դիդար Աղա Վեդարը, Հեյդար Նաջլուի որդի Մահմուդ Աղան նույնպես, Մուլլա Ղարայի որդի Բահադուրը, Դավիդար Աղա Հաջի Բեզլուի որդի Նովրուզ Ալին, Բայանդուր Սահարլուի որդի Շահվերդին, Այդին Քեչիլուի որդի Ղադար Իրավանին, Ալլահվերդի Սահարլու Ղաջարի որդի Վիլիջանը, Յուսեֆ Ենգիջավարլու Ղաջար Յուսեֆի որդի Ղահրաման աղան, Ասլամասի որդի Ավազ Աղան և իսլամի հաստատուն դատարանի վստահելիների ներկայությամբ միասնաբար խոսքով տեղեկացրին ու հավաստեցին, որ այդ ամբողջ գյուղը մինչև բարեկարգվելը գտնվել է վերոհիշյալ Մելիք Ասաբովի տնօրինության տակ և ներկայումս որևէ մեկը նրա նկատմամբ վեճ, թշնամություն ու պահանջ չունի: Այնուամենայնիվ, քանի որ նշված բնակչության վկայության բովանդակությունը գործակալը բարձրագույն *շարհ* ատյանում շարադրանքի բովանդակությամբ հրապարակվեց, այս մի քանի խոսքը իրողությանը համապատասխան գրի առնվեց: Գրվեց 1062 թ. պաշտելի ուղարկման 9-ին²⁷⁹: [Կնիք]. ...Մահմուդ Իսա:

[Լուսանցքում]

Քանի որ բարձրաստիճան *շեյխ ուլ-իսլամը* շարադրանքի բովանդակությունը հաստատեց, և *դաֆթարից* տեղեկացրեցին, որ հիշյալ *մահալը սունքի ու դունքի* [հողերի] մեջ չէ, Մելքոն խանի *թիուլնամչեի* մեջ ևս չկա, ուստի հիշյալ Մազրա՝ *նահիեի* հարկահավաքները Մելիք Ասաբովին չպետք է անհանգստացնեն 10 *խարվար* 87 *ման* ցորենի պահանջով, քանի որ դա *թումարով* նրանց չի հատկացվել, այլ հանեն այն իրենց *ջամհ* հաշվից: Այսքանը:

²⁷⁹ 1652 թ. հունիսի 16:

Երևանցի Խոջա Հակոբի կողմից 1658 թ. Էջմիածնին վակֆ արված
Նորագեղի, Եղվարդի 4.5 դանգի և Դարաքենդում գտնվող որոշ այլ
կալվածքների վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 108, բնագիր,
մեծ. 27.5 x 119 սմ, գիր՝ նասթա՛ալիդ, նասիս:

Փառք Ալլահին, որ վերահսկում է մարդկային խիղճը, տեղյակ է
մարդկանց ներաշխարհին, և փառք ու խաղաղություն նրա ստեղծած-
ներից լավագույն Արևելքի ու Արևմուտքի համար ուղարկված անբիծ
բարեպաշտ քարոզիչներից սրբազնագույն Մուհամմադ մարգարեին,
մեծահոգության արտահայտություն հատկապես հաղթական բարե-
պաշտների ամիր, հրաշագործ ու մաքրագործող Ալի բ. Աբի Թալեբին,
որը թեև մարմնով չկա, բայց ներկա է, շատ ու շատ փառք նրան հա-
վիտյանս հավիտենից: Այս ճշմարիտ ու հաստատուն, մարգարեից բխող
ու նրան ապավինող գրությունը գրվել է միայն տեղեկացնելու, որ մի
լավ օր ու ժամի ներկայացավ Իրավանի հայ Խոջա Սեթի որդի քրիս-
տոնյաններից լավագույն Խոջա Հակոբը և իր հոժար կամքով, առանց
որևէ դժգոհության ու հարկադրանքի, *շարիաթով* օրինական *վակֆ*
արեց Ուչքիլիսային. Իրավանին ենթակա Նորագեղն՝ ամբողջությամբ,
Կարբիի գյուղերից Եղվարդի 4,5 *դանգը*՝ նրան պատկանող ու նրա մեջ
մտնող հողերով, դաշտերով, պահեստներով ու այլ, նշված կամ չնշված,
ամեն ինչով, նաև Իրավանում գտնվող մեկ դուռ խաղողի այգին, որի
սահմաններն են ճանապարհը, ամբարտակը, *վակֆ* անողի մյուս այգին
և [մի այլ] այգի, որ հայտնի է որպես Ամիրբեկի այգի, Իրավանի Դարա-
քենդում գտնվող մեկ դուռ խաղողի այգին, որի սահմաններն են հայտնի
ջրապատնեշը, Ջանգիի երկու առուները և Դարաքենդի *մուլքերը*, հիշ-
յալ Դարաքենդում գտնվող մեկ դուռ ջրաղացը նրան վերաբերող շինու-
թյուններով, իրերով, պիտույքներով և նշված ու չնշված այլ ամեն ինչով,
որի սահմաններն երկու կողմից առուները, Ղազարի ջրաղացը և ճանա-
պարհը: *Վակֆային* բաժինների տնօրինումը հանձնեց քրիստոնյաների
առաջնորդ Ուչքիլիսայի Հակոբ կաթողիկոսին և նրանից հետո ով էլ, որ
կաթողիկոս կլինի հաջորդաբար: Վերը նշված *վակիֆը* *շարի* պայման
դրեց, որ նշված *վակֆերի* եկամտի մեկ հինգերորդը, *իխրաջաթ*, *ավա-
րիզաթ* ու *մալոջահաթ* հարկերի հանումից հետո, ծախսվի վանքի գյու-
ղացիների վրա, իսկ 4/5-ը՝ հանձնվի քահանաներին ու վանքի միաբան-
ներին: Վերոհիշյալ *վակիֆը* ծանոթացավ նշված *վակֆի* ստուգության,

վավերացման ու գործադրության պայմաններին, և որ նրան վերոհիշյալ *վակֆերը վակֆային* տնօրինման հանձնելուց հետո ոչ մի դեպքում ու ոչ մի պատճառով որևէ իրավունք կամ հիմք չի մնացել ու չկա: Արաբերեն ու պարսկերեն *շարիաթական սիդե* կարդացվեց: Այսուհետև եթե նա անձամբ, կամ նրա ցեղից որևէ մեկը լիազորագրով կամ ժառանգական իրավունքով գրվածին ու նշվածին հակառակ վեճ սկսի, նրա պահանջը կեղծ, անվավեր ու անհիմն կճանաչվի: Ամբողջությամբ ստորագրվեց, հաստատվեց ու վավերացվեց վկաներով ու հավաստի երաշխիքով: Գրվեց այս 1069 թ. ռաբի Ա ամսի 18-ին²⁸⁰:

[Լուսանցքում]

Նա է: Ըստ ստորև գրության ճիշտ է և ես հաստատում եմ այս *վակֆի* պայմանները, որոնք Աստծո կողմից են տրվել և ամբողջությամբ գրեցի 1069 թ. ռաբի' Ա. ամսի 18-ին, [կնիք]. /// Ալի Ռեզա,

Միջիլի թվականը համապատասխանում է գրության թվականին [կնիք]. /// Ալի Ռեզա,

Սույն կնիքով հաստատում եմ մեջբերված գործարքը ինչպես որ նկարագրված է [կնիք]. Աստծո ծառա Ռազի ալ-Դին Մուհամմադ ալ-Հուսեյնի,

Գրվեց ըստ գրանցված օրինակի [կնիք]. ...

Վավերացրեցի սույնը ինչպես, որ գրված է [կնիք]. ...

Այս կերպ ընդունելի է:

[Լուսանցքում հայերեն]

Անուն Ա[ստծո]յ Ես Սեթի որդի սուտանուն Յակոբս իմ կամալ յոժարութ[եամ]բ տվի : Նոր[ա]յգեղու :գ: դանկ: մուլք///իս[ա]նենց եզին: Թորոսի յեզին: Գառնուկենց ջաղաց զինչ գորս ի գրում չկա: թվ ոճթ: Սբ Էջմիածնայ վախմ մեր դաւեն յետ Յակոբ տիառն փող[ա]նակ սբ Լուսայորչէն ասուած ինքն ամուր ձեռաւք պահայ մինչի իւր վաղջան: ամեն: շաբաթ կիրակի պատարաքումն յիշեն Ակոբն և ուր ընդանիքն եղ նրայ վաղջանու ով որ փողանակ նսդին յիշայ որդոց որդի մինչ ի գալուստն Քրիստոսի մեկ մեկու պատվեր տան թե ըզմեզ մեղայայորս չի յիշեն կամ զրկեն պատարագիցն դատաստանին եմ նեռն եվ չի նրանց յախեն ես մեղայորս մադամ /// գրեց յիշատակ Սեթին, Գրիգորին և մեղայորս ես թե մեր յիշատակն այլևայլ անէ /// Հայրապետաց նզովքի տակ ինլի ի մեղաւոր Դաւութին սբ. Էջմիածնայ կապած լինի, [արաբատառ կնիք]. Հակոբ

²⁸⁰ 1658 թ. դեկտեմբերի 14:

Եղայվարդա Դ. Դանկ ու կես մուքին ես գրումս գրածա վախմայ
 Ես Բաղտ[ա]յսարս վկ[ա]յ եմ: Ես Սիմոնս վկ[ա]յ, [կնիք].///: Ես
 Գերաք որդի Գրիգուրիս վկ[ա]յ, [կնիք].///: Ես Ջաքարես վկ[ա]յ [կնիք].///:
 Ես Ուրբում աղես վկ[ա]յ [կնիք].///: Ես Ոսկանս վկ[ա]յ [կնիք].///: Ես
 յարիվանից Գաբրել որդի Նիկուղոս վկ[ա]յ [կնիք].///Ն[Ի]Կ[Ո]ՂՈՒՍ:
 Ես քալայմայչի խաւջայ զէնիս վկ[ա]յ [կնիք].///: Ես Խօջա Պետրոսի որդի
 Պողոսն եղր[ա]ր լսեցի վկ[ա]յ [կնիք].///

11

Չոխուր Սա'ադի նախկին քալանթար Սահակից Էջմիածնի Հակոբ
 կաթողիկոսի 1661 թ. գնած Յայջի, Ամիրքենդի, Դարաքենդ ու Նորագեղ
 գյուղերում կալվածքների դաքալեն ու մուսալեհեն
 Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1076, բնագիր,
 մեծ. 36,5 – 55սմ, գիր՝ նասիս, թա'լիղ

Նա է լիիրավ ու արդար Տերը

Ով հավատում է, նա փրկվում է չարչարանքներից

Փառք Ալլահին, որն ընդունելի դարձրեց առքուվաճառքը և արգելեց
 կողոպուտն ու վաշխառությունը և փառք Մուհամմադին՝ անբիժ բարե-
 պաշտների հովանավորին: Այս օրինական գրության պատճառն այն է,
 որ նշված թվականին Իրավանի օրհնյալ բերդի, թող այն ապահով լինի
 աղետալի իրադարձություններից, պարտադիր հպատակություն պա-
 հանջող շար'ի ատյան ներկայացան իսլամին հպատակ Չոխուր Սա'ա-
 դի նախկին քալանթար Իսհակ անվամբ հայտնի Խոջա Սահակ բ. Գրի-
 գոր բ. Սեթ Իրավանին և իր հոժար կամքով ու ցանկությամբ, առանց
 բռնության ու հարկադրանքի, արթուն ու առողջ մտք, շար'ի համաձայ-
 նագրով ու գործադրվող որոշմամբ, մեկ միացյալ պայմանագրով վաճա-
 ռեց քահանաների ու քրիստոնյա հոգևորականների գլխավոր Ուչքիլի-
 սայի հոգևորական Հակոբ կաթողիկոսին կից ներառված մուլքերը,
 նրանց պատկանող, նրանց մեջ մտնող, նշված կամ չնշված ամեն ինչով,
 որոշակի հստակ գումարով, որի չափն է Աբբաս Բ-ի օրոք ճշտված և
 այժմ շրջանառվող լավորակ արծաթի 30 թավրիզի թուման, որի կեսն է
 վերը նկարագրված դրամով 15 թումանը: Վերոհիշյալ կողմերի միջև
 շար'իաթական պարտադիր պայմանագիրը գումարի ստացման ու
 ընդունման և գնվածի հանձնման ու ընդմիջտ օտարման կետերով: Այ-
 նուհետև, երբ վաճառողը, որ տեղյակ էր վաճառված գույքի գնին, 8
 թավրիզի թումանով մուսալեհե կնքեց, որ հրաժարվում է այն բոլոր

պահանջներից, որոնք կարող են վաճառքը չեղյալ դարձնել և կեղծիք են: Նաև 2 թումանով հրաժարվեց հետագա բոլոր վեճերից: Ամբողջ գումարը մուսալեհեների վճարի հետ միասին բարձր շար՝ի ատյանում ստացվեց և շար՝ով երաշխավորվեց, որ գնվածի օտարումից հետո այն պատկանում է գնորդին, այսինքն գումարի վճարումը ենթադրում է գնվածի օտարում: Այժմ առքուվաճառքի այս շար՝իաթական գործարքով գնորդն իր կամքին համապատասխան կարող է գնվածը տնօրինել: Գործադրվեց մարզարեի, թող փառաբանվի նա, փախուստի 1071 թ. ռամազան ամսի 10-ին²⁸¹:

[Լուսանցքում]

Նա է Բարձրյալ Տերը, թող հարատևի նրա պատիվը

Ընդունեց հնազանդ ու լիահոժար վաճառողը առքուվաճառքի տասներկու [իմամականների] իսլամի հավատի շար՝իաթով օրինական գործարքի իսկությունը, և հաստատվեց բառ առ բառ, սկզբից մինչև վերջ փառահեղ ու հաղթական պետության հարատևման համար աղոթողիս ձեռքով, թող [Աստված] ների, գրեց [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Մուհամմադ բ. Մոհսեն:

Նա է լույս տվողը և թող նրա լույսը փառավորվի

Վերոհիշյալ օրինական շար՝իաթական գործարքը սկզբից մինչև վերջ գրվեց ու ստորագրվեց ինձ մոտ և կողմերի գումարը ամբողջությամբ ու անթերի կերպով ստացվեց: Իմ ձեռքով գրեցի Աստծո նվաստ ծառաս [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից և նրանն է հստակ իրավունքը, Աստծո ծառաս Սելահ ալ-Դին:

[Հակառակ կողմում]

Նա է արդար

Ճիշտ է բնագրում շարադրված գործարքը: Գրեց [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Մուհամմադ բ. Մոհսեն:

Վերոհիշյալ առքուվաճառքի գործարքը կողմերի միջև տեղի ունեցավ 1071 թ. օրինյալ ռամազան ամսի 8-ին՝ սուրբ շար՝իաթի ծառայիս միջնորդությամբ, և արաբերեն սիղե կարդացվեց: Գրեց [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու հստակ իրավունքը, Աստծո ծառաս Սելահ ալ-Դին:

Գնվածը՝

Չոխուր Սա՛ադին ենթակա Դարաչիչաքի նահիայի նկարագրված ու գովված Յայջի գյուղը, 6 դանգ, ճիշտ է,

²⁸¹ 1661 թ. մայիսի 9:

Գյոքչա դենիզի *նահիայի* Ամիրքենդի գյուղը, 4,5 *դանգ*, նույնպես ճիշտ է,

Ջրաղաց՝ մեկ քարով ու նրան պատկանող ամեն ինչով Դարաքենդ գյուղում, Ջանգի գետի ափին, որի սահմաններն են Ջանգի գետը, ջրաղացի առուն, Ավանեսի ու Գրիգորի ջրաղացները,

Տուն՝ մեկ ձեռք՝ իրեն շրջակա տարածքով նկարագրված ու գովված Նորագեղ գյուղում և 40 մեծ կարասներով,

Յայջի գյուղի 6 *դանգը*, Ամիրքենդի գյուղի 4,5 *դանգը*, մեկ քարով ջրաղաց և տուն իր տարածքով՝ ներառյալ կարասները ինչպես, որ կից շարադրվեց, վաճառվեց:

Այն, ինչ կից գրությամբ ու այս երեսին գրվեց, ընդունելի է ու ճիշտ:

[Հայերեն]

[Կնիք]. Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ Ա[ՍՏԾ]Ո ՍԱՀԱԿ:

Սէթի թոռն Սահակ *քալանթարի* ծախած մեզ մլքերին և ջաղացներին դապալեն է 1071 Երևանցիէ ծախեա Մաղկաձորու

Երևանցի Սէթի թոռն և Գրիգորի որդի Սահակ *քալանթարի* տուեալ դապալայն է, որ ծախեալ է Ջուղայեցի Յակոբ կ[ա]թ[ո]ղ[ի]-կոսին երեսուն *թումանով*՝ ի միւս կ[ո]ղմն դաբալայիս գրեցեալ *մուքսն*: Որք են Եայճի գիւղի շէշդանկ *մուքն*, որ է ի Մաղկունեաց ձորն: Ամիրի գիւղի դ. *Դանկ* և կէս *մուքն*, որ է ի Գեղարքունէ: Ջրաղաց մի ի Չորագեղ, որոյ կ[ո]ղմ[ու]նք են, Ջանկին, Ջրաղացի առուն, Յօհաննէսի ջրաղացն և Գրիգորի ջրաղացն: Այլև ա ձեռն տուն ի Նորագեղ, հանդերձ ք[ա]ռ[ա]սուն կար[ա]սով: Ի թուին տաճկաց ոհա (1071):

12

Երևանի նախկին քալանթար Սահակի կողմից Ղըզըլվանքին 1664 թ.

վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 118, բնագիր, մեծ. 19.5 x 48.5 սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթա'ալիդ, նասիս:

Բարձրյալ է տերը

Նա է ի սրտե *վակիֆը*

Նրանն է արդարության լույսը

Ով հավատում է, նա փրկվում է աշխարհի ու Ահեղ Դատաստանի չարչարանքներից

Ալլահի փառաբանումից ու օրհնաբանությունից հետո այս *շարիա-*

թական պարտադիր ձևակերպումների շարադրման պատճառն այն է, որ ստորև նշված օրը բարի քաղաք Իրավանի, թող աստված պահպանի այն աղետներից, հպատակություն պահանջող *շար'ի* պայծառ դահլիճ ներկայացավ իսլամին հպատակ Իրավանցի Սեթի որդի Գրիգորի որդի, նախկին *քալանթար* Խոջա Իսհակը և առողջ մարմնոք ու մտոք, մտածելով աշխարհի ունայնության ու հանդերձյալ կյանքի հավերժության մասին, նաև տեղյակ լինելով մարգարեի, փառք ու խաղաղություն նրան, պարզ ու ճշմարիտ *հաղիսին*, ըստ որի հավատը Ահեղ Դատաստանի դաշտն է, Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր մասամբ բարեկարգ այգու կեսն՝ իրեն պատկանող ու վերաբերող, նշված ու չնշված ամեն ինչով, որի սահմաններն են նույն այգու մյուս կեսը, որը հիշյալ *վակիֆը* որոշակի գումարով վաճառել էր Մուղնու Ավանիս վարդապետին և վերջինս այն *վակֆ* էր արել Ղըզըլվանքի եկեղեցուն, Ավանիս Մուղղուսու այգին, հիշյալ այգու նրբանցքը և Խոջա Ծատուրի *վակֆային* այգին, ընդմիջտ *վակֆ* արեց և հավիտյանս ամրացրեց Ղըզըլվանք կոչված եկեղեցուն: Վակֆի ձևակերպումը նշված *վակիֆը* իր լեզվով սրբազան *շարիաթի* սպասավորի ներկայությամբ կատարեց ու դուրս բերելով այն իր ենթակայության տակից՝ դրեց հիշյալ վանքի սպասավորների տնօրինության տակ, որպեսզի տարեցտարի այդ *վակֆի* բերքը ծախսի նրա կարիքների, լուսավորման ու եկող-գնացողների վրա, ում որ այն *վակֆ* էր արվել: Թող հակառակ արժանապատիվ *շար'ի վակֆի* նկատմամբ զավթումներ կամ ոտնձգություն չկատարեն: Քանի որ իրերի դրությունը գրվածի պես եղավ, այս մի քանի խոսքերը որպես *վակֆնամչե* գրի առնվեցին: Գրվեց մարգարեի, փառք նրան, փախուստի 1074 թվականի մեծ շա'բան ամսի 4-ին²⁸²:

[Լուսանցքում]

Տեղի ունեցավ նշված *վակիֆի վակֆը* ստորև նշված ձևով, որն իմ ձեռքով գրի առա, [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն են իշխանությունն ու արդար իրավունքը///:

Դատին պատվարժան ներկաներ՝

Շահր-ե Ղադիմի բնակիչ Մոհիբ Ալի Հաջի Բիգլուի որդի Բայրամ Ալի, դատարանի պաշտոնյա Բիքար Վերդի, դատարանի երկու *սարքար*, Իրավանի Մելիքջանի որդի Ավանես [կնիք]///, Ամիրբեկի որդի Ավանես Մուղղուսի, Խոջա ///-ի որդի Հակոբը նույնպես, Ասատուրի որդի Խոջա Իլիասը նույնպես [կնիք]. ԻԼԻԱՍ, ///-ի որդի վարպետ Պետ-

²⁸² 1664 թ. մարտի 3:

րոս, Իրավանի Մարտիրոսի որդի Սարգիս, ///-ի որդի Օթարը նույնպես, Մարուքի որդի *քյադխոդա* Մարգարան [կնիք]. ՄԱՐԳԱՐԱ///, Հախում մուղղուսիի որդի Պողոսը [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՊՈՂՈՍ, Հայրապետի որդի Չաքարիան [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՉԱՔԱՐԻԱ, Հակոբի որդի Սարգիս խանը [կնիք]. ՄԱՐԳԻՍ, Մարուքի որդի Մարգարան [կնիք]. ՄԱՐԳԱՐԱՅ, Մելիք Խուբին [կնիք]. ԹԱԹՈՍ ԽՈՊԻ, սույնի վկա Յադին Ալի Ադա քուրդլար դաջար [կնիք]. ///Աստծո ծառա Յադին Ալի, սույնի վկա Յադին Ալի Ադա քուրդլար Ղաջար, [կնիք]./// Սեֆի, սույնի վկա [կնիք].///:

13

Մուղնու Հովհաննես վարդապետի կողմից Երևանցի Սահակ նախկին քալանթարից 1664 թ. գնված ու Ղըզըլվանքին վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի դաբալեն, մուսալեհեն և վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 117, բնագիր, մեծ. 24.2 x 77 սմ, գիր՝ շիքասթե – նասթա՛ալիդ, նասիս:

Նա է արդար Տերը

Նրանն է արդարության լույսը

Ով հավատում է, նա փրկվում է չարչարանքներից

Ալլահի փառաբանումից հետո այս *շարիաթական* պարտադիր գործադրությունն պահանջող գրառման պատճառն այն է, որ ստորև նշվող օրը Իրավանի բարեբախտ բերդի, թող Աստված պաշտպանի այն աղետներից, հպատակությունն պահանջող, *շարի* պայծառ աստյան ներկայացավ նմանների մեջ լավագույն Իրավանի Սեթի որդի Գրիգորի որդի նախկին *քալանթար* Խոջա Իսահակը, որից հետո առողջ մտոք ու ոգով քահանաներից ու հոգևորականներից լավագույն Մուղնիի Ավանես վարդապետին վաճառեց Շահր-ե Ղադիմում գտնվող իր մեկ կտոր մասամբ բարեկարգ այգու կեսն ամբողջությամբ՝ իրեն վերաբերող անցուդարձի տեղերով ու ամեն ինչով, որի սահմաններն են տարբեր կողմերից հիշյալ այգու մյուս կեսը, որը նշված վաճառողը *վակֆ* է արել Ղըզըլվանքին, Ուչքիլիսայի *վակֆ* այգին և Ղըզըլվանքի *վակֆային* այգին, շահ Աբբաս Բ-ի նոր հատած ու գործող 6 թավրիզի *թուման* գումարով, որի հաստատուն կեսը 3 *թուման* է: Գործադրվեց վերը նշված պայմանագրի կողմերի միջև *շարիաթական* պարտադիր առքուվաճառքի գործարքը՝ ընդունման, վճարելիքի ստացման ու հանձնվելիքի

հանձնման պայմաններով: Վերոհիշյալ վաճառողը, տեղյակ լինելով գնվածի արժեքին, *մուսալեհե* կնքեց և հրաժարվեց իրեն խաբված հայտարարելու իրավունքից 8000 թավրիզի *ղինարով* և այդ [գործարքը ևս] անարդար հայտարարող վեճից՝ 2000 *ղինարով*: Կողմերի միջև որոշված ամբողջ [գործարքի] ու *մուսալեհեների* գումարը, որը 7 թավրիզի *թուման* է, հիշյալ վաճառողը սուրբ *շարիաթի* սպասավորի ներկայությամբ գնորդի լիազորի ձեռքից այն ամբողջությամբ վերցրեց ու ստանալուց հետո *շար'ով* երաշխավորեց, որ գնման առարկայի օտարումից հետո, այն այլի է պատկանում: Քանի որ գումարը վճարելուց հետո այս գործարքի *շարիաթական* պարտադրանքով վերոհիշյալ գնորդն ըստ իր կամքի կարող է տնօրինել գնվածը: Դրանից հետո քանզի վերոհիշյալ գնորդը հիշյալ գնվածի գումարը *վակֆի* համար էր հանձնել նշված վաճառողին, ուստի ամբողջ գնվածը որպես մշտապես հաստատված *շար'իաթական վակֆ* հանձնվում է հիշյալ վանքին, որպեսզի տարեցտարի Ղըզըլվանքի օրինական *մութավալլին* այդ այգու բերքը ստանա ու տնօրինի նրա լուսավորման, գնացող-եկողների ու այլ ծախսերի վրա: Քանի որ իրողությունն այսպիսին էր, այս բաները որպես *ղաբալե* ու *վակֆնամե* գրի առնվեցին: Գրվեց 1074 թ, մեծ շա'բան ամսի 27-ին²⁸³:

[Լուսանցքում]

Սկզբից մինչև վերջ իմ ձեռքով գրեցի ստորև նշված վաճառքը և հիշյալ նվիրատուի կողմից *վակֆի* գործարքը ինչպես որ շարադրված է. [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահը, նրանն է հստակ իրավունքը, Աստծո ծառա Սելահ ալ-Դին, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ,

Դատարանի սպասավոր՝ ներկա երկու *սարքար*

Շահր-ե Ղադիմի բնակիչ Մոհիբ Ալի Հաջի Բիգլուի որդի Բայրամ Ալի, /// իրավասու դատարանի պաշտոնյա, ողորմած Շեյխ Մուհամմադ Յուսեֆի ծախսերը կատարող *ղուլամ* Ջահանգիրի որդի Իմանի, Մելիքջան Իրավանիի որդի Ավանես [կնիք]. ///, Ամիրբեկի որդի Ավանես մուղղուսի, Խոջա /// որդի Հակոբը նույնպես, Ասատուրի որդի Խոջա Իլիասը նույնպես [կնիք]. ԻԼԻԱՍ, ///ի որդի վարպետ Պետրոս, /// որդի Օթարը նույնպես, Մարտիրոսի որդի Մարգիսը նույնպես, Մարուքի որդի *քյադիտդա* Մարգարան [կնիք]. ՄԱՐԳԱՐԱ, Հայրապետի որդի Ջաքարիան [կնիք].///, Մելիք Խուբին [կնիք].///, Հախում մուղղուսիի որդի Պողոսը [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՊՈՂՈՍ, Հակոբի որդի Մարգիս խանը [կնիք]. ՄԱՐԳԻՍ, Մարուքի որդի Մարգարան [կնիք].///,

²⁸³ 1664 թ. մարտի 26:

սույնի վկա Յաղին Ալի քուրդլար դաջար [կնիք]. /// Աստծո ծառա Յաղին Ալի, սույնի վկա Յաղին Ալի Ադա քուրդլար Ղաջար, վկա [կնիք]. Մուհամմադ Ռեզա, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԻՍԱՅԻ, [կնիք]. ՄԿՐՏԻՉ Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ], Ազարիես վկ[այ] [հայատառ և արաբաառ կնիք]. ԱԶԱՐԻԱ- Աստծո ծառա Ազարիա:

Ճիշտ է:

14

Խոջա Հովհաննես Ջուղայեցու 1679 թ . վասիյաթնամեն ու սոլինամեն, որով նա իր կնոջը՝ Դադքամին է կտակում իր ողջ ունեցվածքը Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 25, բնագիր, մեծ. 36 x 84սմ, գիր՝ նասթա'ալիդ, նասի:

Աստծո փառաբանումից հետո այս *շարիաթական* իմաստով հստակ ու կրոնական *այաթներով* հիմնավորված և ստորև շարադրված հանգամանքներով գրության պատճառն այն է, որ թագավորանիստ Սպահանի պատվարժան, սխալների շրջապատում արդարադատ ու գովելի *ղազիների զերագույն* ու պատվելի ատյան ներկայացավ Ջուղայի քրիստոնյա հանգուցյալ Նիկողոսի որդի գովելի Խոջա Հովհաննես Թոփչին և առողջ մարմնոք և արթուն մտոք *շարի* ճշմարիտ ընդունմամբ կրոնական պարզ ծանուցում տվեց այն մասին, որ *շարի* ու իսլամի օրինական կարգով իր կնոջը՝ Ջուղայի հայ Գրիգորի դուստր Դադքամին փոխանցեց. իր ողջ գույքն ու ունեցվածքը՝ կանխիկ ու ապրանքով, սպասքն ու տան կահ-կարասին, գորգերն ու կարպետները, անկողինն ու հագուստները, պղնձե, ճենապակե, ջնարակված, ոսկյա ու արծաթյա իրերը, *մուլքերը*, այգիները, տներն ու անշարժ գույքը, պարտքով տրված գումարները, գրավ վերցվածն ու համատեղ գործի բաժինները և այլ ամեն ինչ, որ օրենքով ու բավարար հիմքով նրան է պատկանում [անկախ նրանից] որպես ժառանգություն, կամ ունեցվածք. լինի այդ վատորակ ոռուսական դրամով, *դիրհեմով*, թե *դինարով*, շատ լինի, թե քիչ, թեկուզ աննշան, գաղտնի, թե բացահայտ, մայր գումարով, թե տոկոսով, գործի մեջ, թե ոչ, հատկապես Սպահանի հին Ջուղայում գտնվող մեկ ձեռք պատրաստի տունը իրեն պատկանող անցուդարձի նրբանցքով, մուտքով ու այլ և այլ *վակֆերով*, որին կից են Մուլթանումի, Ադազարի, Ավետիքի, Հայրապետի տները: Այս որոշումն ու ծանուցումը հիմնավորվում է *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհեով*, որ բովանդակում է բոլոր վերը նշված կետերը և որի համար [վճարեց]

200 թավրիզի արծաթ *դինար* կանխիկ գումարով, որի կշիռը մեկ *ման* հնդկաձավարին է [հավասար]: Եվ *մուսալեհեն* ընդունողը տեղյակ լինելով նրա բովանդակությանն ու պահանջներին, ըմբռնելով նրա որակական ու քանակական կողմերը, նրա բացահայտ չափազանցման, կեղծման հնարավորությանը, այս *սոլիք* հրապարակեց՝ կնքելով ու ստորագրելով: Արաբերեն ու պարսկերեն *սիդեով* այն գործադրվեց ու նույն օրը նշվածի համաձայն կտակագրի ամբողջ ունեցվածքն ու գույքը սեփականության իրավունքով վերոհիշյալ կնոջը տրվեցին ու *շարիաթով* հաստատվեցին: Նրանն են այս նշված կամ չնշված ունեցվածքի *մալիքանեն* լիիրավ կերպով, որպեսզի ինչպես, որ ցանկանա այն տնօրինի. այնպես, ինչպես որ սեփականատերն է տնօրինում իր սեփականությունը ըստ իրավունքի ու *այաթների*: Ուստի, այսուհետև, եթե վերոհիշյալ *մուսալեհեն* ընդունողը, ինքն անձամբ, կամ որևէ մեկը նրա կողմից, լիազորագրով կամ ժառանգներից որևէ մեկը գրվածին հակառակ վեճ սկսի, այն անվավեր ու վստահությունից զուրկ կճանաչվի: Սա գրվեց 1089 թ. սրբազան զի դաադե ամսի 20-ին²⁸⁴:

[Լուսանցքում]

Ստորև ներկայացվող բովանդակությունը աներկբայելի է և գրեց Թուփչի անվամբ հայտնի Խոջա Ավանեսը՝ ընդունեց սույն գրությունը և հաստատեց *մուսալեհեի* ստուգությունը 1090 թ. ռաբի Բ ամսի 20-ին²⁸⁵. [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Ալի Ռամազան:

Սույնի վկա Սարհադի որդի Մարգար [կնիք]. Աստծո ծառա Մարգար:

Սույնի վկա Աղավելիի որդի Սաֆար [կնիք]. ՄԱՖԱԸ
[Հայերեն]

Ես Սարհադի որդի Մուքելս վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Հիսուսի սիրուց իղձս կատարվեց: Ես Մուրադս վկ[ա]յ: Ես Կարապետի որդի Յովհաննես վկ[ա]յ, [կնիք] Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Յ[Ո]ՎՀ[ԱՆ]ՆԷՍ: Ես Մաթոս Յակոբջանի որդի վկ[ա]յ [հայատառ և արաբատառ կնիք]. ՄԱԹԵՎՈՍ, Հակոբի որդի: Ես Պողոսի որդի Ծատուրս վկ[ա]յ [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԾԱՏՈՒՐ: Ես Ջաքարե որդի Բարդամս վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Աստծո բարեհաճության մարմնավորում, Բաղեր 1083: Ես Յովհաննես Գրիգորի որդի վկ[ա]յ [կնիք]. Յ[Ո]ՎՀ[ԱՆ]ՆԷՍ: Ես Աղամալս թօփչոց վկ[ա]յ [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԱՂԱՄԱԼ: Ես

²⁸⁴ 1679 թ. հունվարի 3:

²⁸⁵ 1679 թ. մայիսի 31:

Մահդասի Չահիրի որդի Խաչատուր վկ[ա]յ [կնիք]. ///: Ես Խ[օ]ջ[ա]յ Պողոսի որդի Յոհանջանս վկ[ա]յ [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Յ[Ո]Հ[Ա]ՆՋ[Ա]ՆՍ: Ես Պողոսի որդի Մարկոսս վկ[ա]յ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՄԱՐԿՈՒՍ: Ես Պետրոսի որդի Ոսկանս վկ[ա]յ [կնիք]. Ա[ՍՏԾՈ]Յ Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՈՍԿԱՆՍ: Ես Ադա Վալէ որդի Պողոսս վկ[ա]յ [կնիք]. ՊՈՂՈՍ: Ես Սաֆարի որդի Ստեփանոս վկ[ա]յ [կնիք]. ///: Ես Գիրայքի որդի Չաքարէս վկ[ա]յ եմ, [կնիք]. ///: Ես Ստեփանոս վարդապետս ևս վկ[ա]յ եմ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒ]ՍԻ Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՄՏԵՓԱՆ Վ[ԱՐ]Դ[Ա]Պ[Ե]Տ ///: Ես Դ[ա]ւ[ի]թ վ[ա]րդապետս Ովանեսին եղբարովն միրեցի որ ասաց թէ իմ ինչ որ ունի թէ տուն թէ տեղ սուիլ արարի իմ կողայկից Գրիգորի դուստր Տատումն [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒ]ՍԻ Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Ա[ՍՏԾՈ]Յ ԴԱԻԻԹ ՎԱՐԴ[Ա]Պ[Ե]ՏԻ ՋՈՒՂԱՅԵՑՈՅ:

Ծնթ. Խոջա Հովհաննէս Թոփչին, թերևս, Նոր Ջուղայի Թոփչյանների տոհմից էր, որի ներկայացուցիչները հիմնականում եղել են արքունի թնդանոթաձիգ (թոփչի – պարսկ. թնդանոթաձիգ) գորքերի գորապետները: Ըստ Տեր-Հովհանյանի այդ տոհմը բավականին մեծ է եղել, և այդ ազգատոհմից շատերը վաճառականությամբ էին զբաղվում և նրանցից ոմանք գնալով Ռուսաստան, այնտեղ հաջողության հասան առևտրի բնագավառում²⁸⁶:

15

Վերին Ագուլիսի վանահոր կողմից այնտեղի հայոց վանքի նորոգման և նրա շուրջը պարսպի ու իջևանատան կառուցման օրինականությունը հաստատող 1671 թ. մաջլեսը

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 154, բնագիր, մեծ. 24.5 x 83սմ, գիր՝ շիքասթե:

Այն բանից հետո, երբ Վերին Ագուլիս գյուղի մահմեդական համայնքը Ազերբայջանի *վիլայեթի* անկրկնելի, պատվարժան ու բարեբախտ *վեզիրի* բարձրաստիճան *վաքիլներին* դիմում էր գրել՝ զեկուցելով, որ Ագուլիս գյուղի վանքի վանահայրը վանքի շուրջը և մոտակայքում չափազանց երկար, լայն ու բարձր պատ ու շինություններ է կառուցել առանց արեգակնափայլ, աշխարհասատ հրամանագրի ու *շարի* ան-

²⁸⁶ Յ. Տեր-Յովհաննէան, Պատմութիւն Նոր Ջուղայի, աշխարհաբարի թարգմ. Պ. Պետրոսեան, հ. Ա, Սպահան, 2014, էջ 127:

դամների ու գերագույն *վաքիլների* ծանուցման, որը հակառակ է ամենալուսավոր *շար'ին*, հիշյալ բարձրաստիճան [անձի] *վաքիլները* մի հրամանագիր են գրում Մուհամմադ Ղասեմ Բեկին ու կարգադրում, որ այդ *մահալը* գնալով այն կողմերի *շար'ի* անդամների, *քյադիտդանների* ու գեղջավագների ներկայությամբ ներկայացված հանգամանքների ու խնդրի իրողությանը վերահասու լինի, կառուցված պարսպի ու շինությունների երկարության, լայնության, բարձրության որպիսությանն ու ներկայացված խնդրի իրողությանը համապատասխան մի համախոսական փաստաթուղթ կազմի մարդկանց այն խմբի ներկայությամբ, որոնք *շար'ին*, հրամանին և կարգին հակառակ են վարվել, ու [նրանց] պատժի: Գրության մեջ նշված օրը վերոհիշյալ բարձրաստիճան անձը, մահմեդական ու քրիստոնյա *քյադիտդանների* և գեղջավագների հետ, որոնց անունները լուսանցքում նշված են, մտավ հիշյալ գյուղը: Հիշյալ գյուղի մահմեդական համայնքին, որի անունով էր նշված դիմում-բողոքը, հարցում արվեց դիմումի վերաբերյալ, բոլորը ժխտեցին, թե իրենք են այն գրել ու ներկայացրել վերոհիշյալ պաշտոնյայի *վաքիլներին*: Նշված գյուղի քրիստոնյա *քյադիտդանները*, գեղջավագներն ու *ռայաթներն* էլ համապատասխանաբար նշեցին, որ մինչև մահմեդականներից այն անձը, որն այդ դիմումը, որ բարձրաստիճան ու պատվելի *վեզիրի* արդարադատ ատյանին էր հղել, անձամբ չներկայանա ու դեմառդեմ անբիժ ու ամենալուսավոր *շար'ին* համապատասխան իրենց ու վանահոր դեմ հիմնավոր ու լիարժեք փաստարկ չներկայացնի, այս խնդրին, որ պարզապես կեղծիք է, չեն անդրադառնալու: Շատ խոսք ու զրույցից հետո նշված գյուղի վանքի շուրջ կառուցված պատը վերոհիշյալ բարձրաստիճան պաշտոնյայի ներկայությամբ մահմեդական *քյադիտդաններն* ու գեղջավագները դիտեցին, նրա ներսը մտան՝ քննելով լայնությունը, երկարությունն ու բարձրությունը, որը նրա *վակֆային մուլքում* էր:

Երկարությունն առանց շինության 44 *զար'* էր, արևմտյան կողմը՝ 44 *զար'*, արևելյան կողմը, որ նորոգվել է, 43 *զար'*, երեք կողմերի բարձրությունը ամբողջությամբ նորոգված չէ և պարզ չէ:

Միաժամանակ նշված գյուղի քրիստոնյա *ռայաթները*, *քյադիտդաններն* ու գեղջավագները հայտարարեցին, որ վանահայրը պարիսպը, որ վանքի ու հին շինության շուրջը և նրա *մուլքում* ու *վակֆում* կառուցել է, իր և շրջակա տարբեր կողմերից ուխտագնացության եկող հայերի ու հյուրերի համար կառուցված մի քանի հյուրատների, ամառային ու ձմեռային բնակարանների պաշտպանության համար է: Քանզի եկեղե-

ցու մոտի տներում քահանաներն են և ղզլբաշները, որոնք ևս այնտեղ են բնակվում, քրիստոնեական կարգով ու սովորույթներով չեն վարվում և հաճախ են օտար մարդիկ գալ-գնալով, վնաս հասցնում վանքի բնակիչներին ու նրանք չեն կարողանում աղոթել Վերին երկնային սրբազնագույն էության համար: Այս պատճառով վանահայրը եկեղեցու *վակֆային մուլքի* հին վանքի տների ներքևում պատ ու առու է անցկացրել, որ ջրի քրիստոնյա համայնքի այգիները և մի քանի հյուրատուն ու տներ է նորոգել նրա մոտակայքում: Նշված պատն ու մոտակա հյուրատները հին վանքի մեջ չեն մտնում ու կապ չունեն հին եկեղեցու ու տների հետ, և հին վանքին ոչինչ չի ավելացվել ու այն ոչ մի փոփոխություն չի կրել: Այդ պատի ու մոտակա տների կառուցումից ոչ մեկի, մասնավորապես մահմեդական համայնքին, որևէ վնաս կամ նեղություն չի հասցվել: Քանի որ գործի ընթացքն այսպիսին էր, այս երկու խոսքը իրողության ներկայացման համար գրի առնվեց: Գրվեց 1082 թ. ջումադի Բ. Ամսին²⁸⁷:

[Լուսանցքում]

Նա է

1. Նենգափոխման դեմ. հաստատում եմ ինչպես, որ գրվեց, բացատրվեց ու շարադրվեց իմ ձեռքով [կնիք].///:
2. Այնպես է, ինչպես, որ արձանագրվեց Աստծո ծառա [կնիք].///:
3. Գրվածին համապատասխան Սեֆի Ղուլի Ագուլխսիի որդի Չելեբին ղիտարկեց պատը և մի քանի հյուրատները, որ վանահայրը եկեղեցու շրջակայքում կառուցել է: [Դրանք] հին վանքի հետ կապ չունեն, [կնիք]. Աստծո ողորմածության մարմնացում Սեֆի Ղուլի:
4. Գրվածին համապատասխան ես՝ Մորթազա Ագուլխսիի որդի Ռեզա Ղուլիս, նայեցի պատը և շինությունը, որ վանահայրը եկեղեցուց դուրս նորոգել է: [Դրանք] հին վանքի հետ կապ չունեն, [կնիք].///:
5. Նա է: Ինչպես, որ քննության մեջ նշվեց, Աստծո ծառա Բեհզադս նոր պատն ու նրա մոտ կառուցված շինությունը ոչ մի դեպքում հին վանքի հետ կապ չունեն [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ծառա Բեհզադ:
6. Նայեցի պատն ու շինությունը, որ նրա կողմերում նորոգել են և մի հյուրատուն կառուցել, [կնիք]. /// Մուհամմադ Ռազի:
7. Նա է: Աստծո ամենանվաստ ծառա Մուհամմադ Իբրահիմ Ագուլխսին գրվածին համապատասխան նայեց ու վկայություն տվեց, որ

²⁸⁷ 1671 թ. հոկտեմբերի 5 - նոյեմբերի 3:

- կառուցված պատն ու շինությունը վանքի մասը չեն և վանահայրն իր պաշտպանության համար է կառուցել [կնիք]. ///Իբրահիմ:
8. Նա է: Աղամիր Միրզայի որդի Մուրադջանս ականատես եղա, որ մոտակա պատն ու հյուրատունը հին վանքի մասը չեն, այսքանը [կնիք]. Աստծո ծառա Մուրադջան:
9. Նա է: Ես՝ Հաջի Իսմայիլ Ագուլխիսի տեսա ու հավաստում եմ, որ վանքի մոտ կառուցված պատն ու շինությունը նրա մասը չեն [կնիք].
/// Աստծո ծառա Մուհամմադ Իսմայիլ:
10. Նա է: Ամենանվաստ աղոթող Մեհդի Յահիա Մուեզինս սկզբից մինչև վերջ նայեցի և վկա եմ [կնիք]. ///Մուհամմադ Մեհդի:
11. Նա է: Այն, ինչ այս էջին գրվեց սկզբից մինչև վերջ նայեցի և վկա եմ. Աստծո ծառա Խալաֆ Մուհամմադ Բուդադ Բեկ Ագուլխի [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ծառա Խալաֆ:
12. Նա է: Գրվածին համապատասխան Մուլա Յուսեֆ Ագուլխիի որդի Ահմադ Խանս վկա եմ և տեսել եմ պատն ու շինությունը, որ նրա շրջակայքում կառուցվել է, վանքի մեջ չի մտնում:
13. Նա է: Բարձրաստիճան Սուլթան Մուհամմադ Բեկի որդի նվաստ Մուհամմադս տեսա ու վկայում եմ, որ նրա մոտակայքում են կառուցված պատը և նրա մոտի շինությունը, գրեց [կնիք]. /// Մուհամմադ 1078:
14. Նա է: Ես՝ Աստծո ծառա Աբդալլահ /// Շահ Հուսեյն Ագուլխիսի այդ *մահալը* գնալով, տեսա պատն ու շինությունը, որը վանահայրը վանքից դուրս, նրա շրջակայքում կառուցել է, և այն ոչ մի դեպքում հին վանքի հետ կապ չունի [կնիք]. Նահատակների շահ Հուսեյն:
15. Գրվածին համապատասխան Ալի Ղուլի Բեկի որդի, Աստծո ամենանվաստ ծառա *խասսե-ե շարիֆեի դուլամ* Աղա Մուհամմադս հավաստում եմ, որ տեսա պատը և շինությունը, որ կառուցված են նրա [վանքի] շրջակայքում, [կնիք]. /// Աղա Մուհամմադ:
16. Ալի Ղուլի Բեկի որդի ամենանվաստ ծառա *խասսե-ե շարիֆեի դուլամ* Սուլթան Մուհամմադս հավաստում եմ, որ տեսել եմ պատը և շինությունը ինչպես, որ կառուցվել են, [կնիք]. Հավատի շահի²⁸⁸ սիրելի Սուլթան Մուհամմադ:
17. Այն, ինչ այս էջին գրված է, իրականությունն է, Աստծո ծառա Ագուլխս գյուղում բնակվող Ալի Ռեզայի որդի Ամիր Չելանգիր:

²⁸⁸ Իմամ Ալիի բնորոշումներից է:

18. Ամենանվաստ ծառա *Ղուլամ* Հուսէյն Ագուլիսիս՝ այն ինչ այս էջին գրված է, տեսա ու վկայում եմ, որ մի քանի հյուրատները, որ գնացող-եկողների ու հյուրերի համար են կառուցվել, նրա [վանքի] շրջակայքում են:
19. Ես՝ Ղարախան Ագուլիսիի որդի Աստծո ծառաներից ամենանվաստ *///*ս, այդ *մահալը* գնալով տեսա, որ հին վանքի պատն ու շինությունը չեն փոփոխվել և կառուցված պատը և մի քանի հյուրատները վանքից դուրս են և հին եկեղեցու հետ կապ չունեն [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին *///*:
20. Մուհամմադ Ջաման Ագուլիսիի որդի մարդկանցից ամենանվաստ Աբդ ալ-Ռազադս այդ *մահալը* գնալով՝ տեսա ու վկայում եմ, որ հին վանքի պատն ու շենքը չեն փոփոխվել: Կառուցված պատն ու մի քանի հյուրատները վանքից դուրս են և հին եկեղեցու հետ կապ չունեն, [կնիք].*///*
21. Նա է: Գրվածին համապատասխան Մաջնուն Ագուլիսիի որդի, մարդկանցից ամենանվաստ Հեյդարս վկայում եմ, որ տեսել եմ, որ շինությունը, որ վանահայրը ներկայումս կառուցել է, հին եկեղեցու հետ կապ չունի, [կնիք]. *///*Հեյդար:
22. Նա է: Մարդկանցից ամենանվաստ Իման *Խան* Ագուլիսիս գրվածին համապատասխան տեսել եմ, որ շինությունը, որ վանահայրը կառուցել է, հին վանքի հետ կապ չունի, այլ մի քանի գնացող-եկողների համար է կառուցվել որպես հյուրատուն: Այսքանը:
23. Ինչպես, որ շարադրված է, ճիշտ է և հակասություն չունի, ամենանվաստ ծառա Վերին Ագուլիսցի Մուհամմադ Ասքարի, [կնիք].*///*:
24. Գրվածին համապատասխան վկա եմ ու տեսել եմ պատը և շինությունը, որը հյուրատուն է և չի մտնում հին վանքի մեջ, Աստծո ծառա Մուհամմադ Ասքարի Ագուլիսիի որդի Մուհամմադ Սալեհ:
25. Գրվածին համապատասխան վկա եմ ու տեսել եմ պատը և շինությունը, որը հյուրատուն է և որը չի մտնում հին վանքի մեջ, Աստծո ծառա Մոլլա Շահդուլի Ագուլիսիի որդի Մուհամմադ Ալի [կնիք].*///*:
26. Ամիրշահ Դերադորդիի որդի Խանվերդին վկա է, որ վանահայրը վանքի շրջակայքում շինություն ու մի քանի տներ է կառուցել: Այսքանը [կնիք]. Խանվերդի:
27. Խալաֆ Բեկ Դերադորդիի որդի, մարդկանցից ամենանվաստ *///* Բեկս տեսա և վկայում եմ, որ պատը կառուցել է հին եկեղեցուց դուրս, իսկ մի քանի հյուրատները՝ նրա շրջակայքում և հին եկեղեցու հետ կապ չունեն:

28. Շարադրանքում գրվածին համապատասխան վկա եմ ես՝ Շահդուլի Ագուլիսիի որդի Աստծո ծառա Մուհամմադ Իբրահիմս, որ մի քանի հյուրատները և նրանց շուրջ պատը հին վանքի հետ կապ չունեն, այսքանը [կնիք]։ ///Մուհամմադ Իբրահիմ:
29. Բարձրաստիճան Խալաֆ Բեկը տեսել է, որ հին վանքն ու նրա տաճարը փոփոխություն չեն կրել և նշվում է, որ վանահայրը պատն ու նոր շինությունը վանքից դուրս, նրա այգում է կառուցել, և Աստված գիտի ճշմարիտը, [կնիք]։ ///Մուհամմադ:
30. Գրվածին համապատասխան Դավուդ Դերադորդիի որդի Հաջի Ղադիմը տեսավ ու վկայում է, որ շենքը և պատը, որ այժմ վանահայրը [վանքի] շուրջը կառուցել է, վանքի հետ կապ չունեն, այլ նրանից դուրս այգում, շրջակայքում և այգում են [կնիք]։ ///Հաջի Իբրահիմ:
31. Յարեշ ///ի որդի, մարդկանցից ամենանվաստ Նովրուզս տեսել եմ ու վկայում եմ, որ պատն ու շինությունը, որոնք վանահայրը այժմ նրա շուրջը կառուցել է, հին եկեղեցու հետ կապ չունեն, այլ նրա այգում են ու վանքից դուրս [կնիք]։ ///Նովրուզ:
32. Խալաֆ Բեկ ///ի որդի Մուհամմադ Հաթամը վկա է, որ վանահայրը վանքի շուրջն է պատը կառուցել, իսկ շինությունը՝ նրա շրջակայքում: Այսքանը [կնիք]։ ///Մուհամմադ Հաթամ:

16

Մելիք Իլիասին ու քյադիտդա Գրիգորին Քաշաթաղի հայ ավագանու կողմից 1691 թ. տրված լիազորագիրը
 Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 969, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4²⁸⁹
 Մեծ. 23 x 19սմ. Գիր՝ շիքաթե – նասթա՛լիդ

Քոշթասֆ²⁹⁰ մահալի մելիքներն ու քյադիտդաները որոշեցին ու խասսե-ե շարիֆեի սարքար նազեր-ե բոյութաթին շարի՛ ծանուցում տվեցին, որ ամբողջ մահալն ու իրենք բոլորը՝

²⁸⁹ Այս վավերագրի նախկինում պահվելիս է եղել Պետական Կենտրոնական Պատմական արխիվում, ֆոնդ 59, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4, ուստի այդ տվյալներով է հրատարակվել մեր կողմից դեռևս 2001 թ. (Ք. Կոստիկյան, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, էջ 169):

²⁹⁰ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում այդպես է կոչվում Քաշաթաղ գավառը (այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկեան, Հայոց վանքերի ու բնակաւայրերի անուանումներ, էջ 131):

/// մահալի Մելիք Հախնազար [կնիք]. ///
 Հալաք գյուղի²⁹¹ քյադիտոդա Անդրիաս,
 Բայանդուր²⁹² գյուղի քյադիտոդա Ամիրֆազլ և այլք,
 Ջաղացատուն գյուղի քյադիտոդա ///և այլք,
 Շրվական²⁹³ գյուղի քյադիտոդա Մարտիրոս և այլք,
 Ղուշչի²⁹⁴ գյուղի /// քյադիտոդան և այլք
 Մերիկ գյուղի քյադիտոդա Պողոս և այլք,
 Հարար²⁹⁵ գյուղի քյադիտոդա Մելքում և այլք,
 Աֆաթխար²⁹⁶ գյուղի քյադիտոդա Առաքել և այլք [կնիք].///,
 Մինքենդ գյուղի²⁹⁷ քյադիտոդա Իսախան և այլք [կնիք].///
 Փուլ²⁹⁸ գյուղի քյադիտոդա Հակոբ և այլք,
 Հոչաս²⁹⁹ գյուղի քյադիտոդա Պետրոս և այլք [կնիք]. ///
 Յալդուզդամ³⁰⁰ գյուղի քյադիտոդա Սարգիս և այլք,

²⁹¹ Հալաք[ս] գյուղը Ալիշանը նույնացնում է իր ժամանակների Ալեաքչի գյուղի հետ, նշելով այն Հագարի գետի մոտ Աղահեճք գավառում (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 270):

²⁹² Բայանդուր գյուղը Պայանդուր ձևով նշվում է Ալիշանի կողմից Աղահեճք գավառի մոտ Ղարաբաղի Հաբանդ գավառում, Խնածախից քիչ դեպի հյուսիս (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 264):

²⁹³ Շրվականը Ալիշանը նշում է Սյունյաց եկեղեցուն հարկատու Աղահեճք գավառի բնակավայրերի մեջ (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 267):

²⁹⁴ Ղուշչի գյուղը Ալիշանը նշում է Աղահեճք գավառի «թուրքանուն» գյուղերի թվում (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 267):

²⁹⁵ Հարար գյուղը նշվում է Աղահեճք գավառի Հագարի գետի հովտում (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 270):

²⁹⁶ Աղբաթխեր գյուղն է, որ գտնվում է «Աղանոյ վտակի վերնահովտում, Իշխանասարի հիւսիսային լանջերի աղբիւրներից ձեւաւորուող եւ շուրջ 10 կմ զուգահեռ հոսող երկու օժանդակների միջեւ հարաւից հիւսիս ձգուող սարահարթի վերջին մասում, Աղանոյի ափից 2 կմ հարաւարեւմուտք, Հակ գիւղից Իշխանասարի աղբիւրները գնացող դաշտային ճանապարհով 4 կմ հարաւ, ծովի մակերեսային 1650 մ բարձրութեան վրայ» (Ալ. Հակոբյան, Հակարիի վերնահովտի նորահայտ վիմագրերը, Հանդէս ամսօրայ, Վիեննա, 1998, 1-12, էջ 270-271):

²⁹⁷ Մինքենդ գյուղը նշելով Սյունիքի Աղահեճք գավառում՝ Ալիշանը այն նույնացնում է Մննի գյուղի հետ (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 267):

²⁹⁸ Փուլ գյուղը նշվում է Աղահեճք գավառի Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի թվում (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 267):

²⁹⁹ Քաշաթաղի Հոչաս, Հոչես, Հոչանց կամ Հունչաք անուններով հայտնի գյուղն է Հագարա գետի ափին (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 269):

Արավիս³⁰¹ գյուղի *քյադիտոդա* Պետրոս և այլք,

- իրենց հոժար կամքով ու համաձայնությամբ քրիստոնյաներից լավագույն Մելիք Հախնազարի³⁰² որդի Մելիք Իլիասին ու *քյադիտոդա* Գիքորին իրենց հատուկ *վաքիլը* դարձնեն, որպեսզի իրենց խնդիրն ու պահանջը *խասսե-ե շարիֆեի սարքար նազեր-ե բոյութաթի դիվանին* ներկայացնի: Այն, ինչ նշված *վաքիլները* բարձրաստիճան պաշտոնյաներին կգեկուցեն ու որպես խնդիր կներկայացնեն, իրենք համաձայն են և դա իրենց հայցն է, որի համար սույն *վեքալաթ-նամչեն* կազմվեց: Գրվեց 1103 թ. սրբազան մուհարրամ ամսին³⁰³:

[Լուսանցքում]

1. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է, [կնիք]. ///
2. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա Ալի Ադա Միրզա,
3. Ճշմարտությունն այսպիսին է, և սխալ չկա, Ալի Ղարայ Դիզակի, [կնիք]. ///,
4. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է, [կնիք]. ///
5. Ընդունում եմ, որ այնպես է, ինչպես գրվեց, Ղափանի մելիք Մելիք Հայկազ, [կնիք]. /// Հայկազ,
6. Վկա եմ սույն գրությանը Քոշթասֆի Մելիք Հախնազարի եղբայր Հայկազ³⁰⁴, [կնիք]. ///,
7. Ճշմարտությունն այնպես է, ինչպես, որ նշվեց, [կնիք]. ///,

³⁰⁰ Յալդուզդամը Ալիշանը ևս նշում է Աղահեճք գավառի «թուրքանուն» գյուղերի շարքում (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 267):

³⁰¹ Հնարավոր է լինի Արահուծ բնակավայրի աղավաղված տարբերակը: Այն նշվում է Սյունյաց եկեղեցուն հարկատու Աղահեճք գավառի բնակավայրերի մեջ (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 266): Այսպիսի աղավաղումները բազում են օտարահունչ տեղանունների մեջ (հայկական տեղանունների աղավաղումների մասին տե՛ս մանրամասն Բ. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 129-133):

³⁰² Մելիք-Հայկազյանների 15-17-րդ դարերի պատմությունը վկայված է ինչպես պարսկերեն վավերագրերում ու պատմագրական երկերում, այնպես էլ հայկական վիմագրական նյութերում (այդ մասին տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, էջ 168-9):

³⁰³ 1691 թ. սեպտեմբերի 24 – հոկտեմբերի 24:

³⁰⁴ Մելիք Հախնազարի ու նրա եղբայր Հայկազի անունները նշվում են Մերիկ գյուղի ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի ճակատակալ քարի վրայի 1682 թ. արձանագրության մեջ (Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 134):

8. Գրությունը ճիշտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա///,
9. Այսպիսին է ճշմարտությունը և սխալ չկա, [կնիք].///,
10. Ինչպես, որ ստորև գրվեց, ճիշտ է և սխալ չկա, Աբդ ալ-Քերիմ Քոշ-թասֆի, [կնիք].///,
11. Ճշմարտությունն այսպիսին է և սխալ չկա, Միրզա Ալիի ծառա Մուհամմադ Ռազի,
12. Ճշմարտությունն այսպես է և սխալ չկա, նոր մահմեդական Քյալ Ալի, [կնիք].///,
13. Գրության վկա Աստծո ծառա [կնիք]./// Մանուչեիր,
14. Գրության վկա Աստծո ծառա [կնիք]. Աստծո ծառա Ալի Թուֆան,
15. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց, [կնիք].///
16. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց և սխալ չկա, [կնիք].///,
17. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց և սխալ չկա, [կնիք].///,
18. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց և սխալ չկա, [կնիք].///,
19. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց, [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ստվեր, Բահրամ,
20. Իրականությունն այնպիսին է, ինչպես որ նշվեց, [կնիք].///

17

Ղրիսեբուլաղի Գյոքգմբեթ (Կավակերտ) գյուղի բնակիչների կողմից
Էջմիածնի վանքին 1704 թ. վակֆ արված իրենց մեկ կտոր 30 թաղար
ցանքատարածության վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 213, բնագիր,
մեծ. 19 x 29 սմ, գիր՝ շիքասթե:

[Աստծո] փառաբանումից հետո այս խեղճության քողով ծածկված հրաշալի, մարգարեից սերող ու շարիաթից բխող գրության պատճառն այն է, որ ապահով Իրավանի, թող Աստված պահպանի այն աղետներից ու փորձություններից, պարտադիր հպատակություն պահանջող շարիատյան ներկայացան Մնացականը, Ծառուկը, Հակոբը, Մկրտիչը, Երեմիա քահանան ու Ղրիսեբուլաղի Վերին Գյոքգմբեթ գյուղի մյուս *ռայաթները* և լինելով առողջ ու բանական վիճակում, իսլամի բոլոր շարիաթական ու *ուրֆի* ձևակերպումներով այդ գյուղում գտնվող ամբողջ մեկ կտոր 30 թաղարի ցանքատարածությունը, որի սահմաններն են այդ գյուղի *քյոֆշանը*, գետը, նոր առուն ու հիշյալ գյուղը, վակֆ արեցին Ուչքիլիսայի վանքին, որպեսզի այդ վանքի *վակֆերի մութավալլին* այն մյուս *վակֆերի* նման տնօրինի և նրա եկամուտը տարեցտարի ծախսի

հիշյալ վանքի *իխրաջաթի* վրա: Թող այն առքուվաճառքի առարկա չդարձնեն: *Շարիաթական* այս ճշմարիտ *վակֆը* գործադրվեց 1116 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 23-ին³⁰⁵:

[Լուսանցքում]

Գործադրվեց՝ իմ ձեռքով հաստատված լինելով [կնիք]. Ամենաողորմած ու գթառատ Աստծո անունով,

Ներկաներ՝ Ամենանվաստ Մուհամմադ Ռեզա /// *քալանթար* [կնիք].
/// Մուհամմադ Ռեզա,

Ղրխբուլաղի մելիք Մելիք Աղամալ [կնիք]. Մելիք Աղամալ,

Գործադրվեց ճիշտ ստորև գրվածին համապատասխան [կնիք].
Ապավինում եմ Ալլահին, Մուհամմադ Քերիմ,

Սույն գրությանը վկա Մուհամմադ Սադեդ *քալանթար*. [կնիք]. ///
Մուհամմադ Սադեդ:

18

Աստվածատուր կաթողիկոսի կողմից Ալիբեկլու գյուղի ոռայթներից 1719 թ. գնված ցանքատարածությունների ու արոտավայրի դաբալեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1127, բնագիր, նորոգված,

մեծ. 24 – 45սմ, գիր՝ շիքասթե

Իրավունքն Աստծունն է

Ալլահի փառաբանումից ու գովաբանությունից հետո այս *շարիաթական* գրության պատճառն այն է, որ ապահով Իրավանի գերագույն, գլխավոր *շարիաթական* դատարան ներկայացան Կարբիի *նահիեի* Ալիբեկլու գյուղի *ոռայթներ* Կարապետի որդի Ալլահվերդին, Ղուկաս քահանայի որդի Արփանուրը, Արութինի որդի Ղազարը և Դավուդի որդի Պետրոսը՝ հիշյալ գյուղի բոլոր *ոռայթների* լիազորությամբ ու իրենց հոժար կամքով, առանց որևէ հարկադրանքի կամ պարտադրանքի, վաճառեցին օրինական ուղիղ վաճառքով հոգևորականների առաջնորդ Ուչքիլիսայի Աստվածատուր կաթողիկոսին Ալիբեկլու գյուղում գտնվող մի քանի կտոր ցանքատարածությունն ու արոտավայրը նրանց մեջ մտնող ու նրանց վերաբերող ամեն ինչով, որոնց սահմաններն են Ղուփի Փալչաղլուն, Սևջուրը, նրա ավազուտն ու Սեֆիաբաղի առուն, 25 *թավրիզի թուման* կանխիկ ու շրջանառվող գումարով, որի կեսը 12 *թուման* 5000 *դինար* է: Հիշյալ գնորդը նկարագրված գույքը նշված

³⁰⁵ 1704 թ. մայիսի 28:

վաճառողներին պայմանավորված գումարը վճարելով՝ վաճառքի պայմանագիրը գործադրվեց և վերոհիշյալ վաճառողների համար հասկանալի է, որ գումարը ստանալով ու սեփականության օտարումից հետո, լիովին զրկված են այդ գործարքը չեղյալ դարձնելու բոլոր իրավունքներից, քանի որ *շարհ* օրենքներով գույքի օտարումից հետո նրան կատմամբ իրավունքները ուրիշի են [փոխանցվում]: Հաջորդ օրը վաճառողները գնորդների հետ *շարհ'աթով* հստակ համաձայնություն կնքեցին նաև, որ կողմերի բոլոր [հետագա] խարդախ վեճերն ու պահանջները անհիմն համարվեն: Վերոհիշյալ վաճառողները գնորդի հետ 1 թավրիզի *թուման* կանխիկ գումարով գործարքը կեղծ հայտարարելը անթույլատրելի դարձնող *շարհաթական մուսալեհե* կնքեցին ամենալուսավոր *շար'ում* և այն ընթացք ստացավ: Այժմ այս *շար'հաթական* առքուվաճառքի գործարքով նշված գույքի սեփականության իրավունքը հիշյալ գնորդինն է, որն ինչպես ցանկանում է, այնպես կարող է այն տնօրինել: Գործադրվեց հիջրայի 1131 թ. ռաբի Ա ամսի 1-ին³⁰⁶:

[Լուսանցքում]

Հիշյալ [գործարքին] շահագրգիռ վաճառողները ընդունեցին ինչպես, որ գրվեց իմ ձեռքով [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Ջահիր բ. Լոթֆի,

Վկա եմ հիշյալ վաճառողների համաձայնությանը նոտարական հաստատությունում [կնիք]. ///

Թեքելու ցեղի գեղջավազ Նորին Գերազանցություն բարձրաստիճան Մուհամմադ Ալի Բեկ [կնիք]. ///

Ներկաներ՝ հիշյալ գյուղի *սարքար* Ներսես Աղա,

Մուսթովֆի Բիգլու, Դատարանի սպասավոր Ալլահվերդի

[Կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՊԵՏՐՈՍ

19

Շիրվանի ու Շաքիի ավագանու մահզարն այն մասին, որ նրանք համաձայն չեն Էջմիածնի անմիջական ենթակայությանը և կամենում են Աղվանից Եսայի կաթողիկոսի³⁰⁷ ենթակայության տակ գտնվել

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 208ա, բնագիր,

մեծ. 24.5 x 91.5սմ, գիր՝ շիքասթե – նասթաալիդ

³⁰⁶ 1719 թ. հունվարի 22:

³⁰⁷ Եսային Աղվանից կաթողիկոսն է եղել 1701-1728 թթ.:

Այս կարևոր խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ ներկայացան և գիտակցաբար ընդունելով՝ հայտարարեցին Շիրվանի ու Շաքիի *մահալների* հայ բնակչության մեծամեծները, *քյադիստղաները*, գեղջավազները, քահանաները, վանահայրերն ու այլ ազդեցիկ մարդիկ, որ հին ժամանակներից ի վեր մինչ այժմ հիշյալ *վիլայեթների* հայերի կաթողիկոսությունը սերնդեսերունդ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսին է փոխանցվել: Ուստի Շաքիի ու Շիրվանի *վիլայեթի* բոլոր հայերը հաշվի առնելով նրա դրական ջանքերը և լավ վերաբերմունքը, սակավապետությունն ու հոգածությունը, նրանից գոհ ու շնորհակալ են և ընդունում են նրան որպես իրենց առաջնորդ: Ուչքիլիսայի կաթողիկոսությունը այս *վիլայեթի* նկատմամբ իր հավակնություններով նոր է հանդես գալիս և պահաջներ ներկայացնում, որը ի սեր Աստծո, իր բարօրության համար է, և նեղություն է պատճառում: [Մենք] համաձայն չենք Ուչքիլիսայի կաթողիկոսի առաջնորդությանը և այն չենք ընդունում: Եվ ով, որ վերահասու լինելով իրողությանը համամիտ է, իր անունը այս թղթի վրա թող գրի ու կնիքով հաստատի, իսկ եթե գրագետ չէ, թույլատրվում է գրչով նշում անի.

[Վերին լուսանցքում]

Իրականությունը հետազոտվեց, և խնդրարկուի կողմից ստորև նկարագրվող իրողությունը ճիշտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ղասեմ:

[Ստորին լուսանցքում]

Գիտակցում ու ընդունում ենք՝

1. Ղաբալեի *մահալներից* Նիջ գյուղի³⁰⁸ *քյադիստղա* Սարգիս [կնիք].///,

2. *Քյադիստղա* Ավանես, [կնիք]. /// Ավանես,

3. Ընդունում եմ՝ Ալլահղուլի [կնիք]. ///,

4. Գիտակցում և ընդունում եմ: Պողոս քահանա [կնիք]. ///,

5. Ղաբալայի Բումի³⁰⁹ գյուղի *քյադիստղա* Բայրամը,

6. *Քյադիստղա* Նասիբը նույնպես,

³⁰⁸ Նիջը (կամ Նիժ) Շաքիի Ղաբալա գավառի հայաշատ գյուղաքաղաքներից է, որը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ուներ 800 ծուխ, շուրջ 5000 հայ բնակիչ (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, Երևան, Գանձասար, 1999, էջ 126):

³⁰⁹ Մ. Բարխուտարյանցը Բում գյուղը նշում է Շաքիի ու Կապադակի մահմեդականացած հայկական գյուղերի շարքում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 147):

7. *Քյաղխողա* Մինաս քահանան ևս,
8. Նուխի գյուղի³¹⁰ *քյաղխողա* Գրիգորը,
9. Գիտակցում ու ընդունում եմ Ղաբալայի Շաքիլու *քյաղխողա* Յավրի [կնիք]. Աստծո ծառա Յավրի,
10. Ղաբալայի Չայլու գյուղի *քյաղխողա* Բաբա [կնիք]. Ք[ՐԻՍ-ՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՊԱՊԱ,
11. Յաղուբլու³¹¹ գյուղի *քյաղխողա* Միմեոն քահանա [կնիք]. ԱՍՏՕՈ ԾԱՌԱ ՍԻՄԵՈՆ,
12. Դարաքենդի³¹² Ջանի *քյաղխողա* [կնիք]. ՃԱՆԻ,
13. Բաբաքի³¹³ գյուղի *քյաղխողա* Յաղգար, [կնիք]. Ա[ՍՏՕ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԵԴԿԱՐ,
14. Ղաբալեի Ջառափի³¹⁴ գյուղի *քյաղխողա* Գրիգոր, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԳՐԻԳՈՐ,
15. Բաբաքի Սրապիոն քահանա,
16. Յաղուբլուի Ներսես քահանա և Բեկնազար,
17. Չայքենդի³¹⁵ Իսայի և Ծատուր քահանաներ, նաև ջուլհակ Ամիր,

³¹⁰ Մ. Բարխուդարյանցի հավաստմամբ նախկինում Նուխի կոչվող գյուղը օսմանյան նվաճումից հետո վերանվանվել է Սուլթան-Նուխի (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 125):

³¹¹ Եաղուբլու (կամ Յակովբայ) հայաբնակ գյուղն ըստ Մ. Բարխուդարյանցի Շաքիի Հողի գավառում էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 116):

³¹² Դարաքենդը թերևս Մ. Բարխուդարյանցի կողմից Շամախու շրջանում նշած Դարաքարքանց հայկական բնակավայրն է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 89), որտեղ բառի երկրորդ բաղադրիչը փոխարինվել է պարսկական գրագրության մեջ առավել ընդունված քենդ բաղադրիչով որը լայն կիրառություն ուներ (այս մասին մանրամասն տես Ք. Կոստիկեան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումներ, էջ 133-135):

³¹³ Խոսքը թերևս Յաղուբլուի հարևանությամբ Մ. Բարխուդարյանցի նշած Պապիկ հին գյուղատեղիի մասին է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 116), որը XVIII դարի սկզբին վավերագրի համաձայն դեռևս բնակելի էր:

³¹⁴ Ջառափի գյուղը նշվում է թե Բարխուդարյանցի երկում և թե ոռոսական վիճակագրական նկարագրության մեջ Շաքիի հայաբնակ գյուղերի շարքում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 117, Описание Шекинской провинции составленное в 1819 году ген.-майором Ахвердовым и ст. сов. Могилевским, Тифлис, тип. гл. уп. Наместника Кавк., 1866, н. 56):

18. Խոշքաշենի³¹⁷ քյաղխոդա Հարիթուն,
19. Քյաղխոդա Դավուդը նույնպես,
20. Բոզավանդի³¹⁸ քյաղխոդա Անդրիաս,
21. նաև քյաղխոդա Աղաբեկ,
22. Ուլմարի³¹⁹ քյաղխոդա Սարգիս,
23. Քյաղխոդա Աղախանը նույնպես,
24. Դաշբուլադի³²⁰ Եղիազար քյաղխոդա [Կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի
Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԵՂԻԱԶԱՐ,
25. Մանվել քահանան նույնպես,
26. Քուրդադուլի³²¹ քյաղխոդա Շահնազար,
27. Քյաղխոդա Սիմեոնը նույնպես,
28. Օհան քահանան նույնպես,
29. Ղարաբեկը նույնպես,
30. Վանքի³²² քյաղխոդա Մելիքշահը,
31. Քյաղխոդա Ջամալը նույնպես,
32. Եսայի քահանան ևս,
33. /// քյաղխոդա Յախշի Բեկը,
34. Քյաղխոդա Ավանեսը նույնպես,

³¹⁶ Շաքիի Հողի գավառի մեջ մտնող Գետաշեն գյուղի օտար թարգմանական անունն է:

³¹⁷ Խոշքաշենը Շաքիի Հողի գավառի հայաբնակ գյուղերից էր, որը «հիմնուած էր Դուրկան գետիակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 114):

³¹⁸ Բոզավանդ հայաբնակ գյուղը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Գարդմանի Կոկիսոն գավառում, «Կոկիսոն գետի ձախ ափի բարձրության վրա Վանքաշենի ուղղությամբ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 110):

³¹⁹ Պետք է լինի Ուլվարի, որը Քիլվարից դեպի հարավ-արևմուտք, որպես ավերակ բնակավայր հիշատակում է Մ. Բարխուդարյանցը Դարբանդի ճղբաց գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 80):

³²⁰ Դաշբուլադը Շաքիի Հողի գավառի հայկական բնակավայրերից էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 123):

³²¹ Մ. Բարխուդարյանցը այդ հայկական բնակավայրի անունը նշում է Գիրդադիվ ձևով՝ տեղադրելով այն Շաքիի Հողի գավառում, «Կոկիսոն գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ Բոզաւանդի դէմուդէմ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 112):

³²² Վանք կամ Վանքաշեն գյուղը ըստ Մ. Բարխուդարյանցի «շինված էր Կոկիսոն կամ Գեօգ-չայ գետակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 106):

35. Բաղդասար քահանան նույնպես,
36. *Քյաղխոդա* Ավանեսը,
37. Քիլվարի³²³ *քյաղխոդա* Բեկնագարը,
38. *Քյաղխոդա* Եզանը նույնպես,
39. Ղավախանի³²⁴ *քյաղխոդա* Օհանը,
40. Թոսիքի³²⁵ Վարդան *քյաղխոդան* [կնիք]. Աստծո ծառա, Վարդան,
41. *Քյաղխոդա* Սարգիսը նույնպես [կնիք]. ՍԱՐԳԻՍ,
42. */// քյաղխոդա* Յավրին,
43. *Քյաղխոդա* Սարդարը նույնպես,
44. Աղջափարայի³²⁶ *քյաղխոդա* Զոհրաբը,
45. *Քյաղխոդա* Իսախանը,
46. Ենգիջաքենդի³²⁷ *քյաղխոդա* Շամխալը,
47. Բաղարայի³²⁸ *քյաղխոդա* Վարդանը,

³²³ Քիլվարը նշելով ճղբաց գավառում՝ Մ. Բարխուդարյանցը ընդարձակ տեղ է հատկացնում նրա նկարագրությանը՝ խոսելով նաև բնակչության ծանր վիճակի մասին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 79-80):

³²⁴ Հնարավոր է, որ լինի Շաքե գավառի Կախավան հայկական գյուղաքաղաքի անվան աղավաղված տարբերակը (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 138):

³²⁵ Թոսիկ հայաբնակ գյուղը Շաքիի Հողի գավառում Դուրկան գետակի ձախ կողմի բարձրության վրա է նշվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 114):

³²⁶ Հավանաբար Ղազախի շրջանի Ակսիփարա գյուղն է, որ նշվում է Ոսկեպար գետի ձախ ափին՝ Ոսկեպար և Բաղանիս գետերի միջև (Մ. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 438): Այդ դեպքում այն կարելի է նույնացնել Մ. Բարխուդարյանցի հիշատակած Ոսկեպար հայկական գյուղի հետ (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 320): Հնարավոր է, որ տվյալ դեպքում տեղի ունեցած լինի հայկական անվան նույնացում դրամական միավորի թյուրքական անվան հետ. «ոսկի» բառը – «դրամ» իմաստով փոխարինվել է թուրքերեն «աղչե» դրամ բառով, իսկ «պար»ը նմանեցվելով փոխարինվել թյուրքերեն «փարա» բառով:

³²⁷ Յանգիքենդը անվամբ բնակավայր է նշվում 1819 թ. կազմված ռուսական վիճակագրական նկարագրության մեջ (Описание Шекинской провинции, н. 39), որը հավանաբար Նոր շեն բնակավայրի անվան թուրքերեն թարգմանական տարբերակն է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 98):

³²⁸ Խոսքը թերևս Փատառ գյուղաքաղաքի մասին է, որը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Շաքիի Ղաբալա գավառում և խոսում նաև այնտեղի մահմեդականների

48. *Քյաղխողա* Բարան նույնպես,
49. Վարդանի³²⁸ *քյաղխողա* Սարգիսը,
50. *Քյաղխողա* Ղազարը նույնպես,
51. Ջառափի *քյաղխողա* Բեզլարը, Բայանդուրն ու Այդինը,
52. Շաքիի Ղոզլու գյուղի³²⁹ *քյաղխողա* Բեկնազարը,
53. Մեջլիսի³³⁰ քահանա *քյաղխողա* Մելիքսեթ,
54. *Քյաղխողա* Մալջանը նույնպես,
55. *Քյաղխողա* Ղուլին ևս,
56. Սալբեկի³³¹ գյուղի քահանա *քյաղխողա* Գրիգոր,
57. *Քյաղխողա* Այդինը,
58. *Քյաղխողա* Իսան,
59. Այտինբուլաղի³³² *քյաղխողա* ///,
60. Մելիքսեթ քահանան նույնպես,
61. *Քյաղխողա* Ղիյազը նույնպես,
62. Նարլուջայի³³³ Մելիք Օհանը,
63. Գիս գյուղի³³⁴ *քյաղխողա* Ոսկանը,

մեծաթիվ լինելու մասին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 126):

³²⁸ Վարդանի գյուղը ևս Մ. Բարխուտարյանցը նշում է որպես Շաքիի Ղաբալա գավառի հայկական, բայց նաև մահմեդական բնակչություն ունեցող գյուղերի թվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 127): Ռուսական վիճակագրական նկարագրության մեջ այն նշվում է Խաչմասի շրջանի գյուղերի թվում (Описание Шекинской провинции, н. 12):

³²⁹ Ղոզլու հայաբնակ գյուղը Մ. Բարխուտարյանցը նշում է Շաքիի Խենի գավառում՝ «շինուած է լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջի վերայ... Եկեղեցին Մ. Աստուածածին» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

³³⁰ Մեջլիսը, որը Մ. Բարխուտարյանցը հիշատակում է Շաքիի Խենի գավառում, հայաբնակ էր թե՛ ըստ 1819 թ. վիճակագրական տվյալների, և թե՛ հետագայում (Описание Шекинской провинции, н. 45, Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

³³¹ Ըստ Մ. Բարխուտարյանցի, Սալի-Բեկ գյուղը նույնպես Շաքիի Խենի գավառում էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

³³² Այտինբուլաղ հայկական գյուղն ըստ Մ. Բարխուտարյանցի, գտնվում էր Շաքիի Շաքե գավառում Ջարդունի դաշտակի հյուսիսային կողմի հյուսիսահայաց լանջի վրա (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 134):

³³³ Նաղըջան ձևով Մ. Բարխուտարյանցը նշում է Շաքիի Խենի գավառի հնությունների մեջ (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

64. *Քյաղխոդա* Աղասին նույնպես,
65. Շուրլուի Ներսես *քյաղխոդան*,
66. *Քյաղխոդա* Սիմեոնը նույնպես,
67. Ծատուր քահանան նույնպես,
68. Հաթամբենդի³³⁵ Օհան քահանան,
69. *Քյաղխոդա* Ավանես քահանան,
70. Քոլուդադի³³⁶ *քյաղխոդա* Արզանը,
71. *Քյաղխոդա* Իսան նույնպես,
72. *Քյաղխոդա* Սարգիս քահանան նույնպես,
73. Մարտիրոս քահանան,
74. Չորդաթի³³⁷ *քյաղխոդա* Մկրտիչը,
75. *Քյաղխոդա* Ավանեսը,
76. *Քյաղխոդա* Մարտիրոս քահանան,
77. Քոնքուդի³³⁸ *քյաղխոդա* Ալլահվերդին,
78. *Քյաղխոդա* Մարգարը նույնպես,
79. *Քյաղխոդա* Բադարան,
80. *Քյաղխոդա* Պողոսը նույնպես,
81. Վարդաշենի³³⁹ *քյաղխոդա* Ուլուխանը [կնիք]./././.

³³⁴ Գիս գյուղը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է որպես Շաքիի Շաքե գավառում գտնվող համանուն վանքին կից գյուղ, որի բնակչությունը իր ժամանակներում արդեն մահմեդականացած էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 138):

³³⁵ Հաթամբենդը թերևս եղել է Մ. Բարխուդարյանցի կողմից Շաքիի Խենի գավառում հիշատակած Հաթամ բուլաղ վայրում գտնվող ավերակ գյուղատեղին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 121):

³³⁶ Սա եւս Բարխուդարյանցը Կիլլու-դաղ ձևով նշում է որպես Հաթամ-բուլաղի մոտակայքում գտնվող ավերակ գյուղատեղի (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 121):

³³⁷ Չորդաթ կամ Չարդաթ գյուղը Մ. Բարխուդարյանցի կողմից նշվում է Շաքիի Խենի գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 123):

³³⁸ Շաքիի Ս. Գեղարդ վանքի մոտ է Մ. Բարխուդարյանցը հիշատակում Քունգիս գյուղը, որի հայադավան բնակիչները 130 տարի առաջ մահմեդականություն են ընդունել (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 137):

³³⁹ Վարդաշեն հայկական բնակավայրը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Շաքիի Ղաբալա գավառում «դաշտակի հիւսիսային կողմում, Կովկաս սարի հարաւահայեաց մի լայն ձորի լանջի վերայ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 137):

82. */// քյաղխտղա Յաղուբը, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ԱԿՕԲ,*

83. *Քյաղխտղա Խանվերդին,*

84. *Ջալուդի³⁴⁰ քյաղխտղա Քուլին,*

85. *Քյաղխտղա Ալլահվերդին նույնպես,*

86. *Ասադ քահանան նույնպես,*

87. *Քյաղխտղա Ավանեսը նույնպես,*

88. *Մալդի³⁴¹ քյաղխտղա Ալլահվերդին,*

89. *Նազար քահանան նույնպես,*

90. *Գյոզբուլադի³⁴² քյաղխտղա Բաբան,*

91. *Քյաղխտղա Ռոսթամը,*

92. *Մելիքսեթ քահանան նույնպես,*

93. *Բաշնջադի³⁴³ քյաղխտղա Ստեփանը,*

94. *Քյաղխտղա Հովհաննեսը նույնպես,*

95. *Քյաղխտղա Պետրոսը նույնպես,*

96. *Քյաղխտղա Մաթոսը նույնպես,*

97. *Խոզավարտի մահալի³⁴⁴ քյաղխտղաները,*

98. */// քյաղխտղա Մանուչեիրը [կնիք]. Աստծո ծառա Մանուչեիր,*

99. *Քյաղխտղա Բաբան նույնպես,*

100. *Քյաղխտղա Մովսես քահանան նույնպես,*

101. *Հավարի³⁴⁵ քյաղխտղա Գրիգոր քահանան,*

³⁴⁰ Թերևս Ճալեթ գյուղի մասին է խոսքը, որը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Ղապալա գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 128):

³⁴¹ Մ. Բարխուդարյանցը Մալդը հիշատակում է Շաքիի մահմեդականացած հայկական գյուղերի թվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 133, 147):

³⁴² Գյոզբուլադը Շաքիի Խենի գավառի հայկական գյուղերից էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 121):

³⁴³ Մ. Բարխուդարյանցը Բաշնջադը Պաշնջադ ձևով նշում է Շաքիի Խենի գավառի ավերակ հայկական բնակավայրերի թվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 124):

³⁴⁴ Թերևս խոսքը Խոժոռաբերդի շրջանի մասին է, որը գտնվում էր Աղահեճք գավառում, Հաբանդի հարևանությամբ, որի հետ էլ մեկ անգամ ևս այս շրջանը նշվում է ստորև աջ լուսանցքի ստորագրությունների մեջ տե'ս հ. 29 (Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 267):

³⁴⁵ Հավարիկ հայկական գյուղը Մ. Բարխուդարյանցը տեղադրում է Արաշ գավառում, Կուրի գետի ափին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրա-

102. Քյաղխոդա Ղազար քահանան,
103. /// քյաղխոդա Թահարխան,
104. Քյաղխոդա Աղաջանը,
105. Քյաղխոդա Ղազարը նույնպես,
106. Քյաղխոդա Պետրոսը,
107. Սահակ քահանան, /// մահալը
108. Քեշխուրդի³⁴⁶ քյաղխոդա Թուրշին,
109. Քյաղխոդա Մելքումը նույնպես,
110. Քյաղխոդա Սիմեոն քահանան,
111. Փաթակլուի³⁴⁷ Մելքում քյաղխոդան
112. Քյաղխոդա Ավանես քահանան,
113. Քյաղխոդա Դավուդ քահանան,
114. Շաքիի Յադգար քահանան,
115. Քյաղխոդա Գուլքասարը,
116. Քազրայի³⁴⁸ քյաղխոդա Սարգիս քահանան,
117. Քյաղխոդա Բալասանը նույնպես,
118. Ենգիջեի քյաղխոդա Շահվերդին,
119. Ղութթաշեի³⁴⁹ քյաղխոդա Եսային,

[Աջ լուսանցքում՝ ներքևից վեր]

1. Տողի քյաղխոդա Բաբան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԲԱԲԱ,
2. Եղիա վարդապետը, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԵՂԻԱ ՎԱՐԴԱՊ[Ե]Տ ՌՃԾԷ (Ի),
3. Դիզակի մահալի Մելիք Եգան, [կնիք]. ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆ,
4. Հադրութի Ադիբեկ քյոխվա, [կնիք]. ԱԴԻ ՊԵԿ,

ցիք, էջ 142):

³⁴⁶ Քեշխուրդը նշվում է Գարդմանի Կոկիսոն գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 104):

³⁴⁷ Փաթակլու գյուղը նշվում է Կոկիսոն գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 105):

³⁴⁸ Հավանաբար Մ. Բարխուդարյանցի նշած Կիւզոան հայկական բնակավայրի անվան տարբերակն է, որը վերջինս տեղադրում է Գարդմանի Կոկիսոն գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 105):

³⁴⁹ Ղութթաշենի աղավաղված տարբերակն է, որը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է XVIII դարի II կեսին Հաջի Չելեբիի կողմից մահմեդականացված հայկական գյուղերի շարքում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 147):

5. Սաղիան գյուղի Իսրայել վարդապետ, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԻՍՐԱԷԼ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]ՊԵՏ ՌՃԿԱ ,
6. Շաքիի Թուման վարդապետը, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԹՕՍԱՆ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ,
7. Շաքիի *մահալի* Աստծո ծառա Դավիթ եպիսկոպոս, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԴԱԻԹ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ Շ[Ա]ՔԻ[Ո]Յ,
8. Շաքվեցի Թովմա քահանա, [կնիք]. ԹՈՎՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
9. Թալիշի *մահալի* Մելիք Թամրազ, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՍԷԼԻՔ ԹԱՍՐԱԶ,
10. Մեյսարի վանքի³⁵⁰ Մարտիրոս վարդապետը, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՄԱՐՏԻՐՈՍ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ,
11. Գրիգոր քահանան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ԳՐԻԳՈՐ,
12. Ղափալեի, Ղասանի ու Շիրվանի մյուս *մահալների* վարդապետ ու քահանա Ծատուր, [կնիք]. /// ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ ՌՃԾ,
13. Վարանդա *մահալի* Մելիք Բաղեր, [կնիք]. ՍԷԼԻՔ ԲԱՂԸՐ,
14. Մովսես քահանան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ՄՈՎՍԵՍ,
15. Ղարաբեկի Ներսես քահանան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ՆԵՐՍԵՍ,
16. Չելեբերդի *մահալի* Մելիք Մեժնուն [կնիք]. ՍԷԼԻՔ ՄԵՃԼՈՒՄ,
17. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա *քյադիտդա* /// [կնիք]. չկա Աստված բացի Ալլահից, նրա ծառա Մուհամմադ,
18. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Մուհամմադ Սա'իդ, [կնիք]. ամենանվաստ Մուհամմադ Սա'իդ,
19. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Մուլա Ֆաթհալի [կնիք]. Ֆաթհալի,
20. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, Աստծո ամենանվաստ ծառա Նուրի [կնիք]. Աստծո ծառա Նուրի 1130,
21. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա *քյադիտդա* Շամախու Մեշհեդի Ղադիր [կնիք].

³⁵⁰ Նույնանուն հայաբնակ գյուղի մոտ (Ս. Բարխուդարյանց, էջ 93):

22. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Միր Մուսթովֆի [կնիք]. Թող փառավորվի մարգարեն 1115,

23. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է ու իրականությանը չի հակասում, Աստծո ամենանվաստ ծառա *քյադիտդա* Շամախեցի Մեշ-հեդի Ղադիր, [կնիք].///,

24. Մույնի վկա Մուհամմադ Ալի, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ,

25. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, Ղաբալայի ամենանվաստ *քյադիտդա* Մեիդ Ահմադ [կնիք].

26. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, իրականությանը չի հակասում, ամենանվաստ ծառա *քյադիտդա* Մուլա Յուսեֆ /// [կնիք]. /// Աստծո ծառա Մուհամմադ Յուսեֆ,

27. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Հաշեմ Խան [կնիք].///,

28. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Ղասանի Մելիք Խալաֆ [կնիք]. Ալիի ծառա Խալաֆ,

29. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Հաբա[ն]դի ու Խոզավարդի *մահալի* մելիք Մելիք Հաջի, [կնիք]. Հասանը թող մեզ պաշտպանի Հաջի Մուհամմադ,

30. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Ղուրդաշենի Աբդ ալ-Քերիմ, [կնիք]. /// Մուհամմադ Քերիմ,

31. Ղաբալեի բոլոր հայ *քյադիտդաները* և *ռայաթները* Ղաբալայի մելիք Մուհամմադ Շաքարի ներկայությամբ իրենց բավարարվածությունը հայտնեցին Եսայի կաթողիկոսից և որ նրանից գոհ ու շնորհակալ, իսկ Ուչքիլիսայի առաջնորդությունը չեն ընդունում [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նա է տերը, Աստծո ծառա Մուհամմադ Շաքար 1120,

32. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Հաբա[ն]դի ու Խոզավարդի *մահալի* մելիք Մելիք Հաջի, [կնիք]. Հասան թող մեզ պաշտպանի Հաջի Մուհամմադ,

33. Ինչպես որ տեքստում գրված է ընդունման ու հաստատման մասին, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, *թալիֆներից* ամենանվաստ [կնիք]. /// Աբդալլահ,

34. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Ղարաբաղի մելիք Միրզա Մուհամմադ, [կնիք]. /// Միրզա Մուհամմադ,

35. Ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, [կնիք]. ///

36. Այս հարցը հետազոտվեց, Աստծո ծառա, [կնիք]. ///Աստծո ծառա, Ջեյն ալ-Աբեդին,

37. Ինչպես, որ գրվեց, քննվեց ու հետազոտվեց, Նորին Գերագանցություն, [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու արդար իրավունքը, Աստծո ծառա Սա'իդ 1114,

38. Ինչպես, որ տեքստում գրվեց, ճիշտ է և սխալ չկա, ամենանվաստ ծառա Փադադի ու Արաշի մելիք Շահաբ ալ-դին, [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու արդար իրավունքը,///

39. Ինչպես, որ խնդրարկուն գրեց, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Ղաբալեի *ղազի* Մուհամմադ Սա'իդ, [կնիք]. Աստծուն եմ ապավինում, Աստծո ծառա Մուհամմադ Սա'իդ,

20

Խաչենի մահալի *քյադիտդաների* կողմից կնքված ու հաստատված մահզարը Դավիթին այդ շրջանի ավագ ու մելիք նշանակվելուն համաձայն լինելու մասին³⁵¹:

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավերագիր 177, բնագիր (վնասված),
մեծ. 24 x 30 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթաալիդ

/// Խաչեն մահալի *քյադիտդաների* ու *ռայաթների*///

/// Որովհետև որոշ /// ենք մնացել, թույլերիս մեջ տիրակալի հրամանով [հաստատված] մի կարող առաջնորդ չկա, այժմ խնդրում ենք Նորին Մեծությանը շնորհ անել և անձամբ հրամանագիր շնորհել Դովշանլու գյուղի Դավիթ վանականի անունով, որպեսզի նա արքայական սրբագ-

³⁵¹ Փաստաթղթում թվականը նշված չէ, սակայն քանի որ իր Հարավ-Կովկասյան արշավանքի ժամանակ 1734թ. Նադիրը Դոշանլու (կամ Առաջաձոր) հիշյալ Դավթին Խաչենի ավագ է նշանակում ու նրան հարկահավաքմանը վերաբերող հրամանագրեր է հղում (Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Դ, վավ. 2, 3), ապա կարծում ենք, որ այս փաստաթուղթը ևս կազմվել էր Նադիրին ներկայացվելու նպատակով, նույն թվականին:

նագույն և ազնվագույն հրամանագրով այս խեղճերիս մելիքն ու առաջնորդը լինի.

Ղազանչի գյուղի Բաղումի որդի *քյադիտոդա* Ավանիս,
Չորման գյուղի Շահդինարի որդի *քյադիտոդա* Գասպար,
Բազարքենդ գյուղի Աշեղի որդի *քյադիտոդա* Ամիրյար,
Ներքին Քոլատակ գյուղի Հարությունի որդի *քյադիտոդա* Մելիք Բեկ քահանան,

Համգա գյուղի Գյոքչայի որդի *քյադիտոդա* Իսա,

Ղրզըղայա գյուղի ... որդի *քյադիտոդա* Աղաջան,

Ղոզլու գյուղի Գասպարի որդի *քյադիտոդա* Ջանի,

Բալլուղայա գյուղի Ղարախանի որդի Յարիջան,

/// գյուղի Գրիգորի որդի *քյադիտոդա* Սարգիս,

/// Ամիրի որդի *քյադիտոդա* Մանկասար,

Խնձիրստանի Սարուխանի որդի *քյադիտոդա* Ավանես,

Սարուքեշիշ գյուղի Ավանիսի որդի *քյադիտոդա* Մանկասար,

Տամկալեի Պողոսի որդի *քյադիտոդա* Մովսես քահանա,

Վանք գյուղի *քյադիտոդա* Առաքել,

Շալվա գյուղի /// որդի *քյադիտոդա* Գոլնազար,

Խրամորթ գյուղի Սոհրաբի որդի *քյադիտոդա* Բեզլար,

Հիշյալ /// համաձայն ենք և խնդրում ենք խնդրագրի բովանդակությանը համապատասխան [նրան] մելիք ու առաջնորդ հաստատել: Մնացյալն [ըստ] Ձերդ Մեծության հրամանի:

[Լուսանցքում]

Ստորև նշված անձանց ներկայությամբ ընդունվել ու ծանուցվել է ... որպեսզի հրամանագիր տրվի. [կնիք]. *քյադիտոդա* /// 1140,

Վկա եմ, որ ճիշտ է, Իգիբմիդորտի Մուրթուզա Ղուլի Բեկ, [կնիք].

///Մուրթուզա Ղուլի: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Աբրահամ յուզբաշի, [կնիք].

Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԱՊՐ///: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Իգիբմիդորտի

Ալի Ռեզա Աղա, [կնիք].///: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Իգիբմիդորտի *քյադի-*

տոդա Մովլա Մուհամմադ, [կնիք].///: Վկա եմ, Գյուլիստանի Ղազար,

[հայատառ և արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Ղազար ՂԱԶԱՐ: Վկա

եմ, որ հետևյալը ճիշտ է, Գյուլիստանի Միրզախան, [կնիք].

Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՄԻՐԶԱԽԱՆ: Վկա եմ, որ ճիշտ է,

Գյուլիստանի Եղիա, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԵՂԻԱ: Վկա եմ,

որ ճիշտ է, Գյուլիստանի Մկրտիչ, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ]

ՄԿՐՏ[Ի]Չ: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Գյուլիստանի Հակոբ, [կնիք].

Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՅԱԿՈԲ: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Գյուլիստանի

Նավասարդ, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՆԱԻԱՍԱՐԴ: Ինչպես, որ ներկայացված ձեռագրի բովանդակությամբ շարադրված է, ճիշտ է. Դիզակի *մահալի* Մելիք Եզան:

21

Էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսի կողմից Կարբիի Ալիբեկլու գյուղի
ոռայաթներից 1736 թ. գնված ցանքատարածության դաբալեն
Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 349, բնագիր,
մեծ. 23.5 x 34.5սմ, գիր՝ շիքասթե

Այս *շար'իաթական* ճշմարիտ խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ Կարապետի որդի Ալլահվերդին, Վարդանի որդի Իլիքումը, Կոբաղի որդի Սարուխանը, Դավթի որդի Կոստանը, Տեր Ղուկասի որդի Ստեփանը, Մեհրաբի որդի Այումը, Ալեքսանի որդի Գասպարը, Արութինի որդի Աղաբաբը, Բարսեղի որդի Սարգիսը, Իսախանի որդի Այումը, Պողոսի որդի Օհանը, Տերյանոսի որդի Զաքարը, Ջահանգիրի որդի Բեգումը, Քյալ Ասլանի որդի Անանը և այլ քրիստոնյաներ, բոլորը Կարբիի *նահիեի* Ալիբեկլու գյուղի *ոռայաթներ*, իրենց հոժար կամքով ու առանց հարկադրանքի վաճառեցին Իմամարխի Արալիքում գտնվող և իրենց գյուղի *քյոֆշան* հանդիսացող ցանքատարածությունը, որ գտնվում է Սևջուր և Ուչքիլիսա առուների միջև և նրա սահմաններն են. արևելքում Մեֆիաբադ գյուղի առուն, հարավում Սևջուրն ու նրա ավազուտը, արևմուտքում՝ Յալջաղլու Ղոբի կոչվածը, իր մեջ մտնող ամեն ինչով, քրիստոնյաների ընտրյալ և նրանց առաջնորդ Ուչքիլիսայի Աբրահամ կաթողիկոսին 12 թավրիզի *թումանով*, որի կեսը 6 թավրիզի *թուման* է: Եվ նշված գումարն ամբողջությամբ ստանալով՝ հիշյալ ցանքատարածությունը հանձնեցին հիշյալ կաթողիկոսին, որպեսզի նա ինչպես ցանկանում է, այն տնօրինի՝ [դարձնելով այն] իր չորքոտանիների համար արոտավայր, կամ ապրուստի միջոց և մշտապես օգտվելով Չայերլուբուլաղի լավ ջրից: Ոչ ոք թող նրան չխոչընդոտի ու չանհանգստացնի: Հիշյալ *ոռայաթները շար'ով* պայման դրեցին, որ. եթե այսուհետև, երբևէ որևէ մեկը նշված *քյոֆշանի* ու ցանքատարածության, նաև հիշյալ կաթողիկոսի խոշոր ու մանր եղջերավոր կենդանիների արոտի և ջրի վայր [հանդիսացող] Չայերլուբուլաղի համար վեճ սկսի

կամ խոչընդոտի այդ արոտավայրից օգտվելուն, հիշյալ *ռայաթները* նրա պատասխանը տան:

Գրվեց հիշրայի 1148 թ. մեծ շա'բան ամսի 17-ին³⁵²:

[կնիք]. ԱԼԼԱՀՎԵՐԴԻ, [կնիք]. ԻԼԻԳՈՒՄ, [կնիք]. ԿՈՍՏԱՆԴ, [կնիք]. ///, [կնիք]. ///, [կնիք]. ///

[Լուսանցքում]

Շարիաթական ճիշտ առքուվաճառքը կազմվեց իմ ձեռքով [կնիք]. Բարձրյալի ծառա Մուհամմադ Ղադիմ:

Նորին Գերազանցություն *շեյխ ուլ-խալամի* կնիքը, *խուրթաները*, *թամասուրը* և տեքստում նշված վաճառողներից երեքի համաձայնությունը տեսնելով՝ հիշյալ *մուլքերի* վաճառքին և գումարի ստացմանը վկա և տեղյակ եմ: Ամենանվաստ ծառա, [կնիք]. Վելայաթի շահի ծառա ///:

Ալլահի ծառաներից ամենանվաստ Հաջի Ռեզվան, [կնիք]. ///

Նորին Գերազանցություն բարձրաստիճան, իմաստնագույն Միրզա Սելահ ալ-Դին Մուհամմադ Խաթաբ, [կնիք]. Սելահ ալ-Դին բ. Մուհամմադ ///,

Աստծո ծառաներից ամենանվաստ, որ Մուհամմադի դատով է բարելավվում ու ամրանում, [կնիք]. /// Մուհամմադ Ալի,

Հաստատում եմ *քյադիտդա* Օհաննեսի ո Սահակի սույն վկայությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Սահակ,

Վկա են Ուչքիլիսա գյուղի *քյադիտդաներ* Իսրայելը, Ավետիսը, Ջանիբեկը, Ավետը, Սահակը, Պողոսը և քահանա Մկրտիչը:

22

Համաձայնագիր հաստատված 1745 թ. Խաչենի մահալի մելիք Ուլուխանի ու *քյադիտդաների* կողմից, որով բոլոր արտակարգ՝ *սադերաթ* ու *ավարիզաթ* հարկերը պետք է այսուհետև Դոշանլու ու

Ներքին Քոլատակ գյուղերից հավասարապես գանձվեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 198, բնագիր,

մեծ. 12,4 x 20,5 սմ, գիր՝ շիքասթե

Հիմնվելով Խաչեն *մահալի* մելիք Մելիք Ուլուխանի ու այլ *քյադիտդաների* կատարած մոտավոր հաշվարկի վրա, *դիվանի* կանխիկ ու բնամթերքով գանձվող *մութավաջեհիաթից* բացի, օրինական հրամանով *օլբայի* վրա դրվող *սադերաթն* ու *ավարիզաթը* Դովշանլու ու Ներքին Քո-

³⁵² 1736 թ. հունվարի 2:

լատակ գյուղերը հավասարապես պետք է տան, որպեսզի տարբերություն ստեղծվի հարցում չլինի: Երկու կողմերը, մեկիքն ու *քյադիտդաները* համաձայնության են եկել, որ եթե այսուհետև այս կապակցությամբ նորից վիճեն, մեղավոր [ճանաչվեն] ու բարձրագույն *դիվան* տարվեն: Այս մի քանի խոսքը, ի նշան համաձայնության, որպես կողմերի միջև կնքված պայմագիր գրի առնվեց:

[Լուսանցքում]

Գրվեց 1158 թվականի ջումադի Բ. ամսի 26-ին³⁵³: [Կնիք]. Հիսուս Աստծո ծառա Ուլուխան 1158,

Վկա՝ Դիզակի մեկիք Մեկիք Եսայի [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԵՍԱԻ,

Ամենանվաստ ծառաների գիտությամբ կատարվեց. [կնիք]. ///Մեֆի,

[Կնիք]. Աստծո ծառա Մեկիք Գրիգոր,

Սույնի վկա Թալիշի մեկիք Մեկիք Թահմուրաս, [կնիք]. Աստվածային բարեհաճության մարմնացում Թահմուրաս,

Սույնի վկա Մուհամմադ Նադի,

Վարանդայի Մեկիք Հուսեյն, [կնիք]. ///,

Մեկիք Հաթամ, [կնիք]. Աստծո ծառա Հաթամ,

Սարգիս Յուզբաշի, [կնիք]. Աստծո ծառա Սարգիս,

Մեկիք Բեկ, [կնիք]. Աստծո ծառա Մեկիք Բեկ,

Սույնի վկա Պետրոս վանական, [կնիք]. ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,

Սույնի վկա Գրիգոր վանական, [կնիք]. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,

Չելեբերդի Մեկիք Ալլահդուլի [կնիք]. Աստծո ծառա Ալլահդուլի,

Եղիազար քյոխվա, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԵՂԻԱԶԱՐ:

23

Ալիբեկլու գյուղի Արալիդ կոչված հանդի պատկանելությունը

Էջմիածնին հաստատող 1762 թ. մաջլեսը

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 438, բնագիր,

մեծ. 21.5 x 33 սմ, գիր՝ շիքասթե

Քանի որ այդ ժամանակ Ուչքիլիսայի կաթողիկոսի տեղապահ, իսլամին հպատակ Խունկիանոս քահանան ապահով Իրավանի ամենալուսավոր *շարի* դատարան եկավ և *շարի* անդամների կնիքներով հաստատված երկու *թողրա դաբալչե* ներկայացրեց ու պահանջեց, որ ցույց տրված

³⁵³ 1745թ. հուլիսի 27:

ղաքալշեներով Ալիբեկլու գյուղի մեջ մտնող Արալիղ *մազրայեն* ու արոտավայրն ամբողջությամբ հիշյալ գյուղի *ռայաթները* Ուշքիլիսայի կաթողիկոսին են վաճառել, և այժմ նշված Արալիքը Իրավանի նախկին *վեզիր* Միրզա Ռահիմի որդի Միրզա Ալի Աբբարի ժառանգների հանձնակատար Ղուչի խանը և պատվարժան Աղա Աբբարը *շար'ին* հակառակ զավթել են, [որոնք] պետք է ձեռքերը ետ քաշեն հիշյալ *մահալից* Պատասխանողը հիշյալ *ղաքալշեները* տեսնելուց հետո բացատրեց, որ այդ *ռայաթները* նշված հողի մշակման իրավունքն են վաճառել, ոչ թե բուն *մուլքը*, մինչդեռ այն որպես կալվածք պատկանում է հիշյալ գյուղի *մալիքներին*: Ուշքիլիսայի օջախի ներկայացուցիչները պետք է հիշյալ *մահալը* մշակեն և *մուլքը* *դիվանի բահրեի* հետ *դիվանին* վճարեն: Հայցորդը նշեց, որ հիշյալ *մահալը* այդ գյուղի *մալեքի մուլքը* չէ, այլ Իրավանի նախկին գթասիրտ բեկլարբեկ Սեֆի Ղուլի խանի ժառանգներինը, որը հիշյալ *մահալի մուլքը* Սևջրից ցած գտնվող մյուս գյուղերի *մուլքի* հետ հանձնվել է նրանց հողագործներին: Այս կապակցությամբ հայցորդից հստակ ապացույց պահանջվեց և վերջինս բնակիչներ Հաջի Բաբամ Բեկ Հաջի Բեկլուին, Ալիի որդի Ահմադ Ալիին, Մորադ Ալիի որդի Հասանին, Հախվերդիի որդի Ալլահվերդիին և Թաշթեմուր Զուլուի որդի Վելիին ներկայացրեց: Վերոհիշյալները վկայություն տվեցին հետևյալ կերպ. հիշյալ Հաջի Բաբա Բեկը վկայեց, որ Սևջրից ցած գտնվող բոլոր *մազրայեներն* ու գյուղերը պատկանում են վերոհիշյալ Սեֆի Ղուլի Բեկի ժառանգներին, որոնք ներկայումս բացակայում են: Այդ պատճառով *մուլքը* հողագործների մոտ է մնում և հիշյալ *մահալը* այս որոշումն ունի: Մնացած վկաները նշեցին, թե՛ «Մենք ոմանցից լսել ենք, որ հիշյալ *մահալը* Սևջրից ցած գտնվող *մազրայեներով* ու գյուղերով, նրա սեփականատերը, որ Սեֆի Ղուլի Խանի այրին էր, հողագործներին հանձնելով՝ բարեգործություն էր արել: Բավական ժամանակ հիշյալ *մահալում* հողագործությամբ ենք զբաղվել, մեզանից *մուլք* չեն գանձել, և տեսել ենք, որ մյուսները ևս հողը մշակել են ու առանց *մուլքը* հանելու բերքը տնօրինել»: Հիշյալ վկաների վկայությունից պարզ է դառնում, որ նշված *մահալը* Ալիբեկլու գյուղի մյուս *մազրայեների* կարգից դուրս է: Այսպիսով, այդ գյուղի *մալիքները* չկարողանալով հաստատել իրենց սեփականատիրական իրավունքները, ոչ մի դեպքում չեն կարող *մուլքի* պահանջ ունենալ Ուշքիլիսայի օջախի առաջնորդներից, որոնք մշակում են հիշյալ *մահալը*: Ուշքիլիսայի կաթողիկոսի հանձնակատարները պետք է անթերի կատարեն իրենց հողագործական աշխատանքները և վարվեն այնպես, ինչպես Սևջրից ցած գտնվող գյուղերի հողագործ-

ները՝ չհենվելով այն փաստաթղթի վրա, որը մի քանի օր առաջ հայ-
ցորդի համար գրվել է: Գրվեց 1175 թ. շավալ ամսի 17-ին³⁵⁴:

24

Ղարաբաղի հայ ավագների, մելիքների, քահանաների ու այլ
բնակիչների 1763 թ. մահգարը Հովհաննեսին Աղվանից կաթողիկոս
հաստատելուն տրված համաձայնությամբ
Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 208բ, բնագիր,
մեծ. 25.5 x 61սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթաալիղ:

Ղարաբաղի *օլքայի* մահմեդական գեղջավագների, *քյադիտդաների*, մե-
ծամեծների ու տանուտերերի մի խումբ, նաև այնտեղի հայ մելիքները,
քյադիտդաները, քահանաներն ու ողջ բնակչությունը տեղեկացնում ու
հայտարարում են այն մասին, որ հնագույն ժամանակներից մինչ օրս
հիշյալ *մահալների* հայերի հոգևոր առաջնորդնորդությունն ու կաթողի-
կոսությունը անցյալի դրախտաբնակ Սեֆյան շահերի պարտադիր գոր-
ծադրության ենթակա հրամանագրերի ու հիշյալ *վիլայեթի* նշանավոր
անձանց գրությունների հիման վրա սերնդեսերունդ փոխանցվել էր
Աղվանքի Եսայի կաթողիկոսին: Օրերս հիշյալ Եսայի կաթողիկոսի եղ-
բորորդի, նմանների մեջ լավագույն Օհաննես կաթողիկոսի դրական
ջանքերից, խելամտությունից ու հոգածությունից գոհ ու շնորհակալ
լինելով՝ համաձայն ենք, որ իր տոհմական կաթողիկոսարանում նախ-
կինի պես և իր պապերի կարգով կաթողիկոսությունը վարի, զբաղվի
սրբազան էությանը օրհնելով և կատարի իր պարտականությունները՝
պայմանով, որ այսուհետև եթե շրջապատի հոգևորականներից կամ այլ
որևէ մեկը Օհաննես կաթողիկոսի դեմ փաստարկներ ու վեճ ունենա,
նրա խոսքերն ու գրությունները անվավեր, անօրինական ու անհիմն
ճանաչվեն: Ով որ այս իրողությանը վերահասու ու լավատեղյակ է, թող
իր անունը այս թղթի վրա գրի ու իր կնիքով այն զարդարի, իսկ եթե
գրագետ չէ, թող թույլ տա իր փոխարեն գրեն: Գրվեց 1176թ. պաշտելի
շա՛բան ամսի 5-ին³⁵⁵:

1. Ինչպես, որ նշվում է, ճիշտ է, և առաջնորդությունն Արարչինն է,
Թուշմալի գեղջավագ Ֆարգ Ալի Բեկ Քյաբիրլու/// [կնիք]. Աստծո
ծառա Ֆազլ Ալի,

³⁵⁴ 1762 թ. մայիսի 11:

³⁵⁵ 1763 թ. փետրվարի 19:

2. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Մուհամմադ Ղասեմ բ. Դուրբանդ Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառայող Մուհամմադ Ղասեմ,
3. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, պատվարժան Շարաֆ Խան Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառայող Շարաֆ Խան,
4. Այն, ինչ տեքստում գրված է, օրինական է ու ճշմարիտ, սխալ չկա, պատվարժան Միքայել Բեկ, [կնիք]. /// Միքայել,
5. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և սխալ չկա, պատվարժան Նամազ Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառայող Նամազ Ղուլի,
6. Ինչպես, որ ձեռագրում նշվում է գոհունակության ու հաստատման կապակցությամբ, ճշմարիտ է և իրականությանը չի հակասում, բարձրաստիճան Մուհամմադ Ղուլի Բեկ, [կնիք]. ///,
7. Ինչպես, որ այս տեքստում է, օրինական է ու հորինված չէ, Ալի Ղուլի Բեկ, [կնիք].///,
8. Ինչպես, որ այս տեքստում է, օրինական է ու հորինված չէ, Մուհամմադ Ալի Բեկ, [կնիք]./// Աստծո ծառայող Մուհամմադ,
9. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Աստծո ծառայող Հազրաթ Ղուլի Բեկ,
10. Այն, ինչ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, *միր-նազեր* ամենանվաստ ծառայող Բայրամ Ղուլի Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառայող Բայրամ Ղուլի,
11. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Թարթարի համայնքի *ամիր-ալ-ումարա* պատվարժան Ալի Հուսեյն Բեկ,
12. Ինչպես, որ այս տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, պատվարժան Մուհամմադ Ղասեմ Բեկ [կնիք]. ///,
13. Ինչպես, որ այս տեքստում գրված է, ճիշտ է և Աստծո դեմ չէ, Ջաֆրայիլ Բեկ [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու արդար իրավունքը, Աստծո ծառայող Ջաֆրայիլ, 1112,
14. Ինչպես, որ այս տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Վարանդայի *մահալի* մելիք, պատվարժան Մելիք Շահնազար, [կնիք]. Աստծո ծառայող Շահնազար,
15. Այն, ինչ վերը գրվեց, օրինական է, ճշմարիտ և իրականությանը չի հակասում, Դիզակի *մահալի* մելիք Եսայի [կնիք]. Աստվածային ողորմածության կերպավորում Սայի,

16. Ինչպես, որ տեքստում շարադրվեց, ճիշտ է և սխալ չունի, Խաչենի մահալի մելիք Միրզախան, [կնիք]։///Միրզախան,
17. Այն, ինչ վերը գրվեց, օրինական է ու ճշմարիտ, իրականությանը չի հակասում, Մելիք Վելի Մուհամմադ,
18. Ինչպես, որ այս տեքստում գրվել է, ճիշտ է և սխալ չունի, Ղարադոյունլուի գեղջավազ պատվարժան Մուհամմադ Աղա [կնիք]։///Մուհամմադ,
19. Ինչպես, որ վերը գրվեց, օրինակ է, ճշմարիտ և իրականությանը չի հակասում, Հաջի Աղա Ղարադոյուն, [կնիք]։ Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա///,
20. Այն, ինչ գրվեց օրինական է, ճիշտ և անսխալ, [կնիք]։///Աստծո ծառա Ջամիլ,
21. Ինչպես, որ տեքստում գրվեց, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, պատվարժան Միրզա Իսքանդար Բեկ Հաջիլու [կնիք]։///Իսքանդար,
22. Ինչպես, որ վերը նշված է, օրինական է և հորինված կեղծիք չէ, Ղազախի Իսա Բեկ [կնիք]։ Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա Իսա,
23. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է և կեղծ հորինվածք չէ, Սուլեյման Աղա Բոյ Ահմադլու, [կնիք]։ Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա Սուլեյման,
24. Ինչպես, որ վերը գրվեց, օրինական է և հորինվածք չէ, Մուհամմադ Ռեզա Բեկ Հաջիլու, [կնիք]։///
25. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Հուսեյն Ալի Բեկ, [կնիք]։ Աստծո ծառա Հուսեյն,
26. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մուհամմադ Բեկ Ջարչիլու, [կնիք]։///Մուհամմադ,
27. Ինչպես, որ նշված է, ճիշտ է և հորինված չէ, Ալի Աղա Ջարչիլու [կնիք]։///Ալի,
28. Ինչպես, որ նշվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Հաջի Լազեմ Քաբիրլու [կնիք]։/// Լազեմ,
29. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Ռասուլ Բեկ [կնիք]։ Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրա ծառա Ռասուլ,
30. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մուհամմադ Ղուլի Բեկ Ղարադադլու [կնիք]։ Մուհամմադի տոհմի ծառա Ղուլի,
31. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Դարգահ Բեկ Ջարչիլու [կնիք]։///,

32. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մուհամմադ Աղա [կնիք].
Աշխարհը լուսավորվեց Մուհամմադի ջահով 1157,
33. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մելիք Ասադ [կնիք]. Աստ-
ծո ծառա Մելիք Ասադ:

25

Գանձակի ու Ղարաբաղի հայ գեղջավագների, մելիքների ու պաշտոնյաների կնիքներով ու ստորագրություններով 1794 թ. մահգարը՝ գրված ի նշան համաձայնության Սարգսի Աղվանից կաթողիկոս հաստատվելուն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 241ա, նորոգված բնագիր
մեծ. 38.5 x 63սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթաալիդ:

Այս ճշմարիտ խոսքերի գրության ու իրական փաստաթղթի կազմության պատճառն այն է, որ հին սովորույթն ու մշտապես գործող կարգը այսպես է եղել և այս երկրում կաթողիկոսի նշանակման հարցում հետևյալ ավանդույթով են առաջնորդվել, որ երբ հայ քրիստոնյա ժողովրդի կաթողիկոսներից մեկը մահանում է, այն հոգևորականին, որին խելամիտ, արդար ու հավատի մասին հոգ տանելու հարցում փորձված են համարում, ընդհանուր համաձայնությամբ վկայություն են տալիս, համախոսական գրում ու ներկայացնելով *օլքայի* պատվարժան *բեկլարբեկիի* ծառաներին՝ պարտադիր գործադրման ենթակա հրամանագիր է տրվում: Նրա հաստատումը քրիստոնյա առաջնորդի ու ինքնուրույն կաթողիկոսի դիրքում տեղի էր ունենում առանց Ուչքիլիսայի կաթողիկոսի թույլտվության: Ժամանակ առ ժամանակ, երբ Իրանի տարածքը լուսավորվում էր շահական միապետության շողերով, բարձրաստիճան *բեկլարբեկի* ծառաները այս իրողության հանգամանքների մասին զեկուցում էին Նորին Մեծություն շահի պալատի մերձավոր պաշտոնյաներին և նրա [բեկլարբեկի] խնդրանքով ու հաստատման հիման վրա արդարադատ արքունիքից պարտադիր գործադրության ենթակա հրաման էր հրապարակվում ի հաստատումն կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքների և հայտարարում նրան որպես ինքնուրույն պատվարժան կաթողիկոս: Համապատասխանաբար այժմ, երբ կաթողիկոս չկա, ով որ Սարգիս քահանային, որն Աղվանքի կաթողիկոսների տոհմից է, արժանի ու համապատասխան է համարում Գանջան, Ղարաբաղն ու Շիրվանը ներառնող Աղվանից կաթողիկոսության դիրքին, որը միշտ նրա նախնիներին է հատկացված եղել և ընդունում է

նրա կաթողիկոսությունը, ապա թող լուսանցքում իր թանկագին կնիքով հաստատի ու ստորագրությունով զարդարի, որպեսզի այս փաստաթուղթը ներկայացվելով պաշտելի պատվարժան *բեկլարբեկի* ծառաներին, Աղվանքի կաթողիկոսությունը այն պատվելիին հանձնվի և նրա վստահությունը, հարգն ու պատիվը ավելանա: Գրվեց 1209թ. ուրբի՝ առաջին ամսին³⁵⁷:

1. Չելեբերդի *մահալի* մելիք Մեջնուն Բեկ, [կնիք]. Աստծո մեղավոր ծառա Մեջնուն,
2. Թալիշի *մահալի* մելիք Մելիք Ալլահդուլի Բեկ³⁵⁸, [կնիք]. Աստծո ծառա Ալլահդուլի,
3. Քիլիսաքենդ³⁵⁹ գյուղի *քյադիտդա*, նմանների մեջ լավագույն Ավետ քյոխվա [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԱԻԵՏ ՌՄԺԱ,
4. Մեծատունների գլխավոր Ենիքենդ գյուղի³⁶⁰ *քյադիտդա* մուղդուսի Հարություն, [կնիք]. Մ[Ա]ՀՏ[Ե]ՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՌՄԺԳ,
5. Չայքենդի³⁶¹ *մահալի* մելիք Մելիք Սարգիս,
6. Գանջաբասանի նախկին մելիք Մելիք Ծատուր, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԾԱՏՈՒՐ,
7. Սոնդուրաբադի³⁶² մելիք Մելիք Յուսուֆը³⁶³,
8. Ջրաբերդի Պողոս քահանա [կնիք].///,

³⁵⁷1794թ. սեպտեմբերի 26 – հոկտեմբերի 26:

³⁵⁸ Իսկ Թալիշի հայ մելիք Աբովի անունը նշվում է Ալլահդուլի ձևով, որը նրա հայկական ամբողջական Աստվածաբով կամ Ասաբով անվան պարսկերենի թարգմանված տարբերակն է:

³⁵⁹ Քիլիսաքենդը Գանձակ քաղաքի հայկական թաղամասերից ամենամեծն է, որը տեղադրված էր Գանձակ գետի ձախափնյակում և առավել բարձրադիր էր մահմեդական թաղամասերի համեմատությամբ:

³⁶⁰ Սա ամենայն հավանականությամբ Գանձակի Նորաշեն թաղամասի թարգմանական տարբերակն է: Այն գտնվում էր Գանձակի ձախափնյա՝ գլխավորապես թրքաբնակ հատվածում՝ նշանավոր մեյդանից դեպի հյուսիս արևմուտք:

³⁶¹ Չայքենդը Գետաշենն է, որի բնկաչության նախնիներն ըստ Մ. Բարխուտարյանցի գաղթել էին Խաչեն, Ջրաբերդ ու մասամբ Վարանդա գավառներից:

³⁶² Սոնդորաբադը Ոսկանապատ գյուղի տեղական բարբառային ձևի՝ Սկնապատ ձևի տարբերակն է (այս տեղանվան մասին մանրամասն տե՛ս ներածության մեջ):

³⁶³ Ոսկանապատի Մելիք Յուսուֆ Գ-ն մահացել է 1826թ. (Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Ա հատոր, էջ 58):

9. Թալիշի Արիթուն քահանան [կնիք]. Ս[Ա]ՀՏ[ԵՍ]Ի ՀԱՐՈՒ-
Թ[ԻԻ]Ն,
10. Գանջաբասանի Սամուել քահանան,
11. Շամխորի Բաղդասար քահանան,
12. Բայանի³⁶⁴ Գաբրիել քահանան,
13. Սոնդորաբադի Սարգիս քահանան,
14. Քիլիսաքենդի Երեմիա քահանան,
15. Չայքենդի Մեսրոբ քահանան,
16. Աղվանքի Սահակ քահանան,
17. Չովդարի³⁶⁵ Մեսրոբ քահանան, *
18. Աղվանքի Սարգիս քահանան,
19. Աղվանքի Պետրոս քահանան [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]
ՊԵՏՐՈՍ Վ[Ա]ՐԴ[ԱՊԵՏ],
20. Քիլիսաքենդի մուղղուսի Օհանը,
21. Քիլիսաքենդի մուղղուսի Ավետիսը,
22. Քիլիսաքենդի Խոջա Ստեփանը,
23. Քիլիսաքենդի Խոջա Պողոսը,
24. Քիլիսաքենդի մուղղուսի Ապրեսը,
25. Քիլիսաքենդ փողոցի *քյադիստդա* Գաբրիելը,
26. Քիլիսաքենդի Սարգիս ներկարարը,
27. Քիլիսաքենդի Այաթի որդի Պողոսը,
28. Քիլիսաքենդի փողոցի *քյադիստդա* Պողոսը,
29. Քիլիսաքենդի Բաղդասարը,
30. Քիլիսաքենդի Խոջա Բայանի որդի Օհանը,
31. Քիլիսաքենդի մուղղուսի Հակոբի որդի Պողոսը,
32. Ջուլիակ վարպետ Վարթազարը,
33. Քիլիսաքենդի Ալիի ժառանգ Սիմեոնը,
34. Դերձակ Շահվերդին,
35. Քիլիսաքենդի *բազազ* Մալխասը,
36. Ղուլիի որդի Աբրահամը,

³⁶⁴ Ըստ Ե. Լալայանի Բայեան կամ Բանան գյուղը տարածվում էր Արթենաջրի ձախ ափին, երկու երկար ու ցածր բլրակների գագաթներին, Հարցհանգիստ գյուղից դեպի հարավ (Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Ա հատոր, էջ 100):

³⁶⁵ Գյուղի պատմական անունը Հարցհանգիստ է, որը Չովդառ անվան հետ զուգահեռաբար գործածվել, XVIII դարավերջի գրավոր աղբյուրներում (Ս. Կարապետյան, Հյուսիսայի Արցախ, էջ 241):

37. Քիլիսաքենդցի Սարգիս *բազազը*,
38. Քիլիսաքենդցի *բազազ* Գաբրիելը,
39. Քիլիսաքենդցի *բազազ* Աղաջանը,
40. Քիլիսաքենդցի մուղղուսի Սահակը,
41. Քիլիսաքենդցի Մկրտումի որդի Աղաջանը,
42. Քիլիսաքենդցի Ավանեսը,
43. Քիլիսաքենդցի Աբրահամ քահանան,
44. Ներսես քահանան,
45. Քիլիսաքենդցի Օհան քահանան,
46. Քիլիսաքենդցի Ավանես քահանան,
47. Քիլիսաքենդցի Մարտիրոս քահանան,
48. Քիլիսաքենդցի Մաթոս քահանան,
49. Ենիքենդցի Զաքարիա քահանան,
50. Ենիքենդցի Պետրոս քահանան,
51. Ենիքենդցի Հակոբը,
52. Ենիքենդցի Գիրքորը,
53. Ենիքենդցի Գաբրիելը,
54. Ենիքենդցի Պողոսը,
55. Ենիքենդցի Հովակիմը,
56. Ենիքենդցի Ավանեսը,
57. Ենիքենդցի Պողոսը,

1. Մուհամմադ Ամին Բեկ Զիյադոլլիի պատվարժան *շար'ի* անդամները հաստատում են Սարգիս կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ամին Զիյադոլլի,
2. Նորին Սրբազնություն Ախունդ Մոլլա Յուսեֆ *փիշնամազը* այս իրողության ազնիվ վկաներից է,
3. Պատվելի Աղա Ֆաթհալի Բեկ Զիյադոլլին վկայում է հիշյալ կաթողիկոսի այդ դիրքին արժանի լինելու մասին, [կնիք]. /// Զիյադոլլի,
4. Պատվարժան Մոհիբ Ալի Բեկ Զիյադոլլին հիշյալ կաթողիկոսին արժանի է համարում այդ դիրքին, [կնիք]. /// Մոհիբ Ալի,
5. Ասադալլահ Բեկ Զիյադոլլի Աղան ընդունում է այս կաթողիկոսի իր դիրքին արժանի լինելը, [կնիք]. /// Ասադալլահ Զիյադոլլի,
6. Աղա Մուսթոփի Բեկ Զիյադոլլին հաստատում է այս իրողությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուսթոփի Զիյադոլլի,

7. Նորին Գերագանցություն շեյխերի շեյխ, նախկին *մութավալլի* պատվարժան Շեյխ Մուհամմադ Ջամանը ևս հաստատում է, [կնիք].
///ժամանակի տերը³⁶⁶,
8. Պատվարժան Հաջի Ռահիմ Բեկը այս իրողության հաստատման կողմնակիցներից է, [կնիք]. Աստվածային ողորմածության մարմնավորում Ռահիմ,
9. Դրախտաբնակ բարձրաստիճան գրագիր Ահմադի որդի պատվարժան Յադուբ Բեկ Ռահիմին այս հաստատողներից է [կնիք]. Աստծո ծառա Յա'դուբ,
10. Բարձրաստիճան *իշիք աղասի* Աղասի Բեկը ընդունում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանի լինելը, [կնիք]. Աստծո ծառա Աղասի,
11. Նորին Գերագանցության բարձրաստիճան Յուսեֆ Բեկ *թահվիլդարը* կողմ է հիշյալ կաթողիկոսի հաստատմանը, [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Յուսեֆ,
12. Քաղաքի *դարուղա* բարձրաստիճան Աղա Բեկն ընդունում ու հավանություն է տալիս կաթողիկոսի այդ դիրքին, [կնիք]. Աստծո ողորմածության մարմնավորում Աղա,
13. Գանջաբասանի *մահալի մինբաշի* պատվարժան Իսրայել բեկը ընդունում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանավորությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Իսրայել,
14. Քաղաքի *նայեր* բարձրաստիճան Հասան Աղան այս ընդունողներից է, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Հասան,
15. Քաղաքի *քալանթար* բարձրաստիճան Աղա Հուսեյնը այս գրվածին համամիտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Հուսեյն,
16. Շամխորի *մինբաշի* բարձրաստիճան Հասան *Խան* Բեկը այս գրվածին համամիտ է,
17. Քյուրաքբասանի³⁶⁷ *մահալի* մելիք Մելիք Բարսիդը ընդունում է այս, [կնիք]. Աստծո ծառա Բարսեղ,
18. Գյանջաբասանի բարձրաստիճան մելիք Մելիք Մուհամմադ խանը ընդունում է այս միտքը, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ խան,

³⁶⁶ 12-րդ իմամին բնորոշող հատկանիշն է:

³⁶⁷ Քյուրակ-Բասանը նշվում է Գանձակի քաղաքի մերձակայքում՝ դեպի արևելք: Որպես հայաբնակ գյուղ այն հիշտակվում է իր Մբ. Աստվածածին եկեղեցով և Օհան Տեր-Առաքելյանց քահանայով 1839 թ. (Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 419):

19. Քաղաքի նախկին *քալանթար* բարձրաստիճան Հաջի Աղան հաստատում է այս միտքը, [կնիք]. Աստծո ծառա Հաջի,
20. Չայլու փողոցի *քյադիտդա* բարձրաստիճան Բաբա Ղուչե Բեկը ընդունում է նրա կաթողիկոսությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Բաբա Ղուչի,
21. Ջառաքի փողոցի *քյադիտդա* բարձրաստիճան Մուհամմադ Աղան այս մտքին համաձայն է, [կնիք]. /// Մուհամմադ,
22. Մաբուղլու փողոցի *քյադիտդա* բարձրաստիճան Մուհամմադ Աղան ընդունում է նրա համապատասխան լինելն այդ դիրքին, [կնիք]. Ով Մուհամմադ,
23. Իմամլու փողոցի *քյադիտդա* պատվարժան Հաջի Աղամալն իր համաձայնությունը տվողներից է,
24. Պատվարժան Հասան Բեկ *ջառչիբաշին* այս միտքն ընդունում ու հաստատում է, ով պաշտելի և բարձրյալ Տեր, [կնիք]. /// Մուհամմադ Հասան 1183,
25. Նորին Գերագանցություն գրագիր Միրզա Աղասին հաստատում է, [կնիք]. Աստծո ծառա Աղասի 1186,
26. Պատվարժան Նադի Բեկ *մոհրդարն* ընդունում է այս, [կնիք]. Մուհամմադ իմամ Նադի,
27. Հաջի Ղադիմ *բազազբաշին* ընդունում է այս, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ղադիմ,
28. Պատվարժան Հաջի Մելիք Բեկ *յուզբաշի* Չոլաքն այս ընդունողներից է,
29. Մեծամեծների ավագ Սեֆի *Խան* Բեկ յուզբաշի Ղըզըլ Հաջիլուն այս հաստատողներից է,
30. Քյուրաքբասանի *մահալի դազի*, իմաստուն Մուհամմադ Էֆենդին ընդունում է այս, [կնիք]. ով Մուհամմադ,
31. Նորին Գերագանցություն Ղարասաղալ գյուղի գեղջավագ պատվարժան Հուսեյն Չելեֆին ընդունում է կաթողիկոսի արժանավորությունը,
32. Պահակագործի պետ, պատվարժան Մեհր Ալի Բեկն ընդունում է այս, [կնիք]. /// Մեհր Ալի,
33. Մեծամեծների ավագ Բալա Բեկ *յուզբաշի* Դաշլուն այս ընդունողներից է,
34. Սեյֆիլու համայնքի *յուզբաշի* պատվարժան Քյալբա'լի Բեկը ընդունում է նրա համապատասխանությունը իր դիրքին,

35. Մեծամեծների ավագ Ալի Բեկ *յուզբաշի* Ղափանլուն այս հաստատողներից է,
36. Մեծամեծների գլխավոր, քուրդ մելիք Վելի Մուհամմադ Բեկը նրա կաթողիկոսության կողմնակիցներից է,
37. Չահարգադ փողոցի *քյադիտոդա* երկու սրբատեղիների [Մեքքա և Մեդինա] հաջի Քազեմն այս հաստատում է ու վկա է,
38. Շահսևանների փողոցի *քյադիտոդա* Հաջի Ռաբի'ն այս խոսքը հաստատողներից է,
39. /// *քյադիտոդա* Ադա Բաբա Բեկը հաստատում է այս միտքը, [կնիք].
/// Աստծո ծառա Ադա Բաբա,
40. Մեծամեծների գլխավոր Աթթարի փողոցի *քյադիտոդա* Ալի Նադի Բեկն իր համաձայնությունն է տալիս, [կնիք]. Ով իմամ Ալի Նադի,
41. Պատվարժան Գորգին Բեկ *դուլլարադասին* համաձայն է, [կնիք].
Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա Գորգին,
42. Մեծամեծների ավագ սաֆի քուրդ Սեիդ Մա'սում Բեկ *յուզբաշին* հավաստում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանավորության մասին,
43. Մեծամեծների ավագ Ադիգյոզալ բեկ Ջազալու *յուզբաշին* հաստատում է այս խնդիրը,
44. Սարաբի համայնքի *քյադիտոդա* պատվարժան Շիրին Ադան ընդունում ու հաստատում է,
45. Շամքորբասանի *մահալի* մելիք Սելիք Նաբին տալիս է իր համաձայնությունը, [կնիք]. ///,
46. Նմանների մեջ գլխավոր Քազեմ քյոխվան հաստատում է այս պահանջը, [կնիք]. Ով Իմամ Քազեմ,
47. Պատվարժան Մուհամմադ Բեկ Մոշրեֆը ընդունում է կաթողիկոսի արժանի լինելը [այդ դիրքին], [կնիք]. ///
48. Նմաններից լավագույն *ջենսի թահվիլդար* Մուհամմադ Ալի Բեկը հիշյալ կաթողիկոսի արժանավոր լինելը ընդունողներից է, [կնիք].
/// Մուհամմադ Ալի,
49. Պատվարժան *նազիր* Հաջի Թարիվերդին հաստատում է կաթողիկոսի արժանի լինելը [այդ դիրքին], [կնիք]. Աստծո ծառա Թարիվերդի,
50. Հարգարժան ազնվական, *վեզիր* Միրզա Մոհսենը հավաստում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանի լինելը [այդ դիրքին], [կնիք]. Աստծո ծառա, Մոհսեն Նասիրի:

۱. قبالة نصف يکقطعه باغ واقع در قرية اشترک که در سال ۱۶۳۰ ميلادی
موسس خليفه از هديه بنت مراد ايروانی خريد

يا مالک الملک

الحمد لله الذي احل البيع والشري و حرم الغصب والربوا و صلى الله على
محمد المصطفى و على المرتضى و الهما الاتقيا عليهم صلوات الله الملك
الاعلى و بعد غرض از تحرير و تسطير اين ارقام شرعيه و باعث بر تقرير و
تنسيق اين كلام مرعيه انست که حاضر شد بعالي مجلس شرع معظما لازم
الانقياد و الاتباع صايبه ايروان و تومان نخجوان صانه الله عليه عن تطرف
الامه و الحدثان و كيل ثابت الوكالة مسماة هديه بنت مراد ايروانی هو
الوكيل ساعد محمد ربيع و بفروخت مع التطوع و العقل و الاختيار و فقدان
الكراهه و الاجبار بمعجز ال مسيح و اعلم بين المسيح موسس خليفه اوج
كليسيایي همکی و تمامی آنچه را که باو بارث عامه بلوکله بموكله مزبوره
انتقال یافته که آن همکی و تمامی نصف يکقطعه باغيست واقع در قرية
اشترک المحدود بطريق الاوشکان و بباغ کسبر و بباغ شاه نظر و بصحرا
بمبلغ مسمى و ثمن معين که قدر آن بوجه باشد پنجتومان تبریزی فضی
صفوی جيد جديد رايج المعامل نصفه توضيحا" و تأكيذا" الاصل دو تومان و
پنجهزار دينار الموصوف بمبايعه صحيحه شرعيه مشتمل بر جميع شرايط و
ارکان خالی از كل نواقص و بطلان مثل قبض و اقباص در ثمن و تسليم و
تسلم را مثنى و وکیل بايع مزبوره در هنگامی که عالم بقيمت مبيع فى يوم
البيع بود اسقاط جميع خيارات شرعى نموده کما سيما خيار الغبن فاحشا
کان او افحش و غرامت بر بايعه مزبوره است عند خروج المبيع مستحق
للغير فعليها رد الثمن او تخليص المثنى اکنون بموجب اين مبايعه شرعيه
تمامی مبيع موصوف حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتري مزبور
است و اوراست تصرف مالکانه در ان کما بتصرف الملاك فى املاکهم الحقوق
فى ايديهم بأى وجه شاء و اراد جری ذالك فى شهر جمادى الاولى سنه ۱۰۴۰.
[در حاشيه]

المبايعه الشرعيه کما نشريح فى المتن و وقع لدى حرره الى [مهر]: ///
وقع المضمون بمحضرى حرر سواد [مهر]: ///

۲. قبالة و مصالحه املاک واقع در دره کند که در سال ۱۶۳۱ ميلادی خواجه
ميکاييل ولد خواجه سفر از على بيک نايب بيگلر بيگ چخور سعد خريد

هو المالك بالحق

سپاس و ستايش مالک الملکی را لایق و سزاوار است که لاله اعتقاد کلزار
موحدین را برغم ابوت جاحدين و مشرکين در بساتين رياض مناظره
شاهدان معارف دين متين بنسيم سحرکاه هوای بهارستان حق و تعين

جندان حضرت و شادابی داده که خضر هدایت صراط المستقیم از حضرت
 ساقه حق ایت ایقان آن لاله طریق هدایت را نسبت بهر کس از مؤمنین
 هدایت بخش روضه اسلام نموده و از اضلال نکال ذلت نصرانیت و یهودیت
 خلاصی داده نقیض عقل و معاش حق شناسی از افاضه رشحاتش فرض
 رسان هر خاص و عام کشته جل جلاله وعم نواله و صلوة صلوات ناحیات
 لایحفه مجلس روح افزای صاحب لوای شفاعت که قوام قابلیت قبول عبادات
 منوط و مربوط بادا، صلوات زاکیات اوست و نسخ ملل و ادیان سابقه بطلوع
 افتاب حقیقت او صلوا علیه و علی اله اجمعین اما بعد باعث بر تحریر
 اینمحررات شرعیه المقدمات و غرض از تنسیق این کلمات مرعیه الغایات
 بلند النهایات آنست که حاضر شد بعالمجلس شرع مطاع لازم الانقیاد و
 الاتباع ضاحیه ایروان و تومان نخجوان صانه الله تعالی عن تطرق الآفة و
 الحدثان رفعت و معالی پناه عزت و عوانی دستکاه مقیم بیک یساول صحبت
 نواب نامدار مملکت مدار کردون وقار خورشید اشتهار سپهر اقتدار عدالت
 شعار احسان مدار امیر الامراء العظام ملجاء الخوانین الکرام مؤتمن العظمة
 والشوكة و الاقبال و الاحتشام مآمن السلاطین بین الانام بیکلربیکی
 چخورسعد ابقاء الله بالسعادة و المجد بوكالة ثابتة والد اعیانی خود و هو
 عالیحضرت رفعت و معالی پناه عزت و عوانی دستکاه عمدة الاعیان العظام
 شمس الرفعة و العزة علی بیک منجمله نواب معظم له بالطوع والاختیار
 [بدون] الکراهة والاجبار بفروخت همکی و تمامی آنچه را که ملک متصرف
 فیه شرعی ایتیاعی موکل معز الیه بوده که آن عبارتست از ده باب خانه و دو
 ایوان مع یکقطعه باغ معین مشجر واقع در بالا دره کندی محدود بباغ
 ملازمان حضرت شیخ الاسلامی علیه ظله السامی از طرف شمال و بشط
 زنکی از طرف غرب و بکوچه باغات دره کندی دملی کندی و بکلیسیا از طرف
 صله و شرق و یکباب طویل مع یکباب بالاخانه متصله بخانههای مزبور و
 غیره معمورات لازمه ان با جمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات فی
 تقبل التملیک و التملک بزبده المسیح بین امثاله فی نحلته خواجه میکائیل
 بن خواجه سفر جولاهی و مشتری مزبور بخیرید انمبیع مزبور را از بایع
 مومی الیه بمبلغ مبین و ثمن معین که قدر و کمیت آن بوده باشد پنجاه و
 پنجتومان تبریزی فضی صفوی جید جدید رایج المعامله نصف توضیحا" و
 تأکیداً" اعلى لاصل بیست و هفت تومان و پنجهزار دینار الموصوف بمبايعه
 صحیحه شرعیه و معاقده صریحه مرعیه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان
 خالیه از کل نواقص و بطلان جاریه بر طبق شریعه شریفه خیر الانام علیه
 الف التحیه و السلم مثل ایجاب و قبول و قبض و اقباض در ثمن و تسلیم و
 تسلیم در مثنی و رؤیه معتبره حسب العقد و تفریق و تفرق ابدان بعده و بایع
 مومی الیه در هنگامی که عالم بقیمت مبیع فی يوم البیع بود اسقاط جمیع
 خیارات شرعی نمود خصوصاً" مصالحه اسقاط عن افاحش کان او افحش
 غبین او منعقد جزءاً او کلاً" بمبلغ پنجتومان تبریزی فضی صفوی نصفه دو

تومان و پنجهزار دینار الموصوف نمود که مجموعاً ثمن و عوض مصالحه عن شصت تومان تبریزی بوده باشد و غرامت بر بایع مشارالیه است عند خروج المبیع مستحق للغير فی رد الثمن او تخلیص المثلث. اکنون بموجب اینمبایعه شرعیه تمامی مبیع مزبور کشت حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتری مزبور و اختیار مر اوراست که بعد الاخراج اللخمس المبیع المزبور للسادات الکرام ابدت سلسله الی یوم القیام بهر کونه که خواهد و اراده نماید در بیع مزبور تصرف کند کما ینتصرف الملاك فی املاکهم و ذوی الایادی فی حقوقهم بای وجه شاء و اراد جرى و ذالک فی شهر ربیع الثانی سنه احدى و اربعین بعد الالف من الهجرة النبویة المصطفویة المحمدیه علیه الف الصلوة و اکمل التحية و الحمد برب العالمین.

[در حاشیه]

اقر البایع الطایع الراغب المرید المختار بصحة هذه المبیعه الصحیحه الصریحه الشرعیه بحزافیرها من البدایة الی النهایة لدى واعترف المقر المزبور الموالیه کما فی هذه الصحیفه بین یدی صالح [مهر]: ///

۱. بموجبی که در متن نوشته شده است قبول بنده درگاه است مقیم ولد علی قلی [مهر]:

۲. بموجبی که نوشته شده است قبول است العبد علی [مهر]:
احضار المجلس:

۳. کمالات اکتسابان مولانا محی الدین محمد و مولانا محمد رضا و مولانا عراقی و رفعت پناه سعادت مآب مراد اقا ایروانی و مطیع الاسلام الله و یردی کشیش بن سیامون /// و مسمی ماسوم بن طسعی جولاهی و یاقوب ولد یلازار جولاهی و کریکور ولد جانی ارجه و ماطوس بن یحی ارجه و غیر هم من الحضور

۴. واهی ولد اوادس، و اوهان برادر وی، بخشی بن امر مروابادی و کرابت ولد کورک ارجه

5. Ես Սեթի տղա Ակոբս վկ[այ] եմ, [կնիք]. ///, 6. Ես Կարապետս ըխտիս վկ[այ] եմ, [կնիք]. /// 7. Ես Ախիջանի որդի Ալայդուլիս Էս դարբալիս վկ[այ] եմ, [կնիք]. عبد الله قلی

۸. بحضور بنده درگاه صفی قلی بیک یساول قور [مهر]: /// صفی قلی

۹. بحضور العبد الاقل الله ولی الاقل قورچی خاصه [مهر]: الله ولی التوفیق

۱۰. شهد بما فيه اقل العباد مصطفى ولد ملك نعمت علی [مهر]: بنده آل محمد مصطفى،

۱۱. شهد [ه؟] بما فيه المضمون محمد مؤمن طبیب [مهر]: عبده محمد مؤمن

۱۲. شهد بما فيه که /// شاهویردی [مهر]:

۱۳. الحضار: رضا بیک بن حاجی بیگلو [مهر]: بنده شاه دین رضا قلی

۱۴. نظر بیک ناظر بیوتات [مهر]: بنده شاه ولایت ///

۱۵. شهد المضمون المسطور العبد الاقل کرکین منجمله شهامت و بسالت

- پناه طهماس خان [مهر]: /// کرکین
۱۶. حاقویردی بیک /// [مهر]: بنده شاه ولایت
۱۷. بهرام بیک غلام خاصه نواب عالی [مهر]: بنده شاه ولایت بهرام
۱۸. برینموجب است که در متن نوشته شده و هیچ خلاقی ندارد اغورلو بیک
میر اخور باشی نواب عالی [مهر]: ///
۱۹. بموجب مسطور بیان واقعت و خلاقی ندارد ذرة بیقدر احمد ذوالقدر [مهر]: ///
۲۰. الشاهد المضمون بهزاد /// [مهر]: /// بهزاد ۲۲.
۲۱. بموجب مسطور بیان واقعت و [مهر]
۲۲. شهد بمضمون اصلان [مهر] /// ۱۰۴۳
۲۳. شهد بما فيه العبد سید [مهر]: ///
۲۴. شهد بمضمون العبد /// [مهر]: ///
۲۵. بموجبی که در متن نوشته شده بیان واقعت و خلاقی ندارد در حضور
بنده درگاه مرادی بحصول ثبت صورت یافت [مهر]: بنده شاه ولایت مراد
۲۶. شهد بما فيه العبد الاقل محمد محسن بن /// کلانتر [مهر]: بنده آل محمد محسن
۲۷. شهد بمضمون سرکار محمد شریف [مهر]: ///
۲۸. المضمون المسطور کما نشرح فی المتن وقع بمحضری [مهر]: ///
۲۹. شهد بمضمون یادکار محمد [مهر]: ///
۳۰. شرح بنوعیست که در متن سمت تحریر یافته بحضور بندکان بیضه
۳۱. بدینوجب است که قلمی شده خلاقی ندارد شاهویردی خان خوبی [مهر]: ///
۳۲. بموجبی که در متن قلمی شده بیان واقع است و خلاقی ندارد [مهر]: ///
۳۳. قد وقعت المصالحة الازمه الحازمه

۳. قباله و مصالحه نیم دانگ ملک از تمامی شش دانگ ملک قریه اوشکان که در سال ۱۶۴۰ میلادی پیلایوس خلیفه از سلطان بیگ سعدلو خرید

باعث تحریر این ارقام شرعیه الانتظام مرعیه الارتسام علیه الالتیام آنست که
حاضر شد بعالمجلس شرع مطاع لازم الانقیاد و الاتباع ضاحیه ایروان و
تومان نخجوان صانه عن تطرق الافه و الحدثان رفعت پناه سلطان بیک بن
علیخان بیک سعدلو ایروانی المسکن و بفروخت بعقد مبايعه شرعیه دینیه
ملیه مع التطوع و الرغبة و الاختیار دون الكراهة و الاجبار در هنگامی که
مسموع بود ازو جمیع اقراریر شرعیه و اعترافات مرعیه تمامی آنچه را که
بقوله بعنوان ارث از پدران بایع بدو انتقال یافته و باو عاید الی ورود هذه
المبايعه مالک و متصرف بوده و آن عبارتست از همکی نیم دانگ از جمله
شش دانگ ملک قریه اوشکن من قرای ناحیه کربی چخورسعد است مع
التوابع واللواحق و المضافات والمنسوبات و بخرید از بایع مذکور تمامی
مبیع مذکور را مطیع الاسلام و المسلمین زبده الامتثال و الاقران بین نحلہ
پیلایوس خلیفه ذمی راهب کنیسه اوج کلیسا ایروان بمبلغ مبین و ثمن معین

که عبارت ازان چهار تومان تبریزی فضی عباسی رایج الوقت نصفه تاکیداله و توصیحا لاصل دو تومان الموصوف و جاری شد بین المتعاقدین المذکورین عقده مبایعه شرعیه مشتمله بر ایجاب و قبول و قبض و اقباض و تسلیم و تسلیم و الرویت المعتبره حین العقد و التفریق و التفرق الابدان بعده و بایع مذکور در هنکامی که عالم بقیمت بیع فی یوم المبیع بود مصالحه غبن بمبلغ یکتومان تبریزی نصفه پنجهزار دینار الموصوف نمود اسقاط سایر خیارات شرعیه که موجب فسخ بیع مبیع باشد نموده ضامن درک شرعی کردید عند خروج المبیع مستحق للغير فعلیه رد الثمن او تخلیص المثلثن اکنون بموجب اینمبایعه اراده و اختیار بر مشتری مزبور راست که بعد از اخراج با یحب اخراجه شرعا" بهرکونه خواهند متصرف مبیع مزبور شود کما بتصرف الملاک فی املاکهم و ذوالایادی فی حقوقهم بای وجه شاء و اراد مبایعه شرعیه و کان ذلک فی ثامن شهر جمادی الاول سنه ۱۰۵۰ خمسین و الف من الهجره النبویه

[حاشیه]

هو

حی

علی و صح مضمونه و مکنونه [مهر]: ///. شهد بمافیہ محمد باقر ولد عماد [مهر]: ///. شهد بمافیہ سیادت پناه میرهاشم ایروانی [مهر]: ///. شهد بمافیہ محمد باقر ولد [مهر]: ///. شهد بمضمونه حاجی اسماعیل خان [مهر]: ///. شهد بمضمونه شاهمیر تبریزی [مهر]: ///. شهد بمضمونه استاد غریمان سبک [مهر]: ///. شهد بمضمونه محمد تقی حریف [مهر]: ///. شهد بمضمونه تقی بیک مهر. شهد بمافیہ حقنظر [مهر]: ///. شهد بمضمونه محمد کاظم [مهر]: شهد بمضمونه علی نقی بیک [مهر]: ///. شهد بمضمونه استاد کنارالله. شهد بمضمونه محمد حسین حریف [مهر]: بنده آل محمد حسین. شهد بمضمونه بمافیہ الله ویردی ولد [مهر]: ///. شهد بمافیہ اسحق [مهر]: ///. اسحق. شهد بمافیہ مصطفی ولدی بهزاد [مهر]: ///.

۴ - وقفنامه چهار دانگ طاحونه در دره کند که در سال ۱۶۴۴ اغینا و مریداد بنتان خواجه گریگور به کلیسیا انانیا مقدس وقف نموده

هو

بعد الحمد و الصلوة باعث بر تحریر این کلمات شرعیه البینات لایحه الدلالات آنست که حاضر شدند در اعلی محافل و هستی محاکم شرع شریف نافذ الحکم سامی نامی کرامی نواب مستطاب معلی القاب مبادی آداب اعلم الفقهاء المتقدمین افضل العلماء المتأخرین وارث علوم الانبیاء و المرسلین خاتم المجتهدین لازال کاسمه الشریف قاضیا للحق و السداد متوسد اعلی مسند الاجتهاد و الارشاد مسمایان مریداد و اغینا بنتان خواجه کریگور ارمنی ایروانی و از روی رضا و رغبت و اختیار بلاشایبه اکراه و اجبار وقف مخلد و حبس موید نمودند همگی و تمامی چهاردانگ شایع کامل از جمله شش دانگ که عبارتست از تمامی یکدر طاحونه معینه معلومه دایره سه

سنگ واقعه در قریه دره‌کندی من توابع قصبه ایروان محدود بطاحونه
 خاصه که مشهور است بطاحونه علی بیک ملک صلاح و بشارع عام و
 بطاحونه خواجه یعقوب از طرفین با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه و
 آلات و ادوات حجریه و حسبیه و حدیدیه و عمارت و عرصه و غیر ذلک مما
 یطلق من التوابع و اللواحق سمی ام لم یسم ذکر ام لم یذکر بقدر الحصة
 السایعه المزبوره را بر کلیسیا انانیا حواریون اراکل واقعه در قصبه ایروان و
 تولیت آنرا مفوض ساختند بزبده‌المسیحیه و خلاصه‌الامثال و الاقران
 پلی بس خلیفه اوج کلیسیا و بعد از او بر کسی که خلیفه مزبور تعیین کند
 از خاست خود و در ضمن عقد شرط شرعی نمودند واقفتان مزبورتان
 که سوای متولی مزبور و شخصی که او تعیین کند که بعد از او متولی باشند
 احدی بهیچ وجه از خلیفه و مهرسیه و کشیش [و ورثه عن ایشان اعنی ورثه
 واقفان] و غیره دخل در طاحونه مزبوره ننمایند و حساب از متولی مزبور
 طلب نکنند و متولی مذکور حاصل آنرا ضبط نموده بعد از وضع اخراجات
 ضروری طاحونه مزبوره از قیمت سنگ و مرمت عمارت و غیره آنچه نماند
 صرف اخراجات کلیسیا موقوف علیه مزبور و صرف معیشت جماعت
 ساکنین کلیسیا مزبور نماید و همچنین شرط نمودند واقفتان مزبورتان که
 حصه طاحونه مزبور را نخرند و نفروشدند و صلح نکنند و نبخشند و باجاره
 طویله ندهند نه بعقد واحد و نه بعقود متعدد و زیاده از سه سال باجاره
 ندهند و بصیغه شرعیه تلفظ نمودند وقف صحیح شرعی مشتمله جمیع
 شرائط و ارکان خالیه از نواقص و بطلان و به وقع الاشهاد و علیه التوکل و
 الاعتماد و حرر ذلک فی رابع عشر شهر محرم الحرام من شهر سنه اربع و
 خمسين و الف من الهجره النبویه علی من فها الف الف التحیه
 [در حاشیه]

هو القاضی بالحق

علی عرض مضمونه

و اثباته عن واحد ممن یعتمد علیه و کتبه [مهر]: ///

اقرنا بما فیه لدی تم [مهر]: ///. شیخ الاسلام و المسلمین ///

شهود تعریف و بما فیه

خواجه یعقوب ولد خواجه ست ارمنی ایروانی و مقدسی خاچیک ولد بقوس و قازر ولد
 مردیروس و بیريجان ولد اندریاس و کریکور ولد اراکل و اراکل ولد اصادر کلهم ارمنی ایروان.

۵. مصالحه‌نامه که بموجب آن در سال ۱۶۴۴ دو دانگ طاحونه واقع در دره‌کندی
 بتصرف پیلپوس خلیفه در آمده

الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی سید المرسلین و اله و عبرته
 الطاهرین و سلم تسلیم کثیرا کبیرا و بعد باعث بر ترقیم این ارقام خجسته
 فرجام آنست که حاضر شد باعلی محافل و هستی محاکم شرع شریف نافذ

الحکم سامی نامی کرامی نواب مستطاب معلی القاب مبادی آداب اعلم الفقهاء.
المقدمین افضل العلماء المتأخرین وارث علوم الانبیاء و المرسلین خاتم
المجهدین شیخ الاسلام و المسلمین لزال کاسمه الشریف قاضیا للحق و
السداد متوسل اعلی مسند الاجهاد و الارشاد مسماه شاه زمان بنت خواجه
کریکور ارمنی ایروانی و مصالحه صحیحہ شرعیہ نمود با خلاصه الامثال و
الاقران و زبده المسیحیہ پلی بس خلیفہ اوج کلیسیا ولد ملکست ارمنی از هر
حقی و دعوی و بهره و نصیبی و استحقاقی که او را بوده باشد در همگی و
تمامی دو دانک متاع از جمله شش دانک که عبارتست از یکدر طاحونه معین
معلومه دایره بسه سنک واقعه در قریه دره کندی من توابع قصبه ایروان
محدود بطاحونه خاصه که مشهور است بطاحونه علی بیک صلاحی و
بشارع عام و بطاحونه خواجه یعقوب از طرفین با جمیع توابع شرعیہ و
لواحق ملیه و آلات و ادواب حجریه و خشتیه و حدیدیه و عمارات و حجر و
مدخل و سایر مایتعلق بها شرعا" سمی ام لم یسم ذکر ام لم یذکر بقدر الحصه
الشایعه المزبور بمبلغ هشت تومان تبریزی بزر سکه فضی رایج الحال
شهر وان مصالحه شرعیہ و معاهده صریحه ملیه شامل جمیع شرایط و ارکان
خالیه از فنان و بطلان و معرفت ۴ تومان معتبره مصالحه مزبوره بصحت و
شرعیت مصالحه مزبوره و لزوم آن و بانکه دانسته و فهمیده و عالمه
بالکمیة و کیفیة و الغبن الفاحش بل الافحش صلح مزبور از و صادر شده و
بعده بتقید و امضاء آن نموده و ضامن درک شده عند خروجہ مستحق للغير
کلا او نقصا" غبنا" و منعقد ضمانتی لازم شرعی بعد ذلک معتبره مصالحه
مزبوره مره بعد اخری مصالحه شرعیہ نمود بامتصالح له مذکور از هر حقی
و دعوی و بهره و نصیبی و استحقاقی که او را باقی بوده باشد در مصالح عند
مذکور بھر جہتی از جہات شرعیہ و بھر علتی از علل اسلامیہ سیما بعلت
غبن فاحش و افحش و مراتب عالیہ و مدارج مقالیه آن بمبلغ دو تومان تبریزی
موصوف مصالحه شرعیہ حاویہ جمیع شرایط معتبر و صیغه شرعیہ عربیہ
و فارسیہ بینهما جریان یافت و معرا متصالحه مزبوره کل مال المصالحین
المزبورین که مجموع آن به مبلغ دو تومان تبریزیست از ید مصالح له مذکور
قبض و اخذ شرعی نمود و الحال بموجب مصالحین مزبورین قطع تعلق
مقر با مصالحه مزبوره از متصالح عنیه مزبور شده او را بهیچ وجه من الوجوه
و سببی از اسباب و نوعی از انواع حقی و دعوی و استحقاقی در دو دانک طاحونه
مزبور باقی نمانده و نیست و حق صدق و ملک طلق پلی بس خلیفہ مصالح له
مذکور است و او راست تصرف مالکانه در آن بھر نحو که خواهد و اراده نماید
کتصرف الملاک فی املاکهم و حقت الحقوقاتی حقوقهم پس اگر بعد ذلک فقره
مصالحه مزبوره بخلاف مسطور و نقیض مذکور خود منفیها یا احد من فلها
وکیلا کان ام وارثا دعوی نماید باطلست و از درجه اعتبار ساقط و هابط و به
وقع الاشهاد و عید الموکل و الاعتماد و کان ذلک فی ۱۴ شهر محرم الحرام من
شهور سنه اربع خمسين و الف من الهجرة النبویه علی من فها الف الف التحیه

هو القاضی بالحق

على عرض مضمونه قانيا به عرفانى ممن يعمد عليه و كتب نواب
مستطاب معلى القاب مبادئ اداب افضل العلماء المتقدمين اعلم الفقهاء
المتأخرين وارث علوم الانبياء و المرسلين خاتم المجتهدين
هو على عرض التتابق و به اصله المرقوم رقمى و كتب [مهر]: ///
ذامع اصله المعبر الشريف مطابق حرره [مهر]: ///

هو

بعد جريان بعقود اللازمه و قبض المبالغ الموصوفه و اقرت المصالحة
المزبور بما كتب بما فيه لدى
مهر افادت و شريعت پناه فضلت و تفقدت کار نظام مولانا سلطانمراد
مهر سيادت و رفعت پناه فضلت ارکان مير سيد محمد
شهود ///

خواجه يعقوب ولد خواجه ست ارمنى و مقدسى خاچيك ولد بقوس و قازر
ولد مرديروس و ميريجان ولد اندرياس و كريكور ولد اراكل و اراكل ولد
اصادر كلهم ارمنى ايروانى و اسحق ولد كريكور ارمنى ايروانى و سرکيس
كشيش ولد ميكائيل كشيش ايروانى و كيراكوز كشيش ولد پير حمزه كنجه و
نيك اغس ولد كفرل؟ ايروانى و كفرل ولد طاطوس كشيش
بيست شهد فى المبايع ثبت مهر

۶. وقفنامه دو دانگ طاحونه در دره کند که در سال ۱۶۴۴ پيليپوس خليفه به کلیسای انانیا مقدس وقف نموده

بعد الحمد و الصلوة باعث بر تحرير اين كلمات شرعيه البيئات آنست که
حاضر شد باعلى محافظ و هستى محاکم شرع شريف نافذ الحكم سامى
نامى کرامى نواب مستطاب معلى القاب مبادئ آداب اعلم الفقهاء المتقدمين
افضل العلماء المتأخرين وارث علوم الانبياء و المرسلين خاتم المجتهدين
شيخ الاسلام و المسلمين لزال کاسمه الشريف قاضيا" للحق و السداد و
متوسد اعلى مسند الاجتهاد و الارشاد زبده المسيحيه پلى بس خليفه
اوچ کليسيا ولد ملک ست ارمنى و بالطوع و الرغبة و الاختيار دون الاكراه و
الاجبار وقف مخلد و حبس مويد نمود بر کليسيا انانیا حواريون اراكل که
واقعت بر قصبه ايروان همكى و تمامى یکدر طاحونه معين واقعه در حوالى
قلعه ايروان محدود برودخانه زنکيچای و بنهر نرکود و بشارع عام و بقلعه
ايروان و همكى و قاطبيت دو دانک متاع از جمله شش دانک که عبارتست از
کل یکدر طاحونه معينه معلومه واقعه در قريه دره کندى دائره بسه سنک
محدود به طاحونه خاصه که مشهور است بطاحونه على بيک ملک صلاحى
و بشارع عام و بطاحونه خواجه يعقوب از طرفين هر يك با جميع توابع

شرعیه و لواحق ملیه از عمارات و آلات و ادوات حجریه و خشتیه و حدیدیه و ممار و مداخل و سایر مایتعلق بها شرعا" سمی ام لم یسم وقف صحیح شرعی و تولیت آنرا مفوض ساخت بر نفس خود مادام حیا باقیا و بعد ازین بر کسی که او بعد ازین از جانب خود تعیین خواهد کرد مقرر و مشروط آنکه آنچه حاصل حصه و توابعین بوده باشد. بعد از وضع اخراجات ضروری حصیت از تعمیر عمارت و قیمت سنک و غیره تمه را بالتمام صرف کلیسیا مزبور و صرف معیشت ساکنین آنجا نمایند و احدی از خلفا و ورتابید و مهرسیه و کشیش و غیره بهیچ وجه من الوجوه مدخل نسازند و بصیغه شرعیه در جمیع مراتب تلفظ نمود و کان ذلک فی ۱۵ شهر محرم الحرام من شهر سنه اربع و خمسين و الف من الهجره النبویه المصطفویه علی من فها الف الف تحیه [در حاشیه]

هو القاضی بالحق

علی عرض مضمونه قانیا بی شرعیت واحد ممن یعمد علیه و کتب [مهر]:
یا قاضی ///

اقر بما فیه لدی [مهر]: عبد سلطان مراد

[مهر]: لا اله الا الله ///

ثبت فی التاريخ [مهر] ///

[مهر]: عبد سلطان مراد

شهود شریف و بما فیه خواجه یعقوب ولد خواجه ست ارمنی ایروانی و مقدسی خاچیک ولد بقوس ارمنی ایروانی و قازر ولد مردیروس ارمنی و میریجان ولد اندریاس و کریکور ولد اراکل و اراکل ولد اصادر کلهم ارمنی ایروانی

۷. قباله زمین یکصد من زراعتی که مسیحیان دیار بیک و استواتساتور در

سال ۱۶۴۹ از شخصی که اسمش مشخص نیست خریده

الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی خیر خلقه محمد وآله اجمعین
اما بعد باعث بر تحریر این کلمات شرعیه آنست که حاضر شد بمحکمه اسلامیة قصبه طیبه دهخوارقان به. /// ولد حاجی الحرمین الشریف حاجی محمد کاظم دهخوارقانی و بفروخت و کالتا" عن قبل والد خود به /// و حاجی الحرمین الشریفین حاجی دوست محمد ولد مرحوم ملک محمد مزرعی تمامی و همکی مبذر یکصد من زمین مساحت محدود بزمین فانوس و بزمین موکلان بایع مذکور و بشارع و به هتاب مشهور بزمین چمن و یکقطعه زمین معین محدود بباغ فولاد و بشارع و هتاب و بباغ اسوادور واقعات در نوغشین بمسمیان دیار بیک ولد میرزا و اسوادور ولد اونس کلاهما مسیحی و ایشان نیز خریدند مبیع مذکور را از بایع مزبور بمبلغ ششتومان و چهار هزار دینار تبریزی برینموجب:

دیاربیک : ۵ تومان ۴۰۰۰ دینار،

اسوادور : ۱ تومان

نصفه تأکیداً الاصل و توضیحا" به سه تومان و دو هزار دینار تبریزی فزی مسکوک و واقع شد فیما بینهم مبیعه صحیحه شرعیه مشتمل بر کل شرایط و ارکان خالی از نواقص و بطلان جاری بر نهج شریعت خیر الانام افضل التحیه و اکمل السلام از قبض و اقباض در ثمن تسلیم و تسلیم در مثن قبضاً" وصولاً" شرعیاً" لارسمیاً" و ملتزم شد بایع مذکور از برای مشتریان مزبور اضمائی درک را عند خروج مستحق للغير یوما" من الایام و سنه من السنواة و اسقاط دعوی غبن و خیاران از طرفین نمودند و لوکان فاحشا بعد ذلک اقرار و اعتراف صحیح شرعی صادر شد از بایع مذکور بانکه بعد الیوم بیع مسفور برینموجب:

- زمین چمن محدود بزمین فانوس و بزمین موکلان بایع مذکور و بشارع و به هتاب باسم دیاربیک تام،

- زمین باسم اسوادور محدود بباغ فولاد و بشارع و هتاب و بباغ اسوادور مزبور قطعه،

حق و مال مشتریان مزبوران است بهر طریق که خواهند اراده نمایند اینچند کلمه جهة سند قلمی شد. تحریراً" ۱۲ شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۰۵۹. [در حاشیه]

۱. آنچه درین صحیفه نوشته شده است برینموجب قبولست العبد جانی دوست محمد

۲. شهد بمافیہ العبد محمد علی [مهر] بنده میر محمد علی

۳. برین موجب قبولست العبد حاجی کاظم

۴. ایضاً" بفروخت بایع مذکور متن و کالتاً" عن قبل موکلان مستور متن

تمامی مبذر سیزده من مشهور بزمین چمن مذکورین بمسمی دیاربیک ولد میرزا یحی بمبلغ شش هزار و پانصد دینار تبریزی نصفه سه هزار و دو بیست و پنجاه دینار فزی و واقع شد فیما بینهما مبیعه صحیحه شرعیه تحریراً" ۱۵ شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۰۵۹.

۵. جریت المبیعه المشروعه المشروحه لدى حرره العبد الاقل [مهر] /// عبد محمد رضا.

۸. مصالحه نامه مقاسمه ارث در میان دختران خواجه گریگور در سال ۱۶۵۰

الحمد لله الذي جعل المصالحات وسيلة لرفع المنازعات و المناقشات بين المؤمنين و المؤمنات و الصلوة و السلم على خير خلقه هي و مظهر لطف حقه محمد سيد السادات و منبع السعادات و شفيع المدين مؤمن العرضات و اله هو عزيز و ادامت الارضون و السموات و سلم تسليمًا" كثيرا كثيرا" الى يوم الحساب اما بعد غرض اصلی و مقصد حقیقی از ترقیم و تحریر این کتابت

مستطاب واضح الدلالات و به المتتمات شرعيه المبداء و المآب آنست که بعد از آنکه خواجه کریکور و ماران خواتون زوجه او فوت شده بودند از سر سه دختر اغونا زوجه عمده المسیحیه خواجه سرافراز ارمنی کلانتر آرامنه جولاهی و مرداد و ضامان لاغیر و ضامان مذکوره دعوی مینمود بر خواجه سرافراز مذکور خلاصه دعوی انکه حصه ارثه مرا از کل متروکات و مخلفات تنسوقان مرادجان مزبوران از نقد و جنس و ظروف و فروش مسینه الات و نقره الات تطلا الات و زرینه الات و غیر ذلک سوی املاک و بیوتات و باغات و خانه و طاحونه که از ایشان مخلف کردیده مشارالیه تصرف نموده است بخلاف شرع و شرعا" بر مومی الیه لازم است که مال حصه مرا از متروکات و مخلفات تنسوقیان مزبوران بتصرف من داده تسلیم نماید و خواجه سرافراز مذکور منکر اینمعنی بود و قسم شرعی متوجه مشارالیه ساخته بود و خواجه مذکور مهیا قسم یاد نمودن شده بود الی اخر الدعوی المحرره. حاضر شد در اعلی محافل شرع مطاع و هستی محاکم لازم الاتباع مومی بدارالسلطنه اصفهان جفت بالعافیة و الامن و الامان ضامان مدعیه مزبوره و از روی رضا و رغبت تمام بلا مظنه اکراه و اجبار بل الطوع و الرغبة و الاختیار اعتراف صحیح شرع و اقرار صریح دینی نمود که کل حصه خودش را از متروکات و مخلفات تنسوقات مذکوران تصرف نموده و چیزی از حصه ارثه اش از متروکات و مخلفات والدین اش را خواجه سرافراز مذکور تصرف ننموده و مع هذا هر حق و دعوی و نصیبی و استحقاقی که او را باقی بوده باشد بر ذمه مشارالیه بهر جهت از جهات شرعی و بهر علتی از علل اسلامیة خصوصاً "بعلت حقوق معینه شرعیه اش که بر ذمه مشارالیه داشته باشد دانسته و فهمیده مصالحه صحیحه شرعیه نمود مدعیه مذکوره با خواجه مذکور بمبلغ معین قدره دویست دینار تبریزی مصالحه صحیحه شرعیه و معاقده صریحه ملیه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان خالیه از کل مفسد و بطلان و تخریبه که دانسته و فهمیده مصالحه مذکوره از وی صادر کشته و بعد بقید و امضاء آن نموده و بعد ذلک اعتراف شرعی نمودند خواجه سرافراز ورتان و بابا ولدان او و مرداد و ضامان مذکوران که تمامت حصص معینه مفصله ذیل اکرت که از متوفیان مذکوران مخلف کردیده و حسب الارث الشرعی مشارالیهما بایشان منتقل شده بود و بالاشاعهم مشترک بود بتراضی یکدیگر قسمت شرعی نمودند بنحوی که در تحت اسم هر یک نوشته شده و قابل شدند که هر یک از ایشان را قطع تعلق از حصه دیگری بموجب مقاسمه مزبوره بالکلیه شده و مع هذا هر حق و دعوی و نصیبی و خطی و بهره که هر یک از ایشان را باقی بوده باشد در حصه یکدیگر دانسته و فهمیده :

- حصه: خواجه سرافراز و ورتان و بابا ولدان خواجه مذکور:
 باغ معین معنب واقع در ایروان محدود بشارع و بکوجه ///بباغ مریجان و
 بباغ مکائیل بالتمام

باغ دیگر معین معنب واقع در ایروان مشهور بپل پس محدود بباغ هرابید و بباغ استاد تومان و بشارع و بصحرا نورک بالتمام طاحونه معینه واقع در ایروان که دایر است محدود بشارع و بباغ پیل پس و بصحرا از طرفین

طاحونه معینه واقع در ایروان که بایرست محدود بصحرا از طرفین و بطاحونه مزبوره و بباغ پل پس مذکور است.

خانه معینه و باغچه مشجره مربوطه بان واقع در ایروان محدود بخانه ستپان کشیش و بخانه پانوس و ممرعام و بخانه کریکور بالتمام،

- حصه مسما مرداد مذکوره تمامت یکدر باغ معین معنب واقع در ایروان محدود بباغ ابوالموسی و بباغ دیر عبدل و بشارع و بباغ سهم الدین و بباغ تومان بالملحقات دینیه و مضامات اسلامیة و غیر ذلک

- حصه مسما ضامان مزبوره تمامت یکدر باغ معین معنب واقع در ایروان مشهور بباغ قراقاش محدود بمقبره جماعت آرامنه و بباغ تاتوس و بشارع عام و بباغ مرکره و به سرحد معین معلوم بالملحقات دینیه و مضامات اسلامیة و غیر ذلک از شرب و مشارب بالتمام

مصالحه شرعیه نمودند با یکدیگر بمبلغ دویست دینار تبریزی مصالحه صحیحیه شرعیه و معاقده صریحه ملیه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان خالی از کل مفسد و بطلان و تخریبه که دانسته و فهمیده و عالمون

بالکمینه و الکنیفه و الغبن الفاحش بل الافحش مصالحه مذکوره از ان سال صادر شده و بعده مقر با سفت و اذعان ان نموده اند و مجدداً "اعتراف صحیح شرعی نمود ضامان مذکوره که اورا بهیچوجه من الوجوه و سببی از اسباب و نوعی از انواع حق و دعوی و نصیبی و استحققاتی و طلبی بر ذمه خواجه سرافراز مذکور و ولدان او باقی نمانده و نیست و حصه ارثه خودش را از اموال و اسباب معد والدین اش از نقد و جنس و غیر هما که پرو و کلاء

والدین اش بوده بالتمام و الکمال از ید و کلاء والدین اش قبض نموده چنانچه شئی بردانشان باقی نمانده و مع هذا هر حق و دعوی و نصیبی و استحققاتی و طلبی که اورا باقی بوده باشد بر ذمه خواجه سرافراز و ولدان او و کلاء والدین اش بهر جهتی از جهات شرعیه و بهر علتی از علل اسلامیة خصوصاً "بعلت حقوق شرعیه اش که در ذمه ایشان داشته دانسته و فهمیده مصالحه

شرعیه نمود با خواجه سرافراز و ولدان او بتمامی یکدر خانه و باغچه مربوطه بآن که در فوق در تحت اسم مشارالیهم اعنی خواجه سرافراز و ولدان او قلمی شده مصالحه صحیحیه شرعیه و معاقده صریحه ملیه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان خالی از کل نواقص و مفسد و بطلان و از غبن در صلح مذکور و مراتب عالیه آن بر مصالحه شرعیه نمودند با مشارالیهم بمبلغ دویست دینار تبریزی معوض مصالحه صحیحیه شرعیه نمود و مصالح لهم مذکورون بر قول مصالحین مزبور نمودند و بعد تلک المقدمات المزبوره اعتراف صحیح شرعی نمود مرداد مزبوره که احدی خصوصاً "خواجه

سرافراز و ولدان او و جماعت معینه و کلاء والدین اش شئی از حصه ارثیه او را از متروکات و مخلفات والدین اش از نقد و جنس و ظروف و فروش املاک و باغات و طواحین و غیر ذلک تصرف ننموده اند و بهویچوجه من الوجوه و سببی از اسباب و نوعی از انواع او را بر ذمه مشارالیهم حقی باقی نمانده و نیست و مع هذا هر حقی که او را باقی بوده باشد بر ذمه ایشان بهر جهتی از جهات شرعیه و بهر علتی از علل اسلامیة خصوصاً بعلت حقوق شرعیه اش که در ذمه ایشان داشته مصالحه صحیحیه شرعیه نمود با جماعت مذکوره بمبلغ دو یست دینار تبریزی مصالحه صحیحیه شرعیه و معاقده صریحه بینه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان خالیه از کل مفاسد و بطلان و تخریبه که دانسته و فهمیده مصالحه مزبوره از وی صادر شده و بموجب مصالحات قطع تعلق و اسقاط دعاوی مسماه مرداد و ضامان مذکورتان از خواجه سرافراز و ولدان از بالکله شده و همچنین قابل شدند مرداد و ضامان مذکورتان که هر قسم قسمتی که بر خواجه سرافراز و ولدان او بهر علتی از جهات و علل شرعیه داشتند اسقاط نمودند پس اگر بعد ذلک هر یک بخلاف مسطور و نقیص مسفور بر یکدیگر دعوی نمایند آن دعوی باطل و عاقل و از درجه اعتبار ساقط و هابط و حکام شریعت مقدسه مورد ایشانرا دران دعوی ممکن نخواهند داشت و بکله قد وقع الاشهاد و الانفاذ و علیه التوکل و التوسل و الاعتماد و حرر ذلک فی خامس عشر شهر رمضان المبارک من شهر سنه ستین بعد الالف من الهجرة النبویه المصطفویه علیه الف الف التحیه ۱۰۶۰.

[در حاشیه]

بعد از آنکه خواجه کریکور و باران خاتون زوجه او فوت شده بودند از سر سه دختر اغونا زوجه عمده الاقران خواجه سرافراز کلانتر ارامنه و مرداد و ضامان لاغیر حاضر شد ضامان مزبوره و معرف شد که او را بعلت حصه ارثیه خود از متروکات و مخلفات والدین خود ظروف و فروش و نقود و طلاات و نقره الات و غیره سوی املاک و باغات و بیوتات و طواحین برخواجه سرافراز زوجه اغونا همشیره اش ورتان و بابا همشیره زاده های خود حقی و دعوی و استحقاقی نمانده و نیست و این اقرار مستنداست بعقد مصالحه صحیحه شرعیه جاریه میانه او و ایشان بمبلغ معین مقبوض و بعد ذلک اقرار شرعی نمودند خواجه سرافراز ورتان و بابا ولدان او و ضامان و مرداد مذکورتان که تمامت املاک و حصص معینیه مخلفه مرادجان مزبوران را براضی یکدیگر بموجب ذیل قسمت نموده اند و دران قسمت عیب و خسرانی واقع نیست و هر یک حصه خود را بموجبی که در ذیل در تحت اسم هر یک نوشته شده متصرف شده اند و مع هذا هر حقی و نصیب و بهره که هر یک از ایشانرا باقی بوده باشد در حصه یکدیگر با یکدیگر مصالحه شرعیه نموده اند بمبلغ معین تا خود فی المجلس و مجدداً اعتراف شرعی نمود ضامان مذکوره که او را بهیچوجه من الوجوه حقی و طلبی و استخلافی بر خواجه سرافراز و

ولدان او باقی نمانده و نیست و مع هذا از هر حقی که بر ذمه خواجه سرفراز مذکور و ولدان او و کلاء والدینش داشته باشد مصالحه نموده با خواجه سرفراز و ولدان او بتمامی یکدرخانه و باغچه مشجره مربوطه بان که در ذیل در تحت اسم عمده الامثال خواجه سرفراز مزبور و ولدان او نوشته شده

مصالحه صحیحه شرعیه مشتمله صفت ایجاب و قبول و از عیب در مصالحه با مشارالیه صلح نموده بمبلغ دویست دینار تبریزی فسی تحریراً فی ۲۶ شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۰۶۰. [مهر]: /// محمد سیفی
الکتابت علی ثبته نسخ
عن بهم ذات ۸۴ اقازر سسیان ارمنی و بانویه میر عبدالله و بغدادسری باباجان و مردروس بن یعقوب و صفری بزرگ ارمنی
الحمد لله الواقف علی الضمایر العالم و السرایر والصلوة و السلم علی خیر خلقه و مظهر کر مراتب محمد مبعوث علی مشارق و المغارب و الروعب من لا قدسین الطیبین الطاهرین المعصومین لانحبین لاسما امیر المؤمنین اسد الله الغالب منظهر العجایب مطهر العرایب علی ان ابی طالب امام الغایت و الحاضرو سلم سلیمان کثیراً کثیراً دائماً ابداً و بعد

۹. گواهینامه تعلق قریه قرانلق درق به ملک اصابو ولد ملک کمال (۱۶۵۲ میلادی)

جناب عظیم الشانی رفیع القدر و المکانی محمد قلیخان چون مطیع الاسلام ملک اصابو ولد ملک کمال ملک ناحیه مزرع بعرض و کلاء نواب مستطاب معلی القاب و فلکجناب امیرالامراء العظام بیکلربیکی چخورسعد رسانیده بود که قریه موتخوار معروف بقرانلق درق من قرای ناحیه مزبوره ملک ابتیاعی شرعی متصرف فیه اوست و کتابت دفترخانه سرکار نواب معظم له از دفاتر دیوانی حقیقت نوشته بودند که محل مزبور داخل صونکی نیست و حسب الامر العالی مقرر شده بود که بر طبق استحقاق خود در شرع مطاع اقامه بینه نماید بناء علیه حاضر شدند بسرای بیضا ضیای شرع انور جماعت مفصله ذیل:

دیدار اقا و قا ولد صحت اقا ایاسلو قاجار، محمود اقا ولد حیدر نجلو ایضا، بهادر ولد ملا قرای ایضا، نوروز علی ولد دویدار اقا حاجی بیکلو، شاهویردی ولد بایندر سحرلو، قدر ایروان ولد آیدین کچیلو ویلیجن ولد الله ویردی سحرلو قاجار، قحرمان اقا ولد یوسف ینکجوارلوی قاجار، عوض اقا ولد اسلمس

در حضور امنا محکمه محکم اسلامیه متفقاً باللفظ و المعنی اخبار و اشهاد نمودند که تمامی قریه مزبوره تا بحلیه ابادانی رسیده در تحت تصرف و حیطة تملک ملک اصابو مذکور است بالفعل منازع و مخاصم و مشارکی در مقابل ندارد معذلک صاحب بدایت چون مضمون شهادت جماعه مذکوره بمضمون مسطور در مجلس شرع مطاع بصدور رسید اینچند کلمه بر طبق

صورت حال قلمی شد فی ۹ شهر رجب المرجب سنه ۱۰۶۲. [مهر]: /// محمود عیسی
[در حاشیه]

چون عالیقدر شیخ الاسلامی شرح متن تصدیق نموده و از دفتر تصدیق
نوشته شده که محل مذکور داخل محل صونکی و دونکی و تیولنامچه
وصول ملکون خان نیست و بنا برین انبارداران ناحیه مزرع مزاحمت بحال
ملک اصابو نرسانند و مقدار ده خروار و هشتاد و هفت من غله که از
بابت بهره آن داخل طومار ایشان نشده باشد /// طلبی نکرده از حشو
جمع خود وضع داند بیضه

۱۰. وقفنامه املاک قرای نره کخ یغورت و دره کند که در سال ۱۶۵۸ خواجه هاکوب به وانک اوچ کلیسیا وقف نموده

الحمد لله الواقف على الضمائر العالم بالسراير والصلوة والسلام على خير
خلقه و مظهر كرم نبیه محمد المبعوث على المشارق و المغرب و الدواعی
من الاقدسين الطيبين الطاهرين المعصومين الانجيين لاسيما امير
المؤمنين اسد الله الغالب مظهر العجايب مطهر الغرايب على ابن ابی طالب
امام الغايب و الحاضر و سلم سلما "كثيرا" كثيرا "دائما" ابدًا و بعد مودای این
کتابت صواب و خطاب مستطاب و نبی المبدأ و المآب مجرد مشعر است بذکر
آنکه در اعز اوقات و اشرف ساعات حاضر کردید زبده المسيحيه خواجه
يعقوب ابن خواجه ست ارمني ايرواني و از روی رضا و رغبت تمام بلامظنه
اکراه و اجبار و ابرام وقف صحيح شرعی نمود همگی و تمامی کلیت قریه
معينه مشخصه مدعوه بقريه نوره کخ من اعمال ايروان و قاطبت چهار دانک
و نیم تامه کامل از کل قریه معينه موسومه بقريه یغورت من قرای کربی
ايروان هر یک بالملحقات دیسه و مقرات اسبابیه از اراضی و صحاری و انبار
و جداول و غیر ذلک سمی ام لم یسم و تمامت یکدر باغ معین معنب مشجر
واقع در ايروان محدود بشارع بچل و بباغ دیگر واقف و بباغ امیر بیک شهره
و کلیت یکدر باغ معین معنب مشجر واقع در درکندی ايروان محدود بچلی
معین و نهراب زنکی نهره از طرفین و باملاک درکندی مذکور و تمامت یکدر
طاحونه معينه مشخصه واقعه در درکندی مزبور محدود بنهرات از طرفین
و بطاحونه قازار و بشارع باملحقات دیسه و مقرات اسبابیه از ممر و مدخل و
غیر ذلک سمی ام لم یسم و کتب ام لم یکتب بر اوچ کلیسیا واقع در ايروان و
تولیت حصص موقوفه را مرجوع و مفوض نمود بر خلیفه المسيحيه خلیفه
يعقوب خلیفه کلیسیا مذکور و بعد از ان بهر کس که خلیفه کلیسیا مزبور
بوده باشد بالعاقبوا عقباً بعد عقب و شرط شرعی نمود واقف مذکور که
حاصل موقوفات مذکور را متولی مزبور بعد از وضع اخراجات و عوارضات و
مالوجهات حصص مذکور یکخمس انرا صرف روستایی کلیسیا مذکور
نماید و چهار خمس انرا تسلیم کشیشان و سکنه کلیسیا مزبور نماید و

چهار خمس انرا تسلیم کشیشان و سکنه کلیسیا مزبور نماید و معرفشد
واقف مذکور بصحت و مرعیت و لزوم وقف مذکور و موقوفات مزبوره را
بتصرف وقف داده و اورا بهیچوجه من الوجوه و سببی از اسباب وقوعی از
انواع حقی و دعوی و نصیبی و استحقاقات در موقوفات مزبوره باقی نمانده
و نیست و صیغه شرعی عربیه فارسیه گفته شد پس اکر بعد ذلک خود نفسه
او احد من قبيله و کیلا "کان ام وارثا" بخلافمسطور و نغص مسفور دعوی
نماید لم دعوی و طلب از درجه اعتبار و اعتماد ساقط و هابط و بکله قد وقع
الاشهاد و الانفاذ و علیه بتوکل و التوسل بالاعتماد و حرر ذلک فی تاریخ
ثامن عشر شهر ربیع الاول سنه تسع و ستین و الف ۱۰۶۹.

[در حاشیه]

هو

علی عرض مضمونه صریحا" علی و اقر الواقف الشارط المعروف بما اسندالله فيه وقاطبه
یرید و کتبه فی تاریخ ۱۸ شهر ربیع اول سنه تسع و ستین و الف ۱۰۶۹ [مهر]: // علی رضا
تاریخ سجل موافق تاریخ متن است

هو اقر بما فيه عند جریان المنقوله عن مهر [مهر]: عبده رضی الدین محمد الحسینی
الکتابت علی ثبته نسخ [مهر]: ///

هو

اقر بما فيه بمحضری و ما حرره [مهر]: ///

تاریخ سجل موافق تاریخ متن است [مهر]: ///

برینموجب قبولست یعقوب مزبور [مهر]: ///

مسوده الوقف و الملك و عاقبه

۱۱. قباله و مصالحه املاک در قرای یایجی، امیرکند، دره کند و نره کیغ که در
سال ۱۶۶۱ هاکوب خلیفه اوچ کلیسا از اسحق کلانتر سابق چخورسعد خریده

هو المالك بالحق والاستحقاق

من امن من للعذاب

الحمد لله الذي احل البيع والشري و حرم الغصب والربوا والصلوة والسلام
علی محمد واله المعصومین الطیبین الطاهرین اما بعد باعث برتحریر این
ارقام شرعیه لانجام آنست که بتاریخ ذیل حاضر شد بسرای شرع مطاع لازم
الانقیاد و الاتباع قلعه مبارکه ایروان اصانه عن طوارق الافه و الحدثنان مطیع
الاسلام و المسلمین خواجه سهاک مشهور باسحق کلانتر سابق چخورسعد
بن کریکور بن سیت ایروانی و بعد الحضور بالطوع و الرغبة و الاختیار بدون
الجبر و الاجبار در هنگامی که صحیح و سالم بود ازوی جمیع اقراریر شرعیه و
اعترافات مرعیه بفروخت در عقد واحد و صفة متحده بعمده القسیسین و
الرهبانین خلیفه یعقوب راهب کنیسه اوچ کلیسیا املاک مفصله ضمن را با
جمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات الیه سواء ذکر اولم یذکر بمبلغ

معین و ثمن مبین که قدر و کمیت آن بوده باشد مبلغ سی تومان تبریزی
 فضی عباسی ثانوی جید جدید رایج الحال نصفه پانزده تومان الموصوف
 و قد جرى بين المتعاقدين المذكورين عقد المبايعه الشرعيه الازمه مشتمله
 على الايجاب و القبول و القبض و الاقباض فى الثمن و التسليم و التسلم فى
 المثلث و الروية المعتبره حين العقد و التفريق و التفرق للابدان و بعده بايع
 طابع مرید مختار در هنکامی که عالم بود بقیمت مبیعات مزبور مسطور
 ضمن مصالحه نمود کل دعاوی خیارات موجب فسخ بیع سیما خیار الغبن
 فاحشاکان او افحش بمبلغ هشت تومان تبریزی و دعوی غبن غبن را بمبلغ
 دو تومان و تمامی ثمن را با وجه مصالحتین در مجلس شرع مطاع اخذ و
 قبض نمود ضامن درک شرعی کردید عند خروج المبيع مستحقا" للغير
 فعلیه رد الثمن او تخلیص المثلث اکتون بموجب اینمبايعه لازمه شرعیه
 اراده و اختیار مر مشتری مذکور است در تصرف مبيع مسفور بای وجه شاء و
 اراد جرى ذلك فى دهم شهر رمضان المبارك سنة احدى و سبعين و الف
 بعده الهجرة النبويه صلى الله عليه و السلام؟ سنة ١٠٧١.

[حاشیه]

هو الله تعالى شأنه العهد
 اقر البايع الطابع الراغب بمبايعه الصحيحه الشرعيه الدينيه الاسلاميه لاثني
 عشره بما رزقيه و جميع ما اسند اليه من البدايه الى النهايه لدى غفرالداعى
 لدوام الدوله القاهره الباهره

حرره [مهر]: افوض امرى الى الله العنى محمد ابن محسن ///

هو النوير عز نوره تعالى
 المبايعه الازمه الشرعيه المزبور المسفور من البدايه الى النهايه حرت و
 مضت لدى و قبض الثمن و وجه المصالحتين تماما" بلانقصانا" بين يدي
 حرر عبد الداعى [مهر]: لا اله الا الله الملك الحق المبين عبد صلاح الدين
 [ظهر]

هو الصادق

صح المبايعات المسطورات فى المتن حرره [مهر]: افوض امرى الى الله العنى
 محمد ابن محسن //

بتاريخ هشتم شهر رمضان المبارك سنة ١٠٧١ ايقاع عقد مبايعه مزبورات و
 مصالحتين ان بوساطت خادم شريعت مقدسه صورت وقوع يافت
 و بلفظ بيعه عربى صيغه كفته شد و حرر [مهر]: لا اله الا الله الملك الحق
 المبين عبد صلاح الدين
 المبيعات:

قریه یایجی ناحیه دره چیچک من اعمال چخور سعد مستغنی از تحریره و
 توصیف صح شش دانگ

قریه امیرکندی ناحیه کور کوجه دنکز بشرح ایضا صح ۴ دانگ و نیم
 طاحونه: یکحجر واقع در قریه دره کند و در کنار رود زنکی محدود برود زنکی

و بنهر طاحونه اوانیس و بطاحونه کریکور مع التوابع صح بالتمام
خانه مع محوطه واقع در قریه نره کیغ مستغنی از تحریر و توصیف و
جهل عدد خم بزرگ صح یکدست
شش دانگ قریه یایجی و چهاردانگ و نیم امیرکندی و یکحجر طاحونه
خانها مع محوطه دخل خم بشرح ضمن بیع نموده
انچه در ضمن و درین رو و درین مرقوم کشته قبول و صحیح است

۱۲. وقفنامه نصف یکقطعه باغ در شهر قدیم که در سال ۱۶۶۴ سحک کلانتر سابق ایروان بقزلوانک وقف نموده

الله تعالی. هو الواقف بالضمایر. هو النویر عن نوره و به یقین
من امن آمن من العذاب فی الدنیا و الاخیره
بعد الحمد و البسمله و التصلیه سبب بر تنقیح این نفخات شرعیه الغایات
مرعیه النهایات آنست که مقارن تاریخ ذیل حاضر شد بسرای بیضا ضیاء
شرع مطاع بلده طیبه ایروان صانه عن طوارق الافه و الحدثان مطیع الاسلام
خواجه اسحق کلانتر سابق بن کریکور بن سیت ایروانی و بعد الحضور در
حالت صحت بدن و استقامت مزاج و بعد از انکه عالم بر فنای دنیا و بقای
آخره بود حدیث صریح صحیح حضرت نبوی و آله و سلم را که الدین
مزرعه الاخره است منظور داشته وقف مؤید و حبس دائمی مخلد شرعی
نمود همگی و تمامت نصف یکقطعه باغ معمور البعض را که واقع است در
شهر قدیم محدود به نصف باغ مزبور که واقف مشارالیه بمبلغ معین به
اوانیس و رطابیت مغنی فروخته و مشارالیه وقف کنیسه قزلوانک نموده و
بباغ اوانیس مقدسی و بکوچه باغ مزبور و بباغ وقفی خواجه ضادور مع
التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات سواء ذکر او لم یذکر به
کنیسه قزلوانک مشهور عقد وقف را در حضور خادم شریعه مقدسه
واقف مذکور بر زبان خود جاری و واقع گردانیده موقوف علیه را از تصرف
خود اخراج کرده بتصرف خدمه کنیسه مزبوره داد که سال بسال حاصل
موقوف علیه را صرف ضروریات و روشنایی و واردین و صادرین موقوف
عنیه نموده بخلاف شرع شریف تصرف و مدخل در موقوف علیه مزبور
ننمایند چون صورت حال بنهج مسطور گذشت اینچند کلمه بجهت وقف
نامچه قلمی شد. تحریراً ۲۷ شهر شعبان المعظم سنه اربعه و سبعین بعد
الالف من الهجره ۱۰۷۴ النبویه المحمدیه المصطفویه ص ۴ و اله شد
[در حاشیه]

قد وقف الواقف المذكور علی النهج المسطور لدى و وقع متن لدى نمودند
[مهر]: لا اله الا الله الملك الحق المبين عبد صلاح الدين
الحضار سرکار شریف

بیرام علی ولد محب علی حاجی بیکلو ساکن شهر قدیم ، بیکر یویردی ملازم محکم

دو سرکار ملازم محکم ، اوانیس ولد ملکجان ایروان [مهر]: ///، اوانیس مقدسی ولد
 امیربیک ایضا" ، اکوب ولد خواجه طاسل ایضا، خواجه الیاس ولد اصادور ایضا" [مهر]: ԻԼԻԱՍ
 بیدروس بن /// الاصل ساکن ایروان، سرکس ولد مردروس ایروان، اوتار ولد ///
 کدخدا مرکره ولد ماروک ایضا" [مهر]: ՄԱՐԳԱՐԱՅ
 بقوس ولد حخوم مقدسی ایضا [مهر]: Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՊՈՂՈՍ
 ذکریا ولد هرابیت [مهر]: Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԶԱԲԱՐԻԱ
 سرکیس خان ولد یعقوب ایضا" [مهر]: ՄԱՐԳԻՍ ///، مرکره ولد مارک [مهر]: ՄԱՐԳԱՐԱՅ
 ملک خوبی [مهر]: ԹԱԹՈՍ ԽՈՂԻ
 شهد بمافیہ یقین علی آقا ولد حسن کردلر قاجار، شهد بمافیہ [مهر]: /// صفی

۱۳. قبالة و مصالحه نامه نصف یکقطعه باغ در شهر قدیم که در سال ۱۶۶۴ اوانیس ورتابیت مغنی از سحک کلانتر سابق چخورسعد خریده

هو المالک بالحق

هو النویر عن نوره و به یقین

من امن آمن من العذاب

بعد الحمد و الصلوة باعث بر ترشح این رشحات شرعیه الغایات و مطلب از
 تسطیر این سطور مرعیه النهایات آنست که مقارن تاریخ ذیل حاضر شد
 بسرای بیضا ضیاء شرع مطاع لازم الانقیاد و الاتباع قلعه میمونه مبارکه
 ایروان صانه عن طوارق الافة و الحدثان زبده الامثال خواجه اسحق کلانتر
 سابق بن کریکور بن سیت ایروانی و بعد الحضور بفروخت در حالت صحت
 بدن و استقامت مزاج به عمده القسیسین و الرهبانین اوانیس ورتابیت مغنی
 همکی و تمامت نصف یکقطعه باغ معمور البعض واقع در شهر قدیم محدود
 به نصف باغ مزبور که بایع مذکور وقف کنیسه قزل وانک نموده و بباغ
 وقفی اوج کلیسیا و بباغ وقفی قزل وانک از طرفین با جمیع توابع و لواحق
 از ممر و مدخل و غیرذلک بثمان مبلغ شش تومان تبریزی فسی عباسی
 ثانوی صاحبقرانی جید جدید رایج المعامله نصفه تاکیداً الاصل و توضیحا"
 له مبلغ سه تومان الموصوف و قد جرى بین المتعاقدين المذكورین عقد
 المبیاعه اللازمه الشرعیه المشتمله علی الايجاب و القبول و القبض و
 الاقباض و التسليم و التسلم بعده و بایع مذکور در هنگامی که عالم بقیمت
 مبیع مزبور بود مصالحه نمود کل دعاوی خیارات شرعیه سیما دعوی غبن
 را بمبلغ هشت هزار دیناری تبریزی و دعوی غبنین غبن را بمبلغ دو هزار
 دینار تمامی ثمن و وجه مصالحتین را که مبلغ هفت تومان تبریزی است
 بایع مزبور از ید وکیل مشتری بالتمام و کمال در حضور خادم شریعه
 مقدسه اخذ و قبض نموده بعد اخذ هم ضامن درک شرعی شد عند خروج
 المبیع مستحق للغير فعلیه رد الثمن او تخلیص المثلث اکنون بموجب این
 مبیاعه لازمه شرعیه اراده و اختیار مر مشتری مشارالیه راست در تصرف

مبیع مزبور بای وجه شاء و بعد ذلك چون مشتری مشارالیه ثمن مبیع مزبور را از جمله وقف کنیسه قزل وانک به بایع مذکور داده بود بنابراین تمامی مبیع مذکور را وقف مؤید و حبس دائمی مخلد شرعی نمود به کنیسه مزبور که سال بسال متولی شرعی کنیسه قزل وانک حاصل باغ مزبور را ضبط و تصرف نموده بروشنائی و صادرین و واردین و غیره اخراجات صرف نماید چون صورت حال بدینمنوال بود اینچند کلمه بجهة قباله و وقف نامه سمت تحریر یافت تحریراً "۲۷ شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۷۴ [در حاشیه]

المبايعه المزبور و المسفور المذكور من البدايه الى النهايه حرت لدى و بعد وقوعها قد وقف الواقف المذكور على النهج المسطور متن لدى [مهر]: لا اله الا الله الملك الحق المبين عبد صلاح الدين، [مهر]: عبده محمد، الحضار دو شکلات ملازم محکمه

بیرام علی ولد محب علی حاجی بیکلو ساکن شهر قدیم، /// ملازم محکمه صلاحیه ایمانی ولد جهانگیر غلام منفق مرحوم مغفور شیخ محمد یوسف اوانس ولد ملکجان /// ایروانی [مهر]: ///، اوانیس مقدسی ولد امیر بیک ایضا، یعقوب ولد خواجه طاسل ایضا " خواجه الیاس ولد اصادور ایضا [مهر]: HLFUU، استاد بیدروس بن /// ساکن ایضا " اوتار ولد /// ایضا، سرکس ولد مردروس ایضا، کدخدا مرکره ولد ماروک [مهر]: UUUFUUU ذکریا ولد هرابیت [مهر]: ///، ملک خوبی [مهر]: ///، بقوس ولد حخوم مقدسی ایضا " [مهر]: [ΓHUSΩU]H σ[U]N[U]θ ηNΓNU، سرکس خان ولد یعقوب [مهر]: ///، مرکره ولد ماروک [مهر]: ///، شهد بمافیہ یقین علی آقا کردلر قاجار [مهر]: عبده یقین علی شهد بمافیہ [مهر]: عبد محمد رضا، صح بالوسل [مهر]: ///، [مهر] عبد ازاریا UQUFHU

۱۴. وصیتنامه و صلحنامه از سال ۱۶۷۹ میلادی که بتوسط آن خواجه هوهانس توپچی تمام دارایی خود را به زوجه اش دادکام وصیت نموده

بعد الحمد و الصلوة علی [عن] مستحقهما غرض از تحریر این کلمات شرعیه البینات واضحا لدلالات دینیہ الآیات باهرة المقدمات ذکر و بیان آنست که حاضر شد در اعلی محکمه محکم علیه عالیہ بینہ سامیه اقضی القضاة جلیل القدر دارالسلطنه اصفهان لاذالت محفوفه باثار العدل و الاحسان خواجه اوانیس مشهور بتوپچی ولد متوفی نیکقوس مسیحی جلفایی و در حالت صحت بدن و نفاذ تصدقات اقرار صحیح شرعی و اعتراف صریح دینی نمود بانکه از وی بوجه تمیلک شرعی و طرز معمول عنیه اسلامی انتقال و اختصاص شرعی یافته بمسماة دادکام بنت کریکور ارمنی جلفائی زوجه دائمی خودش تمامت و همکی مایعرف و بیت الیه از نقود و اجناس و ظروف و فروش و اسباب و اثاث البیت و قالی سجد و کلیم و رخوت خواب و پوش و مسینه الات و چینی الات و کاشی الات و طلا الات و نقره الات و املاک و باغات و بیوتات و مستغلات و اما وعید و وجوه مطالبات و امانات و مضاربات

و غیر ذلک مما یطلق علیه بسم التترکه و المال حسب الوقتی بدهجید اروسی
 قیمیه درهم او دینار قلیلا" او کثرا ظاهرا" ام مستورا" اعینا" او دینا" نقیرا" او
 قطمیرا" اصلا" و مرابحه مشغولا" او غیر مشغول خواه آنچه حسب الارث
 والدین و سایر اقارب باو انتقال یافته باشد و خواه آنچه خود اکتساب
 نمود و بنحوی از انحا شرعیه مالک شده باشد خصوصا" یکدست خانه معد
 معلومه مشخصه واقعه در جلفا قدیم اصفهان محدود بخانه سلطانم و بخانه
 اقا زر و بخانه اوادیک و بخانه هرابید با کافه ملحقات و قفات از ممر و مدخل
 و غیر هما و این اقرار و اعتراف مستند است بعقد مصالحه صحیحه شرعیه
 حاویه عنهما وارده بر تمامت مقریه مزبور منقول او غیر منقول بمصالح به
 مبلغ دو یست دینار تبریزی فضی شاهی نقد و مقدار یکمن بوزن سیاه کندم
 مصالحه ملیه و معاهده دینیه شامله ایجاب و قبول شرعین و متعرف شد مقر
 مصالحه مزبور بصحت و شرعیه و لزوم مصالحه مزبوره و بانکه دانسته و
 فهمیده و عالما" بالکمه و کیفیه و الغبن الفاحش بل الافحش صلح مزبور از
 وی صادر شده و تقید و امضاء نموده و صیغه شرعیه بعربیه و فارسیه جاری و
 واقع شده و الیوم حسب المفاد المزبوره تمامی مایعرف و بیت مقر مزبور بحقت
 و تملک مسماة زوجه مزبوره اش قرار و استقرار شرعیه یافته و اوراست انحاء
 تصرفات مالکانه مستحقانه در مایعرف زوجه مزبورش منقوللا" و غیر منقول
 بهر نحوکه خواهد و اراده نماید کتصرف الملاک فی املاکهم و ذوی الحقوق و
 الایات فی حقوقهم پس اکر بعد ذلک مقر مصالح مزبور خود بنفسه او احد من
 قبیله و کیلا" کان ام وارثا" بخلاف مزبور و نقیص مسفور دعوی نماید باطل و
 عاطل و از درجه اعتبار و اعتماد ساقط و هابط است و حرر ذلک فی عشرين
 شهر ذیقعدہ الحرام من /// سنه تسع و ثمانین بعد الف ۱۰۸۹ .

[در حاشیه]

هو علی قد عرض مضمون ذلک صریحا" و کتبه

خواجه اوانس مشهور بتوپیجی مقر مزبور بمضمون متن و تحقق مصالحه معروفه
 تحریرا" ۲۰ شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۹۰. [مهر]: حسب الله الحسنی عبد علی رمضان
 شهد بمافیہ العبد مرکز ولد سرحد [مهر]: عبد مرکز، [مهر]: از مهر عیسی مراد حاصل
 شد، ولد یغوبجان، مظهر لطف الهی باقر ۱۰۸۳، شهد بمضمون من صفر ولد اقا ولی
 اعیان و منافع عرصه چه [مهر]: حسبی الله الحسنی علی رمضان

۱۵. مجلس از سال ۱۶۷۱ میلادی در اثبات حقانیت مهراسیای وانک اگلیس
 در تعمیرات کلیسای آنجا و ساختن حصار و عمارت مهمانخانه در حوالی آن

بعد از آنکه جماعت اسلامی قریه اگلیس علیا عریضه بوکلای عالیجاه وزیر
 عدیم النظیره خلیل التقدیر عظیم المرتبه و الشأن ولایت آذربایجان داده در
 ضمن آن عرض نموده بوده که مهراسیا وانک قریه اگلیس در دور و حوالی
 وانک دیواری و عمارتی بیحکمجهانمطاع آفتاب شعاع و بدون تجویز و اطلاع

امناء شرع و وکلای عالی در غایت طول و عرض و ارتفاع ساخته و خلاف شرع انور نموده است حسب الاستدعا جماعت اسلامی قریه مسطوره وکلای عالیجاه معظم له حکمی بعهده رفعت و معالی پناه محمد قاسم بیک قلمی و مقرر فرمودیم بودند که بمحل مزبور رفته در حضور اهالی شرع و کدخدایان و ریش سفیدان آنحدود بر حقیقت مقدمه و مطلب معروضه رسیده مجله و سند بر حقیقت و چگونگی طول و عرض و ارتفاع حصار و عمارت احدائی مزبور درست داشته با جمعی که باعث زیادتی تعمیر و حصار مزبور شده باشند بحضور آورده که بحقیقت رسیده جمعی که بخلاف شرع و حکم و حساب عمل نموده باشند برو تأدیب کردد بتاریخ ذیل الکتاب رفعت و معالی پناه مومی الیه وارد قریه مسطوره و بمحلمزبوره باتفاق کدخدایان و ریش سفیدان اسلامی که اسامی ایشان در حاشیه قلمی گردیده با ریش سفیدان مسیحی رفته جماعت اسلامی قریه مسطوره را که عریضه باسم ایشان قلمی شد استجواب کردید همگی ابا و استنکاف از مضمون عریضه و عدم اطلاع دادن آن بوکلای عالیجاه معزله نمودند و کدخدایان و ریش سفیدان و رعایای مسیحی قریه مذکوره در جواب تلقی کردیدند که مادام شخصی از جماعت اسلامی که عریضه بدیوان عدالت بنیان عالیجاه وزیر عدیم النظر داده حاضر و مواجعه و مشافهه بابا گفتگو و حسب الشرع الانور برما و مهراسیا چیزی ثابت و محکوم به نسازد دخیل و پیرامون مقدمه معروضه که محض کذب است نخواهیم کردید بعد از گفتگوی بسیار ملاحظه و مشاهده دیوار احدائی وانک قریه مسطوره در حضور رفعت و معالی پناه مشارالیه و کدخدایان و ریش سفیدان اسلامی و عرض و طول آنرا پیموده با ارتفاع آن که از ملک و وقف کنیسه داخل و استنباد و عمارت احداث برینموجب نموده بود کردید و مقارن اینمراتب رعایا و کدخدایان و ریش سفیدان مسیحی قریه مسفوره: طول سوای عمارت - ۴۴ ذرع، عرض سوای درگاه ۴۳ ذرع، طرف غربی - ۴۴ ذرع، طرف شرقی که تعمیر شد بحال خود است - ۴۳ ذرع، ارتفاع اطراف ثلاثه آن تعمیر شد ناتمام و غیرمعین است بیضه □ متلفظ و متلقى کردیدند که دیواری که مهراسیا در دور و حوالی وانک و عمارت قدیمی و از ملک و وقفی کنیسه کشیده بجهت محافظت و محارست خود و چند باب مهمانخانه و وثاق تابستانی و زمستانی که در حوالی و دور آن استنباد تعمیر نموده بواسطه مهمان و جمعی از ارامنه که از اطراف و جوانب بزیارت کنیسه می آیند ساخته و چون در وثاقهای که در دور کنیسه قدیمی است کشیشان و قزلباشان در آنجا ساکن بطرز و آیین ملت عیسوی بعبادت و طاعت قیام و اقدام نمینمایند و همیشه در آنجا می باشند و اکثر اوقات مردم بیگانه و صادرین و واردین بوانک می آیند و آزار و اضرار بسکنه و متوطنین آنجا میرسانند و ایشان بفراغ بال و ترفیه حال بطاعت و عبادت و بدعای داشت مقدس نواب سپهر رکاب اشرف اقدس ارفع نمی توانند اشتغال نموده لهذا مهراسیا دیواری از ملک وقفی کنیسه پایین خانهای

وانک قدیمی و نهری که آب بباغچه و باغات جماعت مسیحی جاری میشود استبنا و چند مهمانخانه و وثاق در دور و حوالی آن تعمیر نموده است و دیوار مزبور و مهمانخانه‌ها که در اطراف آن ساخته دخی و نسبتی بکنیسه قدیمی و وثاقهای آن ندارد و بر وانک قدیمی چیزی نیفزوده و تغییر و تبدیل نیافته و نقصان و خسران باحدی از ساختن دیوار و چند خانه که در حوالی آن تعمیر نموده سیما بجماعت اسلامی نرسیده است چون جریان حال بدینمنوال بود این دو کلمه بذکره الحال متبینا المقال سمت تحریر یافت تحریراً فی شهر جمادی الثانی من شهر اثنی و ثمانین و الف هجریه ۱۰۸۲ [در حاشیه]

۱. هو. ذا علی السحر الحال کما حرر و شرح و سطر فیہ لدی حرره [مهر]: ///

۲ الحال ما حرر فیہ عبده [مهر]: ///

۳. حسب المسطور چلبی ولد صفیقلی اکلیس ملاحظه دیواری با چند

مهمانخانه که مهراسیا در دور و حوالی آن ساخته دخی بکنیسه قدیمی ندارد [مهر]: مظهر لطف الهی صفی قلی.

۴. حسب المسطور رضا قلی ولد مرتضی اکلیس ملاحظه دیوار و عمارتی که در خارج

کنیسه تعمیر شده نمودم و دخی بکنیسه قدیمی و عمارت آن ندارد بیضه [مهر]: ///

۵. هو. بنحوی که در تفحصه قلمی کردیده العبد بهزاد ملاحظه دیوار جدیدی و

عمارت که در حوالی آن ساخته و دخی بهیچوجه من الوجوه بکنیسه قدیمی ندارد نموده ام [مهر]: بنده آل محمد بهزاد

۶. ملاحظه دیوار و عمارتی که در اطراف آن تعمیر شد نموده ام و چند

مهمانخانه ساخته شد العبد [مهر]: /// محمد قاضی

۷. هو. العبد الاقل محمد ابراهیم اکلیس ملاحظه و مشاهده حسب المسطور

نموده‌ام که دیوار و عمارت احدائی دخی و نسبتی بوانک ندارد و در خارج

عمد حفظ خود مهراسیا دیوار کشیده بیضه [مهر]: /// ابراهیم

۸. مراد جان اکلیس ولد اقامیر میرزا مشاهده نموده ام که دیوار و مهمانخانه

که در دوران ساخته شده دخی بکنیسه قدیمی ندارد [مهر]: ///، بیضه

۹. هو. حاجی اسمعیل اکلیس ملاحظه و مشاهده دیوار احدائی و عمارتی که در دور

و حوالی آن ساخته نموده ام و دخی بوانک قدیم ندارد [مهر]: بنده آل محمد اسمعیل

۱۰. هو. کمترین دعاکویان مهدی یحی موزن من اوله الی آخر ملاحظه نموده

شاهدم [مهر]: /// محمد مهدی

۱۱. هو. آنچه درین صحیفه قلمی کردیده من اوله الی آخره ملاحظه نموده

شاهدم العبد خلف محمد بوداق بیک اکلوسی [مهر]: بنده آل محمد خلف

۱۲. هو. حسب المسطور احمد خان ولد ملا یوسف اکلیس شاهد و ملاحظه دیوار

و عمارت و مهمانخانه که در حوالی آن ساخته شده دخی بکنیسه قدیمی ندارد

۱۳. هو. کمترین محمد ولد رفعت پناه سلطان محمد بیک ملاحظه و مشاهده

دیوار و عمارتی که در حوالی آن تعمیر شد نمودم حرره [مهر]: /// محمد ۱۰۷۸.

۱۴. هو. العبد لله /// خوج شاهد حسین اکلیس بمحلمزبور رفته ملاحظه دیوار و

- عمارت که مهراسیا در دور و خارج کنیسه ساخته نموده ام و بهیچوجه
من الوجوه دخلی و نسبتی بوانک قدیمی ندارد [مهر]: شاه شهیدان حسین
۱۵. حسب المسطور اقل خلق الله العنی آقا محمد غلام خاصه شریفه ولد علیقلی
بیک /// مشاهد و ملاحظه دیوار آقا محمد غلام و عمارتی که در دور و حوالی
آن ساخته شده نمودم [مهر]: /// آقا محمد
۱۶. کمترین بندکان سلطان محمد غلام خاصه شریفه ولد علیقلی بیک ابنا طی
حسب المسطور متن مشاهده و ملاحظه دیوار و عمارت بنحوی که تعمیر
شده است نمودم که [مهر]: محب شاه دین سلطان محمد
۱۷. آنچه درین صحیفه قلمی شد بیان واقعت العبد استاد امیر چلانکر ولد علی
رضا ساکن قریه اکلیس
۱۸. آنچه در طی این صحیفه قلمی کردید ملاحظه و مشاهده نموده ام و چند
مهمانخانه در دور و حوالی آن بواسطه آمدورفت و مهمان ساخته شده است
العبد الافقر غلام حسین اکلیس
۱۹. اقل خلق الله العبد /// ولد قراخان بیک اکلیس خود بمحلمزبور رفته ملاحظه
و مشاهده دیوار و عمارت کنیسه قدیمی نموده ام که تغییر و تبدیل نیافته و
دیوار احدائی و چند مهمانخانه در خارج کنیسه ساخته و دخلی و نسبتی
بکنیسه قدیمی بخلاف کند ندارد [مهر]: المتوکل علی الله العبد ///
۲۰. اقل خلق الله العنی عبد الرزاق ولد /// محمد زمان اکلیس خود بمحلمزبور
رفته ملاحظه و مشاهده دیوار و عمارت کنیسه قدیمی نموده ام که تغییر و
تبدیل نیافته و دیوار احدائی و چند مهمانخانه در خارج کنیسه ساخته و
دخلی و نسبتی بکنیسه قدیمی ندارد [مهر]: ///
۲۱. هو. حسب المسطور اقل خلائق حیدر ولد مجنون اکلیس مشاهده دیوار و
عمارت چیزی که مهراسیا ساخته نسبتی و دخلی بوانک ندارد بلکه
مهمانخانه چند در خارج ساخته شده [مهر]: /// حیدر
۲۲. هو. کمترین خلائق ایمان خان اکلیس حسب المسطور ملاحظه نموده ام که
دخلی و نسبتی عمارت که الحال مهراسیا ساخته بکنیسه قدیمی ندارد بلکه
مهمانخانه بجهت آمد و رفت ساخته است. بیضه
۲۳. بشرحی که در متن قلمی شده بیان واقع است و خلاقی ندارد العبد الاقل
محمد عسکری اکلیس علی [مهر]: ///
۲۴. حسب المسطور شاهد و ملاحظه دیوار و عمارت که مهمانخانه است
نمودیم و دخلی بکنیسه قدیمی ندارد العبد محمد صالح ولد محمد عسکری اکلیس
۲۵. حسب المسطور شاهد و ملاحظه دیوار و عمارت که مهمانخانه است نموده ام
و دخلی بکنیسه قدیمی ندارد العبد محمد علی ولد ملا شاهقلی اکلیس [مهر]: ///
۲۶. هو. خانویردی ولد امیر شاه دیره قریدی شاهد است که مهراسیا در حوالی وانک
عمارت ساخته و چند خانه در حوالی آن تعمیر نموده است بیضه [مهر]: عبده خان وردی
۲۷. کمترین خلائق /// بیک ولد خلف بیک دیره قریدی ملاحظه و مشاهده نموده ام
که مهراسیا دیواری در خارج کنیسه قدیمی کشیده و چند مهمانخانه در حوالی آن

ساخته و دخلی بکنیسه قدیمی ندارد

۲۸. حسب المسطور متن شاهد محمد ابراهیم بن شاهقلی اکلیس که چند مهمانخانه در دور دیوار ساخته و دخلی بکنیسه قدیمی ندارد بیضه [مهر]: /// محمد ابراهیم

۲۹. رفعت پناه خلف بیک دیره قردی نموده که وانک قدیمی و عمارت او تغییر نیافته و مذکور میشود که مهراسیا در خارج وانک و باغ او دیواری کشیده عمارت ساخته است و در حوالی آن چند مهمانخانه تعمیر نموده است. و الله اعلم بحقایق [مهر]: /// محمد ۳۰. حسب المسطور حاجی قدیم ولد داود دیره قردی مشاهده و ملاحظه عمارت و دیواری که الحال مهراسیا در دور و حوالی آن ساخته نموده ام و دخلی و نسبتی بوانک ندارد و در خارج و باغ او دیواری کشیده در حوالی آن مهمانخانه نموده است [مهر]: /// حاجی قدیم

۳۱. اقل الخلق الله العنی نوروز ولد یارش دیره قردی ملاحظه و مشاهده و دیوار و عمارتی که الحال مهراسیا در دور و حوالی آن ساخته نمودم دخلی بوانک قدیمی ندارد بلکه در باغ کنیسه و خارج وانک است [مهر]: /// نوروز

۳۲. العبد المذنب محمد هاتم بن خلف بیک دیره قرای شاهد است که مهراسیا در دور وانک دیواری ساخته و در اطراف آن عمارت نموده است بیضه [مهر]: /// محمد هاتم.

۲۰۷۱

۱۶. وکالتنامه ملک و و کدخدایان محال کشتاسف سال ۱۶۹۱ میلادی باسم الیاس ولد ملک حقنظر و کدخدا گیکور که مطلب و مدعا ایشان را بدیوان ناظر بیوتات عرض نماید

اقرار کردید و اعتراف شرع ملک و کدخدایان محال کشتاسف تحویلات ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه که اسامی ایشان ذیل است:

ملک حقنظر ملک محال کشتاسف [مهر]: ///، کدخدا اندریاس و غیه قریه هلك، کدخدا /// و غیه قریه بایندور، کدخدا /// و غیره قریه خوضابرد، کدخدا مردورس و غیره قریه شروقان، کدخدا /// و غیره قریه قوشچی، کدخدا بوقوس و غیره قریه مرک، کدخدا ملکوم و غیره قریه هرر، کدخدا /// و غیره قریه عافت خر [مهر]: ///، کدخدا عیساخان و غیره قریه مین کند [مهر]: /// عیسی خان، کدخدا

یعقوب و غیره قریه پول [مهر]: ///، کدخدا بدرس و غیره قریه هوچاس، کدخدا سرکس و غیره قریه یالقوزدم، کدخدا بدرس و غیره قریه ارویس القصه بدانکه چون همکی و تمامی محال فوق برضا و رغبت خودشان بزبده

المسیحیون الیاس ولد ملک حقنظر و کدخدا گیکور محال مزبوره فوق را وکیل مطلق نمودند که مطلب حسابی و مدعا ایشان را بدیوان عالیجاه ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه عرض و استدعا نموده قبول ایشان است و هر چه موکیلان مزبوره در خدمت دیوانیان عظام عرض کرده و مطلب حسابی که در آنجا صورت داده همکی راضی و مدعی هستند که حکم و وکالتنامه بدینمنوال قلمی کشت. تحریراً "فیشهر محرم الحرام سنه ۱۱۰۳.

۱. بموجبی که در متن مسطور کشته بیان واقع است [مهر]: ///؛ ۲. بموجبی که در متن

- مسطور کشته بیان واقع است [مهر]: عبد علی اقا میرزا، ۳. بدینموجب حقیقت است
 خلافی ندارد علی قرای دیزاقی [مهر]: /// ۴. حقیقت بنوعیست که در متن قلمی شد
 [مهر]: /// ۵. بموجبی که در متن مسطورکشته قبول ملک هکاس ملک قپان [مهر]: /// هکاس
 ۶. شهد بمافیہ هکاس برادر ملک حقنظر کشتاسف [مهر]: /// ۷. حقیقت بدینموجب است
 خلافی ندارد العبد [مهر]: /// ۸. حقیقت بموجب متن است العبد [مهر]: /// ۹. حقیقت بدینموجب
 است خلافی ندارد [مهر]: /// ۱۰. بشرحی که در متن مسطور کشته بیان واقع است
 خلافی ندارد عبد الکریم کشتاسف [مهر]: /// ۱۱. بدینموجب حقیقت است خلافی
 ندارد محمد رضی ملازم میرزا علی، ۱۲. بدینموجب حقیقت است خلافی ندارد کل علی
 نومسلمانان [مهر]: /// ۱۳. شهد بمنقوله العبد [مهر]: /// منوچهر، ۱۴. شهد بمنقوله العبد
 [مهر]: /// عبد علی طوفان، ۱۵. حقیقت بموجب متن است [مهر]: عبد علی طوفان.
 ۱۶. حقیقت بموجب متن است و خلافی ندارد [مهر]: /// ۱۷. حقیقت بموجب متن
 است و خلافی ندارد العبد [مهر]: /// ۱۸. حقیقت بموجب متن است و خلافی ندارد [مهر]: ///
 ۱۹. حقیقت بموجبی که در متن قلمی شد [مهر]: /// ظل المحمد بهرام
 ۲۰. حقیقت بنوعی که مرقوم متن است [مهر]: ///

۱۷. وقفنامه یکقطعه زمین تخم افکن محل سی تغار در قریه گوک گنبد که در سال ۱۷۰۴ رعایای آن قریه به اوچ کلیساوقف نموده

بعد الحمد و الصلوة سبب تحریر این کتابت مستطاب مسکین نقاب و نبیه
 الانتساب شرعیہ المبدأ، و المآب آنست که حاضر شدند بسرای شرع مطاع
 لازم الانقیاد واجب الاتباع دارالامان ایروان صانه عن طوارق الافة و الحدثان
 مسمیون مناسکان و ضاروک و یقوب و مکردیج و ارمیا کشیش و کدخدایان
 و غیره رعایای قریه گوک گنبد علیا قرخبلاغ و بعد الحضور در حالتی که
 صحیح و نافذ و معتبر بود ازیشان جمیع اقراریر شرعیہ و اعرافات معتبر
 اسلامیہ همکی و تمامی یکقطعه زمین تخم افکن محل سی تغار واقعه در
 قریه مزبوره را که محدود بکفشن قریه مزبوره و برودخانه و نهر نو و بقریه
 مزبوره است وقف کنیسه اوچ کلیسیا نمودند که متولی موقوفات کنیسه
 مزبوره موقوف مزبور را مثل سایر موقوفات ضبط و تصرف نموده حاصل
 اورا سال بسال صرف اخراجات کنیسه نموده از بیع و شری آن احتراز و اجتناب
 نمایند وقف صحیح شرعیہ جری ذلک فی ۲۳ شهر محرم الحرام من شهر سنه ۱۱۱۶.
 [در حاشیه]

حری ثابت من فیہ صریحا" لدی [مهر]: بسم الله الراحمن الرحیم ///
 حضار

کمترین محمد رضا /// کلانتر. ملک اقامال ملک قرخبلاغ [مهر]: الملك اقامال
 جری باویر فیہ صریحا [مهر]: افوض امری الی الله محمد کریم
 الشاهد بمافیہ محمد صادق بیک کلانتر چخور سعد [مهر]: /// محمد صادق

اقرار و اعتراف مینموده اند ارباب و اعیان و اهالی متوطنان کدخدایان و ریش سفیدان و مهراسیان و کشیشان و کلهم احشام و مجموع جمهور و سایر سکنه ارامنه محالات شیروان و شکی اعتراف و استخبار و استعلام میرود که از تواریخ قدیم الایام من الالانی خلیفگی ارامنه ولایت محالات مسطور فوق از عبا و عنجد با خلیفه عیسی کنزه ساری مقرر و مستمر یافته بنابراین ارامنه کلهم ولایت شیروان و شکی بنابر حسن سعی و خوش سلوکی و کمطمعی و خیراندیشی زبده الاشباه عیسی خلیفه قدیم والد راضی و شاکر و قبول هستیم و خلیفه اوچ کلیسای که جهة خلیفگی اینولایت بموجب نودر آمد استدعا و ادعا مینماید حسبة "الله رحمتا" طلبا" بمرضاته از خلیفگی خلیفه اوچ کلیسا قبول نیستیم و راضی و شاکر نداریم و هر کس که بدینمعنی اطلاعی حاصل وقوعی کامل و شامل داشته باشد اسامی خودرا درینصحیفه مرقوم و امهار مزین گرداند و اگر خط نداشته باشد اذن و رخصت داد که قلمی نماید

- ۱ اقرار و اعتراف نمودیم کدخدا سرکس قریه نیچ محال قبله [مهر]///،
- ۲ و کدخدا آوانس ایضا" [مهر]... آوانس، ۳ اعتراف نمودیم الله قلی ایضا" [مهر]///،
- ۴ اعتراف و قبول نمودیم بوقوس کشیش ایضا" [مهر]///، ۵ کدخدا بیرام قریه بومی قبله
- ۶ کدخدا نصیب ایضا" ، ۷ کدخدا مناس کشیش ایضا" ، ۸ کدخدا کرکور کشیش قریه نخو
- ۹ کدخدا یوری شکیلو قبله اعتراف و اقبال نمودیم [مهر]: عبده یوری ، ۱۰ کدخدا بابا قریه
- چایکند قبله [مهر]: Բրիստոսի ծառա Պատար: ۱۱ کدخدا سمایون کشیش قری یقلوبلو
- [مهر]: ԱՍՏՈՆ ԾԱՌԱ ՍԻՍԵՆԵՆ: ۱۲ کدخدا جانی داروکندی ایضا" [مهر]: ԱՍՍԻ
- ۱۳ کدخدا یادکار قریه بابکی [مهر]: Ա[ՍՏՈ]Ն Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԵԴԿԱԼ: ۱۴ کدخدا
- قریه زراپی قبله [مهر]: Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԳՐԻԳՈՐ: ۱۵ سرابین کشیش بابکی
- کرکور، ۱۶ نرسس کشیش و بکنظر یقلوبلو، ۱۷ عیسی کشیش چایلو زادور کشیش ایضا"
- امیر زرباف ، ۱۸ کدخدا هرتون خوشکچین، ۱۹ کدخدا داود ایضا" ، ۲۰ کدخدا اندریاز بزوندی
- ۲۱ کدخدا اقابک ایضا" ، ۲۲ کدخدا سرکز اولمری، ۲۳ کدخدا اقاخان ایضا" ، ۲۴ کدخدا یغه زر
- داشوبلاغی [مهر]: Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԵԴԻԱԶԱԼ: ۲۵ منوال کشیش ایضا"
- ۲۶ کدخدا شاهنظر کردادولی ، ۲۷ کدخدا سمایون ایضا" ، ۲۸ اوهان کشیش ایضا" ، ۲۹ قرابیک
- ایضا" ، ۳۰ کدخدا ملک شاه وانکی، ۳۱ کدخدا جمال ایضا" ، ۳۲ عیسی کشیش، ۳۳ کدخدا یخشی
- بیک///، ۳۴ کدخدا اوانس ایضا" ، ۳۵ باقده سر کشیش ایضا" ، ۳۶ کدخدا اوانس ایضا" ، ۳۷ کدخدا
- بکنظر کلور، ۳۸ کدخدا یکن ایضا" ، ۳۹ کدخدا اوهان قویخانی، ۴۰ کدخدا وارطان توسکی
- [مهر]: عبده وارطان ۱۱۲۶ ، ۴۱ کدخدا سرکز ایضا" [مهر]: ՍԱԼԳԻՍ: ۴۲ کدخدا یوری///
- ۴۳ کدخدا سردار ایضا" ، ۴۴ کدخدا زهراب آقچه بران، ۴۵ کدخدا عیسیخان ایضا" ، ۴۶ کدخدا
- شامخال ینکجه کندی، ۴۷ کدخدا عیسی خان په دره، ۴۸ کدخدا بابا ایضا" ، ۴۹ کدخدا سرکز
- وردانی، ۵۰ کدخدا قزر ایضا" ، ۵۱ کدخدا بکلر زراپی، باین دور و آیدین ایضا" ، ۵۲ کدخدا بکنظر
- قریه قوزلو شکی ، ۵۳ کدخدا ملکصد کشیش مجلس ایضا" ، ۵۴ کدخدا مالجان ایضا" ، ۵۵ کدخدا
- قوی ایضا" ، ۵۶ کدخدا کرکور کشیش قریه سالبکی، ۵۷ کدخدا آیدین، ۵۸ کدخدا عیسی
- ۵۹ کدخدا/// آیدین بلاغی، ۶۰ ملک سد کشیش ایضا" ، ۶۱ کدخدا قیاز ایضا" ، ۶۲ ملک اوهان

- ۱۳ ملک باقر محال ورنده [مهر]: ሀደረኩዩ ዩህጊርጊጊ
- ۱۴ مسیس کشیش [مهر]: ቶ[ጊ]ሀ[ሀ]ሀ[ሀ] ስ[ሀ]ሱ[ሀ] ስ[ደ]ጊ ሀሰህሀቴሀ
- ۱۵ نرسس کشیش قره بیکی [مهر]: ቶ[ጊ]ሀ[ሀ]ሀ[ሀ] ስ[ሀ]ሱ[ሀ] ስ[ደ]ጊ ኔቴሪሀቴሀ
- ۱۶ ملک مژنون محال چله برد [مهر]: ሀደረኩዩ ሀቴቻሊቡሀ
- ۱۷ بنحویت که در متن نوشته شده بیان واقع است العبد الاقل کدخدا /// [مهر]: بنده آل محمد ///،
- ۱۸ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است کمترین محمد سعید [مهر]: کمترین محمد سعید
- ۱۹ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است العبد الاقل ملا فتح علی [مهر]: فتحعلی
- ۲۰ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است العبد الاقل نوری [مهر]: عبده نوری ۱۱۳۰
- ۲۱ بموجبی که در متن نوشته شده بیان واقع است العبد الاقل کدخدا محمد شریف [مهر]: عبده محمد شریف ۱۱۲۴،
- ۲۲ بموجبی که در متن قلمی شده بیان واقع است العبد الاقل میر مصطفی [مهر]: صل علی سید المصطفی ۱۱۱۵،
- ۲۳ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافتی ندارد العبد الاقل مشهدی قدیر شماخی الاصل [مهر]: ///،
- ۲۴ شهد بمافیہ محمد علی /// [مهر]: /// عبده محمد ،
- ۲۵ بموجبی که متن نوشته شده بیان واقع است کمترین کدخدا سید احمد قبله [مهر]: ///،
- ۲۶ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافتی ندارد العبد الاقل ملا یوسف /// [مهر]: /// عبده محمد یوسف ۱۱۹۰،
- ۲۷ بموجبی که در متن نوشته شده بیان واقع است کمترین هاشم خان [مهر]:
- ۲۸ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافتی ندارد کمترین بندکان خلف ملک عیسایی [مهر]: بنده شاه ولایت خلف
- ۲۹ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافتی ندارد کمترین بندکان ملک حاجی ملک محال هایط و خراورد [مهر]: حسن شافع حاجی محمد،
- ۳۰ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافتی ندارد کمترین بندکان عبد الکریم قوتکاشن [مهر]: /// محمد کریم،
- ۳۱ تمامی کدخدایان و رعایا ارامنه محال قبله در حضور کمترین بندکان محمد شکر ملک قبله بسیار بسیار رضامندی از عیسی خلیفه راضی و شاکر بوده و از خلیفگی اوچ کلیسا قبول ندارند [مهر]: لا اله الا الله الملك الاکبر عبده محمد شکر ۱۱۲۰
- ۳۲ بنحوی که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافتی ندارد العبد الاقل حاجی ملک حابط و خراورد
- ۳۳ بموجبی که در متن رضامندی و تصدیق بیان واقع است خلافتی ندارد اقل الطلبه [مهر]: /// عبدالله
- ۳۴ بنحویکه در متن قلمی شده بیان واقع است خلافتی ندارد العبد الاقل میرزا محمد ملک قراباغ [مهر]: /// میرزا محمد،
- ۳۵ بیان واقع است و خلافتی ندارد [مهر]: /// ۱۰۶۱
- ۳۶ تحقیق مراتب اینقسم شده العبد [مهر]: /// عبده زین الدین
- ۳۷ هو. بشرحی که قلمی شده استماع و تحقیق شد الحضرة [مهر]: لا اله الا

الله الملك الحق المبين عبده سعيد ۱۱۱۴ ،

۳۸ بنحوی که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد العبد الاقل
ملك پادار و ارش ملك شهاب الدين [مهر]: لا اله الا الله الملك الحق المبين
۳۹ بشرحی که قلمی شهد استماع و تحقیق شد الحقیق [مهر]: لا اله الا الله
الملك الحق المبين عبده سعيد،

۴۰ بنحوی که نایب داعی قلمی نمود بیان واقع و خلافی ندارد محمد صعيد
قاضی قبله [مهر]: افوض امری الى الله عبده محمد سعيد،

۴۱ یقین تحقیق است که مراتب مشروحه متن بیان واقع است الداعی
[مهر]: /// عبده محمد قاسم

۲۰. محضری بامهار و امضا کدخدایان چند قریه چله برد قراباغ که به پیشوایی
و ملکی داود کشیش قریه دوشانلو رضایت میدهند

/// کدخدایان و رعایا من محال خاچین

/// آنکه چون از بعضی /// مانده ایم حسب الامر حاکم یکی پیشوای در میان

عجزان معمور نیست و درینوقت خواهش بدرگاه چنان داریم که عنایت و مرحمت

فرموده سایه دستی باسم داود نام کشیش قریه دوشانلو مقرر فرمایند ///

بدینموجب حکم اشرف اقدس همیون ملک و پیشوای این فقرا بوده باشد:

کدخدا آوانیس ولد باقوم قریه قزانچی، و کدخدا کسبر ولد شاه‌دینار قریه چورمان،

و کدخدا امیریار ولد عاشق قریه بازارکندی، و کدخدا ملک بیک کشیش ولد اریتون

قریه کله‌دک سفلا، و کدخدا عیسی ولد کوکجه قریه حمزه، و کدخدا اقاچان ولد ///

قریه قزلقایه، کدخدا جانی ولد کسبر قریه قزلو، کدخدا یاریجان ولد قراخان قریه

باللوقایه، کدخدا سرکس ولد کریکور قریه حاجتگاه، کدخدا منکسر ولد امیر ///،

کدخدا اوانیس ولد ساروخان قریه خضرستان، کدخدا منکسر ولد اوانیس قریه

ساروکشیش، کدخدا موسیس کشیش ولد بوقوس تمغاله، کدخدا ارکیل قریه وانک،

کدخدا کلنظر ولد /// قریه شلوه، کدخدا بیکلر ولد صهراب قریه خورامورت □

/// مزبور قبول و رضا داریم استدعاء آنکه حسب المضامین /// در ملکی و پیشوای

مقرر دارند. باقی امره کم مطاع

بحضور جماعت ذیل اقرار و اعتراف نموده /// که حکم شده [مهر]: کدخدا /// ۱۱۴۰،

شاهدم خلافی ندارد، ابراهیم یوزباشی [مهر]: $\text{ⱪ}[\Gamma\text{FUS}\Omega\text{U}]\text{F}\text{C}[\text{U}]\text{N}[\text{U}\text{B}]\text{U}\text{N}\text{I}\text{I}\text{I}$ ///

شاهدم خلافی ندارد، مرتضی قلی بیک ایگرمی‌درت [مهر]: /// مرتضی قلی،

شاهدم خلافی ندارد، علیرضا آقای ایگرمی‌درت [مهر]: ///

شاهدم خلافی ندارد، ملا محمد کدخدا ایگرمی‌درت [مهر]: ///

شاهدم قدر کلستان [مهر]: عبده قدر $\text{U}\text{U}\text{Q}\text{U}\text{I}$

درینباب شاهدم خلافی ندارد، میرزجان کلستانی [مهر]: $\text{ⱪ}[\Gamma\text{FUS}\Omega\text{U}]\text{F}\text{C}[\text{U}]\text{N}[\text{U}\text{B}]$

$\text{U}\text{F}\text{I}\text{Q}\text{U}\text{I}\text{U}\text{U}$

شاهدم خلافی ندارد، یغیای کلستانی [مهر]: $\text{ⱪ}[\Gamma\text{FUS}\Omega\text{U}]\text{F}\text{C}[\text{U}]\text{N}[\text{U}\text{B}]\text{E}\text{N}\text{I}\text{U}$

شاهدم خلافی ندارد، مکردج کلستانی [مهر]: [ΓΗUSΩU]H Θ[U]N[U3]
U4NS[H]2

شاهدم خلافی ندارد، اکوب کلستانی [مهر]: [ΓΗUSΩU]H Θ[U]N[U3] 3U4NF
شاهدم خلافی ندارد، نواصارد کلستانی [مهر]: [ΓΗUSΩU]H Θ[U]N[U3]
U4U4U4U4U4

بشرحی که در متن معروضه قلمی شد خلافی ندارد ملک یکن محال دیزاق

۲۱. قبالة زراعت کفشن قریه علی بیگلو که در سال ۱۷۳۶ ابراهام خلیفه اوج کلیسا از رعایا آنجا خریده

سبب تحریر این دو کلمه صحیحه شرعیه آنست که الله ویردی ولد کرابت و
ایلکم ولد ورتان و صاروخان ولد قباد و کوستان ولد داود و استپان ولد دیر
خوکاس و ایوم ولد محراب و کسبار ولد الکسان و اقباب ولد اروطین و سرکز
ولد بارسیق و ایوم ولد عیسی خان و اوهان ولد بقوس و ذکرا ولد اوانس و
الله ویردی ولد تریانوس و بیکوم ولد جهانگیر و انان ولد کل اصلان و غیره
مسیحیان کلهما رعایای قریه علی بیگلو ناحیه کرپی بحسب الرضا و رغبت
خودشان بلا اجبار اراضی زراعتگاه کفشن قریه خود واقع است در ارالیق امام
ارخی که فیما بین رود آب سیاه و رود اوج کلیسیاست محدود طرف شرقی نهر
قریه صفی آباد و طرف جنوب فرش و رود آب سیاه و طرف غربی مشهور به
پالچقلو قویی مع التوابع بفروختند بمبلغ دوازده تومان تبریزی که نصف آن
شش تومان تبریزی باشد به عمده الطوائف العیسویه زبده الملة المسیحیه
ابراهیم خلیفه خلیفه اوج کلیسیا و تمام مبلغ مزبور را اخذ و قبض نموده
اراضی زراعتگاه مذکور را به بیع و تصرف خلیفه مذکور دادند که بهر نحوی
که خواسته باشند متصرف نموده چراگاه اموال خود و مراعی و معاشی خلیفه
مذکور دایم الاوقات از چایرلوبلاغ آب خوبجه و چراگاه نموده احدی متعرض
و مانع نشوند شرط شرعی نمودند رعایای مذکوره که هر گاه من بعد الیوم
من الایام احدی در باب و خصوص اراضی زراعتگاه و کفشن مذکور و چایرلوبلاغ
که چراگاه آب و علف مراعی و مواشی خلیفه مذکور است احدی ادعا و دعاوی
نماید و یا بچراگاه چایرلوبلاغ مانع و متعرض شود رعایای مذکور از عهده
جواب ان بیرون آیند. تحریراً فی ۱۷ شهر شعبان المعظم سنه ۱۱۴۸.

[مهر]: U4U4U4U4U4, [مهر]: 4NUSU4U4, [مهر]: H4H4N4U4 ///

[در حاشیه]

المبايعه الصحیحه الشرعیه وقعت لدى [مهر]: /// عبده العظیم محمد قدیم
بعد از ملاحظه مهر نایب عالیحضرت شیخ الاسلام و خطب و تمسک و اقرار
سه نفر از بایعان مذکوران متن به بیع املاک مذکوره و اخذ ثمن آن شاهد و
مطلع. العبد کمترین بندکان بیضه [مهر]: /// بنده شاه ولایاتی
اقل عبادالله حاجی رضوان [مهر]: ///

الحضار حضرت و نجابت و رفعت و فضلت شعار میرزا صلاح الدین محمد
خطب [مهر]: /// صلاح الدین بن محمد

العبد الاقل عبادالله که ملحق بمحکمه محمد به شود و استحکام یابد [مهر]: // محمد علی
شهد بمافیہ بشهادت کدخدایان اهانس و سحک [مهر]: بنده خدا صحاک
الشهودان کدخدایان قریه اوچ کلیسیا
کدخدا اصریل کدخدا اوادیس کدخدا جانی بیک
مکردیچ کشیش کدخدا اوید کدخدا صحاک کدخدا بقوص

۲۲. موافقت نامه ملکان، یوزباشیان و محراسیایان محال خاچین در باب تقسیم
صادریات و عوارضات در میان قرای دوشانلو و کلادک (سال ۱۷۴۵ میلادی)

مشروط بر آنکه ملک اولخان ملک محال خاچین و سایر کدخدایان خاچین
برآورد نموده اند که سیوای متوجهات نقد و جنس مال دیوانی آنچه صادریات
و عوارضات در میان الکای حکم حسابی صادر شود قریه دوشانلو و قریه
کلادک سفلی بهم برابر بدهند که تفاوت در باب صادریات ندارد هر دو طرفین
و ملک و کدخدایان راضی اینمعنی شده اند هر گاه من بعد اینمعنی را تجدید
دعوای نمایند مجرم و مخاطب دیوان اعلی باشد این دو کلمه جهة مقرر و
مقید بهم قلمی شد. تحریرا فی ۲۶ جمادی الاخر سنة ۱۱۵۸.

[مهر]: بنده خدای عیسی الوخان ۱۱۵۸.

شاهد بمافیہ ملک عیسی ملک دیزاق [مهر]: [ΓΗΥΣΝΥ]ϩ Θ[Α]ϩ[ΑΒ] ΕΥΥϩ

باطلاع کمترین مشروط کردید، [مهر]: /// صفی، [مهر]: عبده ملک کریکور

شهد بمافیہ ملک طهمورث ملک طالیش [مهر]: مظهر لطف الهی طهمورث،

شهد بمافیہ محمد نقی، ملک حسین ورنده [مهر]: ///، ملک حاتم [مهر]: عبده حاتم

سرکیس یوزباشی [مهر]: بنده خدا سرکس، ملک بیک [مهر]: عبده ملک بیک

شهد بمافیہ بدروس مهرانسیه [مهر]: ΠΕΣΓΝΥ ΨΑΓΓΑΠΕΣ

شهد بمافیہ کیرکور مهرانسیه [مهر]: ΨΑΓΓΑΠΕΣ

ملک الله قلی چاله بردلو [مهر]: عبده الله قلی

یغیزار کوخا [مهر]: [ΓΗΥΣΝΥ]ϩ Θ[Α]ϩ[ΑΒ] ΕΥΥϩ

۲۳. مجلس در اثبات تعلق مزارع و علفزار اراق در قریه علی بیگلو به اوچ کلیسیا

(سال ۱۷۶۲ میلادی)

چون درینوقت مطیع الاسلام خونکانس محرسه نایب خلیفه اوچ کلیسا
بدارالشرع انور دارالامان ایروان حاضر و دو طفری قبالچه ممهوره بامهار
اهالی شرع ابراز و ادعا نمود که بموجب قبالچهای ملحوظ تمامی و همکی
مزارع و علفزار اراق من توابع قریه علی بیگلو را رعایای قریه مزبوره
بخلیفه اوچ اوچ کلیسا فروخته و حال اراق مزبور را عالیشان قوچی خان

و اقا اکبر کماشته ورثه میرزا علی اکبر ولد میرزا رحیم وزیر سابق سابق
ایروان بخلاف شرع متصرف شده اند باید تخلیه ید از محل مزبور نمایند
مدعی علیهما در جواب بعد از ملاحظه قبالیچهای مزبوره تقریر نمودند که
رعایای مزبوره حق الزراعت و اراضی محل مزبور را فروخته اند نه اصل ملک
اورا بلکه اصل ملک از راه ملکیت تعلق بمالکان قریه مزبوره دارد باید امنای
اوجاق اوچ کلیسا محل مزبور را زراعت و ملک را با بهره دیوان همسازی
نمایند. مدعی مزبور تقریر نمود که محل مزبور ملک مالک قریه مزبوره
نیست بلکه ملک ورثه مرحمت پناه صفی قلی خان بیکلربیکی سابق سابق
ایروان است که ملک محلمزبور را با ملک سایر قرای که در تحت رود آب
سیاه است برعایا و زارعین آنها وا گذاشته اند درینخصوص از مدعی بینه
مطالبه کردید مدعی مزبور عالیقدر حاج الحرمین الشریفین حاجی بابام
بیک حاجی بیکلو و احمد علی ولد علی و حسن ولد مراد علی و اله ویردی
ولد حقویردی سکنه اکلنلو و ولی ولد تاشتمور ضولورا اقامه نمود و مومی
الیهم ادای شهادت نمودند بدینموجب حاجی بابابیک مشارالیه شهادت داد
که کل مزارع و قرایکه در تحت رود آب سیاه است تعلق بورثه صفی قلی خان
مشارالیه دارد که حال غایب اند بدینجهت ملک در نزد زارعین می ماند و محل
مزبور همین حکم دارد و باقی شهود شهادت دادند که ما از جمعی شنیده ایم
که محل مزبور را با مزارع قرای تحت رود آب سیاه را مالک آنها که زوجه
صفی قلی خان است بزارعین وا گذاشته خیرات نمود و ما مدتی در محل مزبور
زراعت نموده ایم ملک از ما نکرفته اند و دیده ایم که دیگران هم زراعت نموده
اند بدون اخراج ملک حاصل را متصرف شده اند و از شهادت شهود مرقومه
مفهوم می شود که محل مزبور خارج از حکم سایر مزارع قریه علی بیکلو است
بنابراین مالکان قریه علی بیکلو با عجز از اثبات ملکیت محل مزبور مرایشانرا
بهیچ وجه ادعا و مطالبه ملک از امنای اوجاق اوچ کلیسا که زراعت محلمزبور
نمایند نمی توانند نمود باید بدون تکاهل کماشته کان خلیفه اوچ کلیسا محل
مزبور را زراعت و بهر قسم که سایر زارعین قرای تحت رود آب سیاه سلوک
می نمایند منظور دارند و السلم و حجتیکه چند یوم قبل ازین بجهت مدعی
علیها قلمی شده بود اعتباری ندارد فی ۱۷ شهر شوال سنه ۱۱۷۵. [مهر]: // احمد

۲۴. محضر از سال ۱۷۶۳ با امضا و امهار ارباب و اعیان، ملکان و کدخدایان الکاء
قراباغ که به خلیفه گری او هانس در اوجاق خلیفه نشین آقوانک موافقت نموده

استخبار و استعلام و استفهام میرود از جمعی ارباب و اعیان و اهالی و متوطنان
و کدخدایان و ریش سفیدان اسلام و مسلمین الکاء قراباغ و ملکان و کدخدایان
و محراسیان و کشیشا[ن] و سایر جمهور اهالی ارامنه الکاء مزبور مشتمل بر
انکه از تاریخ قدیم الایام الی الان خلیفه کی و پیشوائی طایفه ارامنه ولایت محالات
مسفور فوق بموجب ارقام و احکام مطاع پادشاهان جنت مکان فردوس اشیان

ماضی صفویه و مجله جات معتبرین اهالی اعیان و ارکان ولایت مذکور آبا عنجد
 تعلق باولاد و اجداد عیسی خلیفه آغونکی مأمور و مستمر بوده فی الجمله درین
 اوان بنابر حسن سعی و صاحب شعوری و خیر اندیشی زبده الاشباه او هانس خلیفه
 برادرزاده عیسی خلیفه مزبور راضی و شاکر و قبول هستیم که در اوجاق خلیفه
 نشین قدیم خود بدستور سابق و بقانون اجداد خود بامر خلیفه کی و دعا کوئی
 بجهة ذات اقدس و مقدس اشتغال و به لوازم امر مزبور قیام نماید مشروط بر آنکه
 هرگاه چنانچه بعد الیوم من الایام احدی از اطراف و اکناف محراسیه و سیاه کلاه و
 غیره ظهور و بخلیفه کی او هانس خلیفه حجت و دقت آورده حرف و مقالات او باطل
 و از درجه اعتبار ساقط و هابط گردد هر کس بدین معنی علم کامل و اطلاع شامل
 داشته باشد اسامی خود را درین صحیفه مرقوم و امهار خود را مزین گرداند و هر
 گاه خط نداشته باشد اذن و رخصت دهد که قلمی نمایند.

تحریراً فی پنجم شهر شعبان المعظم سنه ۱۱۷۶.

۱. بنحویکه در فوق حق خلافت خلیق فرزعلی بیک ریش سفید کبرلو توشمال، [مهر]: عبده
 فضل علی،
۲. بنحویکه در متن تحریر بیان واقع است خلافتی ندارد عالیشان محمد قاسم بیک بن دوربند بیک،
 [مهر]: /// عبده محمد قاسم،
۳. بنحویکه در متن تحریر بیان واقع است خلافتی ندارد عالیشان شرفخان بیک [مهر]: عبده
 شرفخان بیک،
۴. آنچه در متن قلمی شده حق و صدق است خلافتی ندارد عالیقدر مکائیل بیک [مهر]: /// مکائیل،
۵. بنحویکه در متن تحریر گردیده بیان واقع است خلافتی ندارد عالیقدر نماز بیک، [مهر]: عبده
 نماز قلی
۶. بموجبی که در متن رضامندی و تصدق بیان واقعت خلافتی ندارد عالیقدر محمد قلی بیک
 [مهر]: ///،
۷. بنحویکه در فوق متن حق خلافت خلاق ندارد علی قلی بیک [مهر]،
۸. بنحویکه در فوق متن حق خلافت خلاق ندارد محمد علی بیک [مهر]: /// عبده محمد
۹. بنحویکه در متن تحریر کشته بیان واقع و خلافتی ندارد عبدی العبد حضرت قلی بیک
۱۰. آنچه در متن قلمی گردید بیان واقع است خلافتی ندارد اقل العبد عبدی بیرام قلی
 بیک میر ناظر [مهر]،
۱۱. بموجب که در متن تحریر حق و صدق است خلافتی ندارد عالیشان علی حسین بیک امیر
 الامور جماعه تبریزی [مهر]: ///
۱۲. بنحویکه در متن تحریر بیان واقعت خلافتی ندارد عالیشان محمد قاسم بیک [مهر]: ///،
۱۳. بنحویکه در فوق متن خلافت خلاق ندارد جبراعیل بیک [مهر]: لا اله الا الله الملك
 الحق المبین عبده جبرائیل ۱۱۱۲،
۱۴. بنحویکه در متن تحریر بیان واقعت خلافتی ندارد عالیقدر ملک شاه نظر ملک محال
 ورنده [مهر]: عبده شاه نظر،
۱۵. آنچه در فوق قلمی حق و صدقست خلافتی ندارد ملک عیسی محال دیزاق [مهر]: منظر
 لطف الهی سایی،

- ۱۶ بنحویکه در متن شرح کشته بیان واقع است خلافی ندارد ملک میرزا خان محال خاچین
[مهر]:...میرزا خان
- ۱۷ آنچه در فوق تحریر گردیده حق و صدقست خلافی ندارد ملک ولی محمد،
- ۱۸ بنحویکه در متن تحریر بیان واقعست خلافی ندارد عالیقدر محمد اقا ریش سفید قره قوینلو
[مهر]:...محمد
- ۱۹ بنحویکه در فوق قلمی حق و صدقست خلافی ندارد حاجی اقا قره قوبلو [مهر]: افوض
امری الی الله عبده ///
- ۲۰ آنچه در فوق تحریر گردید حق و صدقست خلافی ندارد جمیل اقا [مهر]: العبد جمیل،
- ۲۱ بنحویکه در متن تحریر بیان واقعست خلافی ندارد عالیقدر میرزا اسکندر بیک حاجیلو
[مهر]:...اسکندر،
- ۲۲ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد عیسی بیک قزاق [مهر]: افوض امری الی الله
عبده عیسی،
- ۲۳ بنحویکه در فوق قلمی حق و خلافت، خلاق ندارد سلیمان اغا بای احمدلو، [مهر]: افوض امری
الی الله عبده سلیمان
- ۲۴ آنچه در فوق تحریر گردید حق و صدقست خلافی ندارد محمد رضا بیک حاجیلو [مهر]:...//،
- ۲۵ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد حسینعلی بیک [مهر]: عبده حسین،
- ۲۶ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد محمد بیک جارچیلو [مهر]:... محمد،
- ۲۷ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد علی اقا صارصلو [مهر]:
- ۲۸ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد حاجی لازم کبرلو [مهر]:... لازم
- ۲۹ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد رسول بیک [مهر]: لا اله الا الله عبده رسول،
- ۳۰ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد محمد قلی بیک قرادقلو [مهر]: بنده آل محمد قلی،
- ۳۱ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد درگاه بیک جارچیلو [مهر]:...//
- ۳۲ بنحویکه در فوق حق صداقت خلاق ندارد محمد آقا [مهر]: جهان روشن شد از نور محمد ۱۱۵۷،
- ۳۳ بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد ملک اسد [مهر]: بنده خدا ملک اسد.

۲۵. محضر از سال ۱۷۹۴ با امضا و امهار ارباب و اعیان، ملکان و کدخدایان الکاء
گنجه و قراباغ که به خلیفه گری سرکیس در منصب خلیفه آقوانک موافقت نموده

سبب تحریر این کلمات صدق بیانات و باعث تمهید این مقدمات حقیقت علامات
آنست که داب قدیم و ضابطه مستقیم اینولا همواره ازینقرار پایدار و در رعایت ضوابط
نصب خلیفه همیشه براهالی این سرزمین باین آیین شعار و دثار بوده است که هرگاه
خلیفه از خلفای ملت مسیحی ارمنیان رود و متوفی گردد در هر یک از محراسیه ها
که آثار صلاح و سداد مشاهده نموده و در رسوم دین پروری آزموده دانند متفق اللفظ
و البیان تصدیق خلافت آنرا کرده استشهادی براینمعنی املاء و بنظر بندکان بکلربیکی
جلیل القدر و الشان الکاء رسانیده حکم لازم الاتباع او را در باب خلافت خلیفه مزبور
امضاء و بی آنکه محتاج بران و اجازه خلیفه اوچ کلیسا باشد همان خلیفه را در مسند
شریعت ملت مسیحی علی سبیل الاستقرار و الانفراد جامی داده اند و احیاناً که

ینکی کندی

- ۱ عالیشان دولت و عزت الشان /// اقا محمد امین بیک زیاداغلی،
تصدیق خلافت سرکز خلیفه مینمایند [مهر]: عبده محمد امین زیاداغلی،
- ۲ عالیجناب مقدس القاب آخوند ملا یوسف پیشنماز مصدق اینمعنی میباشند،
- ۳ ایاتی اقا فتح علی بیک زیاداغلی بر شایستگی خلیفه مزبور شهادت میدهد [مهر]: /// زیاداغلی،
- ۴ اقا محب علی بیک زیاداغلی خلیفه مزبور را شایسته بر امر مزکور میدانند [مهر]: // محب علی،
- ۵ اقا اسدالله بیک زیاداغلی بر اهلیت این خلیفه اقرار می کنند [مهر]: /// اسدالله زیاداغلی،
- ۶ اقا مصطفی بیک زیاداغلی از مصدقین اینمعنی میباشند [مهر]: عبده مصطفی زیاداغلی
- ۷ عالیجناب شیخ الشیوخ شیخ محمد زمان متولی ایام سلف واجب الاحترام
در مقام تصدیق میباشند [مهر]: /// صاحب الزمان ،
- ۸ عالیشان حاجی رحیم بیک دلو از اثبات خواهان اینمعنی است [مهر]: مظهر لطف الهی رحیم،
- ۹ عالی شان یعقوب بیک قدیمی ولد به امکان احمد الکاتب عالی از جمله مصدقین است [مهر]:
عبده یعقوب،
- ۱۰ عالیقدر اقاسی بیک ایشک اقاسی راضی بر خلیفه کی اوست [مهر]: عبده اقاسی،
- ۱۱ عالیقدر یوسف بیک تحویلدار رکاب /// اهلیت بر اثبات خلیفه مزبور اقرار مینماید، [مهر]:
المتواکل علی الله عبده یوسف،
- ۱۲ عالیقدر اقا بیک داروغه بلده مقر اهلیت و قابلیت خلیفه مزبور است، [مهر]: مظهر لطف الهی اقا
- ۱۳ عالی شان اسرافیل بیک مین باشی محال گنجه باسان بر شایستگی خلیفه مزبور اذعان
مینماید [مهر]: عبده اسرافیل،
- ۱۴ عالیقدر حسن اقا بانایب بلده از مقرین میباشند [مهر]: عبده محمد حسن،
- ۱۵ عالیقدر اقا حسین کلانتر بلده اظهار رضامندی بر اینمعنی می کند، [مهر]: عبده محمد حسین،
- ۱۶ عالیقدر حسن خان بیک مین باشی شمکور بر اینمعنی راضی است،
- ۱۷ عالیقدر ملک برسیک ملک محال کورک باسان در مقام قبول و اذعان است [مهر]: العبد برسیق،
- ۱۸ عالیقدر ملک محمد خان ملک محال گنجه باسان راضی بر اینمعنی میباشند [مهر]: عبده
محمد خان،
- ۱۹ عالیقدر حاجی اقا کلانتر سابق بلده تصدیق اینمعنی مینماید [مهر]: عبده حاجی،
- ۲۰ عالیقدر بابا قوجه بیک کدخدای کوچه چایلو راضی بر خلافت اوست، [مهر]: عبده بابا قوجی،
- ۲۱ عالیقدر محمد اقا کدخدای کوچه ضرابی از مقرین برینمعنی است [مهر]: /// محمد،
- ۲۲ عالیقدر محمد اقا کدخدای کوچه صبوقلو قبول بر قابلیت اوست [مهر]: یا محمد،
- ۲۳ عالیقدر حاجی اقامالی کدخدای کوچه اماملو از رضامندان است ،
- ۲۴ عالیقدر حسن بیک جارچی باشی راضی و مصدق اینمعنی است هو الله تعالی شانہ العزیز
[مهر]: /// محمد حسن ۱۱۸۳ ،
- ۲۵ عالیحضرت میرزا اقاسی منشی تصدیق دارد [مهر]: عبده اقاسی ۱۱۸۶ ،
- ۲۶ عالیقدر نقی بیک مهردار در مقام اقرار است [مهر]: امام محمد نقی،
- ۲۷ خیر الحاج حاجی قدیم بزازباشی بر اینمعنی راضی است [مهر]: عبده محمد قدیم،
- ۲۸ عالیقدر حاجی ملک بیک یوزباشی چولک از جمله مقرین میباشند،
- ۲۹ عمده الاعیان صفی خان بیک یوزباشی قزل حاجیلو از مصدقین اوست

- ۳۰ قضلت مآب محمد افندی قاضی محال کورک باسان در مقام اذعان است [مهر]: یا محمد،
- ۳۱ عالیحضرت حسین چلبی ریش سفید قریه قراسقال بر قابلیت خلیفه اقرار دارد،
- ۳۲ عالیقدر مهرعلی بیک کشیکچی باشی در مقام اقرار است [مهر]///مهرعلی،
- ۳۳ عمده الاعیان بالا بیک یوزباشی الدشلو از جمله مقرین میباشد،
- ۳۴ عالیقدر کلبعلی بیک یوزباشی جماعت سیفللو اقراری بر اهلیت او دارد
- ۳۵ عمده الاعیان علی بیک یوزباشی قپانلو از مصدقین اوست
- ۳۶ عمده الاعیان ولی محمد بیک یوزباشی کرد ملک خواهان خلافت اوست،
- ۳۷ حاج الحرمین الشریفین حاجی کاظم کدخدای کوچه چهارزاد براینمعنی مصدق و کواه است
- ۳۸ خیرالحاج حاجی ربیع کدخدای کوچه شاهسون از مصدقین این سخن میباشد
- ۳۹ عالیقدر اقا بابا بیک کدخدای طاوقچی تصدیق اینمعنی مینماید [مهر]: /// عبده اقا بابا،
- ۴۰ عمده الاعیان علی نقی بیک کدخدای کوچه عطار براینمعنی اقرار دارد [مهر]: یا امام علی النقی
- ۴۱ عالیقدر کرکین بیک قوللراقاسی رضامندی براینمعنی حاصل است [مهر]: افوض امری الی الله عبده کورکین،
- ۴۲ عمده الاعیان سید معصوم بیک یوزباشی کرد صافی شهادت بر قابلیت خلیفه مذکور می دهد،
- ۴۳ عمده الاعیان ادیکوزل بیک یوزباشی زازالو تصدیق این مدعا مینماید
- ۴۴ عالیقدر شیرین اقا کدخدای جماعت سراب قبول و مصدق است
- ۴۵ عالیقدر ملک نبی ملک محال شمکرباسان در مقام اذعان میباشد [مهر]: عبده ///
- ۴۶ عمده الامثال کاظم کوخا مصدق این مدعاست [مهر]: یا امام کاظم،
- ۴۷ عالیقدر محمد بیک مشرف برشایستگی خلیفه اقرار دارد [مهر]: /// محمد
- ۴۸ زبده الامثال محمد علی بیک تحویلدار جنسی از مقرین لیاقت خلیفه مذکور میباشد [مهر]: /// محمد علی،
- ۴۹ عالیقدر حاجی ترویردی ناظر بر لیاقت خلیفه مذکور مصدق است [مهر]: عبده ترویردی
- ۵۰ عالیشان سلاله النجبائی میرزا محسن وزیر کواهی بر لیاقت خلیفه مزبور میدهد [مهر]: عبده محسن نصیری.

Բառարան

հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթների

Ամիր ալ-ումարա (امير الامرا) - Այսպես էին կոչվում բարձրագույն զորահրամանատարները, նահանգապետներն ու կուսակալները: Բառացի նշանակում է «ամիրների ամիր» և համապատասխանում է հայոց «իշխանաց իշխան» եզրույթին: Սա փաստորեն թուրքական «բեկլարբեկ - بیگلربیگ» եզրույթի արաբական համանիշն է:

Ամիր ախոռ քաշի (امیرآخورباشی) - Գլխավոր ախոռապետը, որը պետք է ներկա գտնվեր *խասսե-ե շարիֆեի* կողմից նվիրված կենդանիների և այլ նվերների ախոռ տարվելու և *խասսեի* ավանգարդների հեծնելու ժամանակ, հետևեր արքունի ախոռների կարգուկանոնին և նշանակեր *ամիր ախոռներին* ու ախոռների մյուս աշխատողներին: Նա էր նախապես գրում հիշյալ անձանց և *խասսեի* ձիապանների ու մյուս ծառաների *թա'լիդեները*, որոնց *նազիր-ե բոյութաթը* ծանոթանում էր և ապա տալիս *ամիր ախոռ քաշիի* հաստատմանը: Ախոռում աշխատող մնացած ծառաների՝ պայտողների, անասնաբույժներին նա էր հաստատում, ապա բարձրագույն դիվանի հրամանագրով նրանց *թանխահ* էր նշանակվում³⁶⁸:

Այաթ (آیت) - Ղուրանի գլուխների՝ «սուրաների» մեջ մտնող և մեկ ամբողջական միտք արտահայտող առանձին ասույթները կամ տունները:

Ավարիզաթ (عوارضات) - եզրույթի տակ հասկացվում էր ուսուցիչների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը ևս շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով³⁶⁹:

Բազազ (بزاز) - Մանուֆակտուրային ապրանքով առևտուր անող: Բազազքաշին այդ առևտրականների ղեկավարն էր:

Բահրե կամ բահրեչե (بهره، بهره) էր կոչվում հողագործ գյուղացիության կողմից կալվածատիրոջն ու պետությանը վճարվող հողային հարկը, որի պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրաչե-ե դիվանի» (بهرچه دیوانی), իսկ կալվածատիրոջը հատուցվողը՝ «բահրեչե-ե մալիքանե» (بهرچه مالکانه): Եզրույթի վերջում ավելացված «չե» փոքրացուցիչ մասնիկը նրա բովանդակության մեջ փոփոխություն չի մտցնում

تذکره الملوك، بکوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابفروشی زوار، 1332، ص. 17 368

369 Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 105:

և հանդիսանում է զուտ լեզվական երևույթ, ինչպես օրինակ «ղաբալչե» (կալվածագիր), «փարվանչե» (հրովարտակ), «վաղֆնամչե» (կտակագիր) և այլ բառերում:

Բեկլարբեկ (بیگلریگ) - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»: Իրանում XVI - XVII դարերում կային 13 բեկլարբեկություններ, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանումն էին գտնվում Ատրպատականի, Ղարաբաղի (կամ Գանձակի), Շիրվանի և Չոխուր Սաադի կամ Երևանի բեկլարբեկությունները³⁷⁰:

Բեյթ ուլ-մալ (بيت المال) - Բառացի «գանձատուն» իմա՝ պետական գանձարան: Այս եզրույթը գործածության մեջ է եղել խալիֆայության տիրապետության շրջանից, երբ արքունի գանձարանը կոչվում էր «բեյթ ուլ-մալ-ե մուսլիմին - بيت المال مسلمين»: Այնուհետև այս եզրույթի տակ հասկացվում էին նաև պետական հարկերը, իսկ ավելի ուշ հարքունիս գրավվող և պետական սեփականություն դարձվող ամեն ինչ³⁷¹:

Դաֆթար (دفتر) - Տետր, մատյան: Գլխավորապես օգտագործվում էր հարկային մատյանների իմաստով. *դաֆթար* կամ *դաֆթարխանե* - دفترخانه - էր կոչվում նաև այն հիմնարկությունը, որտեղ պահվում էին հարկային մատյանները³⁷²:

Դարուղա (داروغه) - Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի ոստիկանապետը, որն ակտիվ մասնակցություն ուներ բնակչությունից գանձվող հարկերի իրացման գործում³⁷³:

Դինարը (նոր պարսկ. دينار, միջ. պարսկ. *dēnār* < լատ. *denarius aureus*), ոսկի դրամն է: *Denarius* բառը գործածվում էր դեռ Հռոմի Հանրապետության շրջանից դրամի իմաստով: Իրանում այն սկսում է հատվել Սասանյան Արտաշիր Ա -ի օրոք և կշռում էր 7 - 7.4գ: Իսլամական ոսկի *դինարները* սկսել են հատվել սկսած 696 թվականից և կշռով հավասար էին 4.25 գրամի: Իսլամական ոսկե *դինարներ* սկսում են հատել սկսած 835 թվականից Մերվում, այնուհետև նաև Ահվազում, Մուհամմադիեում, Սամարղանդում, Կովկասի, Իրաքի ու Ատրպատա-

³⁷⁰ 5 تذكره الملوك، بكوشش محمد دبیرسیاقی، ص.

³⁷¹ 2. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 107:

³⁷² 2. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 108:

³⁷³ 2. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 214:

կանի քաղաքներում մինչև XIII դարը³⁷⁴: XV դարից *դինարը* խիստ արժեզրկվում է՝ վերածվելով արծաթի դրամի: XVII դարում 200 *դինարը*, որ կոչվում էր մեկ աբասի, կշռում էր 7-9 գրամ մաքուր արծաթ³⁷⁵:

Դիրհեմը (հուն. *drakhmē*՝ “drachma”, միջ. պարսկ. *drahm*, պարսկ. *درهم*) արծաթ դրամական միավորն էր, որը շրջանառության մեջ է եղել դեռ Աքեմենյան ժամանակաշրջանից՝ պահպանելով իր կշիռը 4 գրամ չափով ողջ նախախալանական շրջանում: Նրա կշիռը վաղ խալիֆայության տարածքում 2.80 - 2.95 գրամ էր: Աբբասյան խալիֆայության սկզբից այն որոշ փոփոխություններ կրելով թե՛ իր արտաքին տեսքում և թե՛ կշռում՝ ի վերջո ալ-Մու՛թասիմ խալիֆայի իշխանության սկզբից ֆիքսվում է և այդ կերպ շարունակում շրջանառվել մինչև XI դար: Լենգ Թեմուրի նվաճումից հետո Իրանում իսպառ դուրս է գալիս շրջանառությունից և այլևս չի կիրառվում՝ փոխարինվելով շահի կամ ոիալ դրամներով³⁷⁶:

Դունքի (*دونكى*) - Դինաստիական փոփոխություններից ու պատերազմներից հետո հողային տիրույթների ընդհանուր ստուգումների ժամանակ երբ կալվածատերը կարողանում էր իր սեփականության իրավունքը հաստատել, նրա կալվածքը հայտարարվում էր «դունքի» (թուրք. վերադարձնելիք, վերադարձ, վերադարձվող) և վերադարձվում իրեն³⁷⁷:

Զաբիթ (*ضابط*) - Գրավող, բռնագրավող: XVII - XVIII դարերում *զաբիթ* էին կոչվում նաև պետական հարկերի վարձակալները, որոնք նախապես որոշ գումար մուծելով պետական գանձարանը, իրավունք էին ստանում տվյալ օբյեկտի հարկերը գանձելու³⁷⁸:

Զար' (*ذرع*) - Երկարության միավոր, որ հավասար էր 1,4 մետրի:

Զիմմի (*ذمی*) - Այդպես էին կոչվում քրիստոնյա և հրեա հպատակները, որոնք ի տարբերություն մուսուլման հպատակների, բոլոր հարկերից ու պարտավորություններից բացի, պարտավոր էին վճարել

³⁷⁴ Philippe Gignoux, Michael Bates, Dinar, Encyclopædia Iranica, Vol. VII, Fasc. 4, pp. 412-416 <http://www.iranicaonline.org/articles/dinar>

³⁷⁵ Հ. Փափազյան, հրովարտական, պրակ Ա, էջ 108:

³⁷⁶ Philippe Gignoux, Michael Bates, Dirhem, Encyclopædia Iranica, Vol. VII, Fasc.4, pp. 424-428, տե՛ս կայքէջ <http://www.iranicaonline.org/articles/dirham>

³⁷⁷ Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 187-189:

³⁷⁸ Հ. Փափազյան, հրովարտական, պրակ Բ, էջ 215:

նան հատուկ գլխահարկ՝ «ջիզյա», որով իրավունք էին ստանում իրենց կրոնը դավանելու³⁷⁹:

Թահվիլդար (تحویلدار) - Գանձապետ, պաշտոնյա, որ զբաղվում էր դրամական գործարքներով:

Թաղար (تغار) - Պարսկական կշռի միավոր, որը հավասար էր մոտ 83,4կգ: Որպես ծավալի միավոր, այն ուներ տարբեր մեծություն, և համարժեք էր 100 մանին:

Թիուլ (تیول) - XVI - XVII դարերում ֆեոդալական պարզևական հողատիրության տարածված ձևերից մեկը: Պետական և զինվորական ծառայության դիմաց թիուլներ էին տրվում ինչպես ամբողջական գյուղեր - (եթե դրանք պետական՝ «դիվանի» գյուղեր էին), այնպես նաև առանձին մուլքային գյուղերից և այլ հարկատու օբյեկտներից ստացվող պետական հարկերը կամ նրանց մի մասը³⁸⁰:

Թիուլնամե (تیولنامه) - Թիուլ հաստատող փաստաթուղթ: Պարզևագիր:

Թողրա (طغرا) - Հրովարտակների սկզբում դրվող և թագավորի, կրոնապետի կամ այլ բարձրաստիճան անձնավորության անունը պարունակող մոնոգրամ, որը գրվում էր իրար մեջ հյուսված բարդ և դժվար ընթեռնելի գրությամբ: Թողրան գործածվում էր նաև փաստաթղթի կամ հրովարտակի բնօրինակ իմաստով: Մասնավորապես կալվածագրերում այդ բառով նշվում էին որպես ապացույց, հիմք ներկայացվող փաստաթղթերը՝ ներկայացվող փաստաթղթի տեսակի հետ միասին, ինչպես օրինակ «երկու թողրա դաբալչե - دو طغری قبالچه»³⁸¹:

Թուման (تومان) - Դրամական խոշոր միավոր, որ հավասար էր 10.000 դինարի: XVI - XVIII դարերում Իրանում ընդունված էին չափ ու կշռի և դրամահատության վաղուց հետե Թավրիզում հաստատված չափերը: Անկախ դրանից, առանձին նահանգներում կային նաև տեղական չափեր: Այդ է պատճառը, որ շատ հաճախ առուծախի վերաբերյալ փաստաթղթերում, կալվածագրերում և պաշտոնյաների ռոճիկների նշանակման հրամանագրերում, նշվում էր, որ դրամը պետք է վճարվի «թավրիզի թումանով»³⁸²:

³⁷⁹ Հ. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 108:

³⁸⁰ Հ. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 218:

³⁸¹ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 438:

³⁸² Հ. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 219:

Թումար (طومار) - Մատյան, ցուցակ, որոնցում գրանցվում էին ռայաթներին ու ամիլներին հատկացված բաժինները:

Իխրաջաթ (اخراجات) - Բառացի նշանակում է «ծախսեր»: Այդպես էին կոչվում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով ռայաթները պարտավոր էին հատուցել պետությանը կամ նրա պաշտոնյաներին³⁸³:

Իշիք աղասի - (ایشیک اقا سی) - պալատի արարողապետը:

Խան (خان) «Ղան» (տեր, իշխան) տիտղոսն է, որով մեծարվում էին բարձրաստիճան զինվորականության ներկայացուցիչները: Պարսիկները այդպես էին կոչում նաև վրաց թագավորներին՝ «վալիներին»: Ավելի ուշ այս տիտղոսը դարձավ հատկապես խոշոր ֆեոդալ-նահանգապետների սեփականություն³⁸⁴:

Խասսե-ե շարիֆե (خاصه شریفه) էին կոչվում արքունի կալվածները, արհեստանոցներն ու գործատները, և առհասարակ, շահին ու թագավորական ընտանիքին պատկանող մյուս բոլոր հաստատությունները միասին վերցրած: Դրանք բոլորն ունեին հատուկ գործերի կառավարչություն, որ կոչվում էր «սարքար-ե խասսե-յե շարիֆե»³⁸⁵:

Խարվար (خوار) - Կշոռի խոշոր միավոր, որ հավասար էր 100 մանի: Եթե ի նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր Թավրիզի ման կշռում էր 3000 գրամ, ապա մեկ խարվարը կարող էր կշռել 300կգ³⁸⁶:

Խուրբա (خطبه) - Մահմեդականության մեջ աղոթք, որն ընթերցվում է իշխող տիրակալի և հավատացյալների ողջ համայնքի համար:

Խումս (خمس) - Բառացի «հնգորդ», եկեղեցական տուրք³⁸⁷:

Հադիս (حدیث) - Պատմություն, ավանդապատում (հիմնականում Մուհամմադ մարգարե ու շիա իմամների կյանքին վերաբերող):

Համեսալե (همه ساله) - Այսպես էր անվանվում ռոճիկների հատուցման այն ձևը, ըստ որի ռոճիկ ստացող պաշտոնյան իրավունք էր ստանում, ցնոր տնօրինություն, ամեն տարի նույն վայրի հարկերի հաշվից ստանալու իր ռոճիկի գումարը: Այսպիսի իրավունք ստացող զինվորականներն ու պետական պաշտոնյաները կոչվում էին «համեսալեդար»³⁸⁸:

383 Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 110:

384 Նույն տեղում:

385 Նույն տեղում:

386 Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 220:

387 Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 111:

388 Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 221:

Ղաբալե (قبالة) – Կալվաճագիր, փաստաթուղթ:

Ղազի (قاضی) - Դատավոր, շար'ի դատական ատյանի պետը, որը նշանակվում էր բարձրաստիճան հոգևորականության շարքերից, որը շարիաթի օրենքով քննում էր քաղաքացիական ու քրեական գործերը³⁸⁹:

Ղուլամ (غلام) - Այսպես կամ պարզապես «ղուլ» էին կոչվում այն հեծյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ: Սրանք փաստորեն կազմում էին շահի անձնական թիկնապահների գվարդիան՝ «ղուլլար - قللر», որոնց թիվը տարբեր աղբյուրների վկայությամբ տատանվել է 10-30 հազարի միջև: Շահի օրինակով, ղուլամների հատուկ ջոկատներ ունեին նաև վիլայեթներում և սահմանամերձ կուսակալություններում իշխող բեկլարբեկերը³⁹⁰:

Ղուլլարադասի (قللر اقااسی) – Ղուլլարադասի շահի անձնական թիկնապահների 10-30 հազարանոց գվարդիայի՝ «ղուլլար - » պետն էր, որը Սեֆյան պետության 7 հենասյուներ (اركان دولت) անվանված պաշտոնյաներից էր:

Ղուրչի (قورچی) - Թագավորական հեծյալ գվարդիայի զինվոր³⁹¹:

Մազրաե (مزرعه) – Հացահատիկի հող, գյուղակ, որ պատկանում է մայր գյուղին:

Մալիք (ملك) - Սեփականատեր, անշարժ կալվածների, հատկապես գյուղերի տեր խոշոր կալվածատեր:

Մալիքանե (مالكانه) - Կալվաճատիրոջ կամ մալիքին վճարվող հողային ռենտա: Համանիշներ «բահրաչե», «մուլք»: Այն կազմում էր ամբողջ բերքի 1/10-ը³⁹² կամ 2/10-ը: *Խասս* համարվող գյուղերում *մալիքանեն* ինչպես և *բահրաչե-ե դիվանին* գանձվում էին հոգուտ արքունիքի, իսկ *դիվանին* պատկանող գյուղերում՝ հոգուտ պետական գանձարանի: Վանքերին պատկանող գյուղերի բնակիչները այդ հարկը վճարում էին վանքին: Էջմիածնի ու Գանձասարի, հայոց վանքերի առաջնորդները նախանձախնդիր էին վանական կալվածքներից այդ հարկի գանձման հարցում և Մատենադարանի մի շարք հրովարտակներ հրապարակվել են այդ հարցում ծագած խնդիրները՝ գյուղա-

³⁸⁹ Հ. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 222:

³⁹⁰ Նույն տեղում:

³⁹¹ Նույն տեղում:

³⁹² Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 974:

ցիության անհնազանդություն, օտարների ոտնձգություններ, կարգավորելու նպատակով³⁹³: Էջմիածնին պատկանող Օշականի բնակչությունը ծանր վիճակում գտնվելով 1722 թ. Աստվածատուր կաթողիկոսի հետ համաձայնության է գալիս, որ նրա տրամադրած 150 *թումանի* դիմաց վանքին ամեն տարի վճարի ոչ թե բերքի 1/10-ը, այլ 1/5-ը³⁹⁴: Մալիքանեն պետք է վանքին վճարվեր, եթե նույնիսկ նրա հարկերից բաժին էր հատկացվում որպես *համեսալե* այլ անձանց³⁹⁵:

Մալոջահաթ (*مالوجهات*) - Եզրույթը կազմված է «մալ» (ապրանք, հարստություն) և «ջահաթ» (կողմեր, վայրեր, վարելահողեր) բառերից: «Մալը» սեփականության հարկն էր, իսկ «ջահաթը» գյուղի վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Այս երկու հարկերը միշտ միատեղ էին հաշվվում և ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալոջահաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում և մի անգամ որոշված լինելով անխախտ չափերով գանձվում էր ռայաթներից: Դրա համար էլ, շատ հաճախ այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող նաև այլ հարկերը, այս դեպքում «մալոջահաթ» եզրույթը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային եզրույթ³⁹⁶:

Մահալ (*محل*) - Շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Այսրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է:

Մահզար (*محضر*) - Նոտարական գրասենյակ:

Ման (*من*) - Կշռի միավոր: XVIII դարում 1 թավրիզի մանը հավասար էր մոտ 3 կգ³⁹⁷:

Մինբաշի (*مینباشی*) - 1000 շնչից բաղկացած զորագնդի հրամանատար:

Միրախոոբաշի – տե՛ս ամիրախոոբաշի

Մոհրդար (*مهرداد*) - Կնիքապահ, դպիր: Սեֆյան ժամանակաշրջանում կային մի քանի *մոհրդարներ*՝ գրանցման մասին փաստող թագավորական կնիքի *մոհրդարը*, մատանու կնիքի *դավաթդարը*:

Մուեզին (*موزن*) – Նա ով մահմեդականներին աղոթքի է կանչում:

³⁹³ Զ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պրակ Գ, վավ. 13, 30, էջ 47, 79; նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 552, 572; թղթ. 1ե, վավ. 794բ,

³⁹⁴ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 870:

³⁹⁵ Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 1096:

³⁹⁶ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 112:

³⁹⁷ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 223:

Մուրավալլի (متولی) - Խնամակալ, տնօրեն: Այսպես էին կոչվում հատկապես մզկիթների կամ վանքերի առաջնորդները: Այդ պաշտոնում գտնվելու ընթացքում, տվյալ կրոնական հաստատությանը պատկանող բոլոր կալվածների և այլ ստացվածքների իրավասությունը և նրանցից ստացվող եկամուտների տնօրինության իրավունքը ամբողջապես վերապահված էր նրանց³⁹⁸:

Մուլք (ملك) - Սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված³⁹⁹:

Յասավուլ-ե դուռ (يساول قور) - զինամթերքի ու պահեստի զենքերի համար պատասխանատու սպասավոր, հեծյալ զինվորական:

Յասավուլ-ե սոհբաթ (يساول صحبت) - Շահի ընդունելության սրահի սպասավոր: Այս պաշտոնին նշանակվում էին հիմնականում նշանավոր *ամիրների* որդիները: Նրանք, որ ընդամենը 8 – 9 հոգի էին, *իշիք աղասիի* ենթականերն էին, ծառայում էին *իշիք աղասիին խասսեի* ժողովների ժամանակ, իսկ *ամմեի* հանդիսությունների ընթացքում՝ կանգնած էին շահի դիմաց: Նրանց էին վստահում վտանգավոր հանձնարարություններ, և այնպիսի ձեռնարկումներ, որոնց համար անհրաժեշտ էր լիակատար նվիրվածություն: Արքունի բարձրաստիճան սպասավորի պարտականություններից էր շահի սեղանի վրա կարգուկանոնի պահպանումը⁴⁰⁰:

Յուզբաշի (يوزباشی) - 100 շնչից բաղկացած զորագնդի հրամանատար:

Նազիր (ناظر) - Արքունի ծախսարարապետ, մատակարարումների զլխավոր վերակացու, որը զլխավորում էր արքունիքին առընթեր բոլոր տնտեսական հաստատությունները «բոյութաթը», դրա համար էլ նա սովորաբար կոչվում էր «նազիր-ե բոյութաթ – ناظر بیوتات»: «Բոյութաթի» մեջ մտնում էին արքունի պահեստները, խոհանոցները, ախոռատները, հատկապես հագուստներ և հանդերձանք արտադրող արհեստանոցներն ու գործատները և այս կարգի տնտեսական այլ հաստատություններ: Որքանով որ արքունի մատակարարումների մեծ մասը կատարվում էր ի հաշիվ բնակչությունից ստացվող հարկերի և ընդհանրապես սերտ աղերս ուներ ընդհանուր ֆինանսների հետ, ուստի հարկերի հետ

³⁹⁸ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 224:

³⁹⁹ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 115:

⁴⁰⁰ A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, p. 265:

կապված և տնտեսական հարցեր շոշափող բուրք հրովարտակները ենթակա էին նազիրի հաստատմանը, որը վավերագրի մյուս երեսում մակագրում էր «աչքի անցկացվեց» (بنظر رسيد) ու կնքում: Մի այլ մակագրությամբ՝ «համեմատվեց» (مقابله شد) նա հաստատում էր նաև շահի կողմից տրվող պարզեներին, շնորհումներին և այլ նվիրատվություններին վերաբերող հրովարտակները: Շահական արքունիքի օրինակով, առանձին երկրամասերում իշխող խաների և բեկլարբեկերի գլխավոր ծախսարարները ևս կոչվում էին նազիրներ⁴⁰¹:

Նահիե (ناحية) - Գավառ, շրջան: Համանիշ՝ «մահալ»:

Նայեբ (نايب) - Տեղակալ, փոխանորդ:

Շար՝ (شرع) - Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները⁴⁰²:

Շարի՛աթ (شريعة) - Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ, հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական - դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շար՛»: Շարի՛աթի կամ Շար՛ի հոգևոր ատյաններում էին քննվում մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջը քաղաքացիների միջև առաջացած վեճերը: Այդ ատյանին կից կային նաև նոտարական գրասենյակներ՝ «մահզարներ», որտեղ տեղի էին ունենում կալվածքի առուծախի, վարձակալման, փոխատվության, ամուսնության և քաղաքացիների սոցիալական դրությանը վերաբերող այլ ակտեր, կազմվում էին արձանագրություններ և տրվում էին համապատասխան փաստաթղթեր և նոտարական պատճեններ⁴⁰³:

Շեյխ ուլ-իսլամ (شيخ الاسلام) - Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի մուսուլմանների գլխավոր կրոնապետը: Յուրաքանչյուր խոշոր նահանգային-վարչական կենտրոն ուներ իր «շեյխ-ուլ-իսլամը», որը գլխավորում էր «շար՛ի» հոգևոր դատական խորհուրդը: Խորհրդում քննվող զանազան հարցերի մասին շեյխ-ուլ-իսլամները տալիս էին վճիռներ՝ «ֆաթվաներ», որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին գործադրման տվյալ նահանգի կամ շրջանի սահմաններում⁴⁰⁴:

⁴⁰¹ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 226:

⁴⁰² Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 117:

⁴⁰³ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 227:

⁴⁰⁴ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 227:

Շիքար (شيكار) - Այս հարկային եզրույթը նախապես եղել է «շահ-քար», ապա դարձել է «շա-քար», որ ըստ Գևորգ Դպրի բառարանի նշանակել է թագավորի, շահի (իմա՝ արքունիքի) համար կատարվող անվճար աշխատանք: Լինելով համանիշ և միշտ հիշվելով «բիգար» եզրույթի հետ միատեղ, ենթարկվել է բառային ասիմիլյացիայի և դարձել «շիգար»: Այնպես որ սխալ է այն բացատրել «շիքար – شيكار» (որս) բառով⁴⁰⁵:

Ջադիդ օլ-իսլամ (جدیدالاسلام) - Նոր մահմեդականություն ընդունած: Այսպես էին կոչվում այն քրիստոնյաներն ու այլադավանները, որոնք հասուն տարիքում հավատափոխ էին լինում և մահմեդականություն ընդունում⁴⁰⁶:

Ջամ' - (جمع) , կամ արվար-ե ջամ' – (ابواب جمع) - էր կոչվում հարկերի հաշվառման այն ձևը, երբ որևէ հարկատու օբյեկտից կամ առանձին գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր պետական հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և առանձին-առանձին հարկային մատյաններում գրանցվելուց հետո, ի մի բերվելով, դրամական արտահայտությամբ արձանագրվում, թե որքան հարկ պետք է վճարվի և դրանից որքանը որ հարկի հաշվից⁴⁰⁷:

Ջառչի (جارجی) - Մունետիկ: Զինվորական պաշտոն:

Ջառչի բաշի (جارجی باشی) – Մունետիկների պետ:

Ջենս (جنس) - բնամթերային հարկ:

Ռայաթ, ճիշտը՝ ոա'իյյաթ (رعیت) Սկզբնաղբյուրներում գործ է անվում հպատակ և հարկատու ժողովրդի, հատկապես նստակյաց, հողագործ գյուղացիության իմաստով⁴⁰⁸:

Սադերիաթ (صادریات) – Արտակարգ հարկեր:

Սարքար (سرکار) - Գործերի լիազոր-կառավարիչ, տնօրեն: Գործ է անվում հատկապես տնտեսական գործերը տնօրինող հաստատության կամ վարչության իմաստով⁴⁰⁹:

Սեիդ (سید) - Տեր, պարոն: Այսպես էին կոչվում հատկապես այն հոգևորականները, որոնք, իբր սերած էին Ալիի սերունդներից⁴¹⁰:

⁴⁰⁵ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 117:

⁴⁰⁶ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 228:

⁴⁰⁷ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 103:

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 118-119:

⁴⁰⁹ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 230:

⁴¹⁰ Նույն տեղում:

Միադ (سياق) – Գրչության և թվերի գրության համակարգ, որը մինչև Ղաջարական ժամանակաշրջանի վերջը կիրառվում էր հաշվապահական ու հարկային դրամով ու կշռով հաշվարկները կատարելու համար:

Միդե (صیغه) - Կրոնական աղոթք – բանաձև, որն ընթերցվում էր գործարքների կնքման ժամանակ:

Միջիլ (سجل) - Վավերագիր, հաստատուն գրություն, վկայական, սիգիլ⁴¹¹:

Մուլթան (سلطان) - Մուլթանը իշխանական աստիճանակարգում հաջորդում էր խանին և որոնց հաջորդում էին մինբաշիները ապա յուզբաշիները⁴¹²:

Մունքի (صونکی) - Դինաստիական փոփոխություններից ու պատերազմներից հետո հողային տիրույթների ընդհանուր ստուգումների ժամանակ, երբ կալվածատերը չէր կարողանում իր սեփականության իրավունքը հաստատել, կամ սեփականատերը անհայտ էր լինում, նրա կալվածքը հայտարարվում էր «սունքի» (թուրք. ենթարկելու, ենթարկելի) և մտցվում դիվանի հողերի շարքը⁴¹³:

Վակիֆ (واقف) - Վակիֆ անող, եկեղեցուն կամ մզկիթին, որևէ բան, հարստություն, հող կամ կալված նվիրող:

Վակիֆ (وقف) - Բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված, վակիֆ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, որովհետև, նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, դրանք այլևս ենթակա չէին ոչ մի կարգի օտարման և մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի մշտական սեփականություն և որպես այդպիսիք ազատվում էին պետական հարկերից⁴¹⁴:

Վակիֆնամե (վակիֆնամչե) (وقفنامه) - Ավելի հաճախ հանդիպում է առանց վերջի «չե - چه» փոքրացուցիչ մասնիկի «վակիֆնամե - وقفنامه» ձևով: Տե՛ս առաջաբանում:

Վաքիլ – (وكيل)- Որևէ մեկի կողմից լիազորված անձ, ներկայացուցիչ կամ գործերի տնօրեն, նաև գործակատար⁴¹⁵:

⁴¹¹ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 120:

⁴¹² A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, p. 278.

⁴¹³ Հ. Փափագյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 187-189:

⁴¹⁴ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 120:

⁴¹⁵ Հ. Փափագյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 121:

Վեզիր (وزیر)- Սեֆյանների օրոք այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան ֆինանսական պաշտոնյաները, որոնք մուսթովֆիների հետ միասին հսկում էին պետության, արքունիքի և բանակի ֆինանսները և զինվորականությանը տրվող ռոճիկների բաշխման գործը: Նրանք անմիջապես պատասխանատու էին էթեմադ ալ-դովլեի առաջ և փաստորեն հանդիսանում էին վերջինիս ազենտները ֆինանսական կառավարչություններում՝ սարքարություններում: Երկրամասային և նահանգային խոշոր կենտրոններում ևս կային լայն արտոնություններ վայելող վեզիրներ, որոնք հանդիսանում էին մեծ վեզիր՝ էթեմադ ալ-դովլեի ներկայացուցիչները իրենց ենթակա մարզերում⁴¹⁶: Աֆշարական թագավորական տան իշխանության շրջանում վեզիր եզրույթը հիմնականում հանդես է գալիս մի որևէ շրջանի կամ քաղաքի ներքին գործերը տնօրինող պաշտոնյայի անվան կամ ընդհանրապես պետական պաշտոնյայի իմաստով⁴¹⁷:

Վիլայեթ (ولایت) - Երկիր, երկրամաս, նահանգ: Աղբյուրներում և վավերագրերում գործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն *վիլայեթ* անվան տակ հասկացվում էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն ընդարձակ նահանգ, իսկ երբեմն նույնիսկ մեծ գավառ⁴¹⁸:

Ուրֆ (عرف) էին կոչվում սովորույթային օրենքով առաջնորդվող քաղաքացիական դատարանները, որոնց գլխավորում էին տեղական նահանգապետներն ու գավառապետները՝ խաները, բեկլարբեկերն ու հաքիմները: Ուրֆի դատարանների դերը ավելի մեծ էր հատկապես երկրի ոչ մուսուլմանական բնակչություն ունեցող նահանգներում: Ընդհանրապես *ուրֆի* դատարանները ավելի մեծ իրավասություններ ունեին և *շարի*՝ հոգևոր դատարանների վճիռները մեծ մասամբ ենթակա էին նրա վավերացմանը: *Ուրֆին* էր վերապահված հատկապես քրեական խոշոր հանցանքների (սպանություն, բռնաբարություն, մարմնական վնասվածքներ հասցնել) քննությունը: *Ուրֆի դաֆթարդարը* պետք է ենթադրել, որ այդ դատարանների մատյաններում գրանցում կատարող պաշտոնյան էր⁴¹⁹:

Քալանթար (کلانتر) էին կոչվում քաղաքների կամ քաղաքային խոշոր թաղամասերի աշխարհիկ ղեկավարները, որոնք զբաղվում էին

⁴¹⁶ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 232-3:

⁴¹⁷ رضا شعبانی، تاریخ ایران عصر افشاریه، جلد 2، ص. 645

⁴¹⁸ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 121:

⁴¹⁹ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 233:

բնակչության քաղաքացիական հարցերով և հետևում քաղաքի հասարակական գործերին: Մրանք սովորաբար ընտրվում էին քաղաքի մեծահարուստ վաճառականների կամ խոջաների շարքերից⁴²⁰:

Փիշնամազ (پيشنماز) - Հոգևորական, որն առաջնորդում է ընդհանուր նամազը:

Փիշքաշ (پيشکش) - Զանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեռդալին կամ պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաև ստորադաս պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոշոր ֆեռդալների կողմից՝ շահին մատուցվող նվեր⁴²¹:

Քյադիխոդա (كدخدا) - Այսպես էին կոչվում գյուղական ավագները: Մակայն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջավագի», «տանուտերի» կամ «ոեսի» իմաստով. մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի *քյադիխոդաներ*, դրանք փաստորեն գյուղի ավագների կամ «աղսախկալների» (պարսկ. – «ոիշսեֆիդ») խորհրդի անդամներն էին, որոնք այդ անունը ստացել էին երբևէ գյուղի տանուտեր եղած ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել *քյադիխոդաներ* ու մասնակցում էին ավագների խորհրդին⁴²²:

Քյոֆշան (كفشان) - Այսպես էր կոչվում գյուղի սահմանների մեջ մտնող ամբողջ հողային տարածությունը, կամ, ավելի շուտ, տվյալ գյուղի համայնքի իրավասության տակ գտնվող և նրա կողմից մշակվող ամբողջ հողային ֆոնդը: Այս տերմինը հաճախ օգտագործվում էր նաև հողային տարածությունների վերջին սահմանագծի իմաստով⁴²³:

Օլքա (الكا) - Հողային այնպիսի տիրույթներ, որոնք որպես ավատ տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և բարձրաստիճան զինվորականությանը՝ ամիրներին: Օլքա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օլքայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր երթերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարել⁴²⁴:

⁴²⁰ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 122:

⁴²¹ Նույն տեղում:

⁴²² Նույն տեղում:

⁴²³ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 234:

⁴²⁴ Հ. Փափազյան, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 123:

Երևան

Առաջին անգամ

Երևանի քաղաքի

Վարչապետի

Կարգադրությամբ

Երևանի քաղաքի

Վարչապետի կողմից 1920 թ. հունիսի 15-ին

հաստատված քաղաքի կարգադրության մասին

հրահրված քաղաքի կարգադրության մասին

Մեծ Եղբայր

71
 2000
 1000
 1000
 20

هو القابض
 عرضت
 فاشارة
 دنگ

اوت با...
 معبد احمد بن الصلوة...
 معادل و...
 وارث علوم...
 مراد و...

Մեծ խնայող և խնայողի արժանի
Գրող և խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի
Մեծ խնայողի արժանի

Մանուկ Գրիգորի Գրիգորյան

Գրիգորյան Գրիգոր Գրիգորի
Գրիգորյան Գրիգոր Գրիգորի

Երևան Գրիգորյան Գրիգոր Գրիգորի

Վաճառական Գրություն

Չորեքշաբթի 10 1890

Երևանի քաղաքում

Ան Կարապետյանի անունով

Մուշեղյանի անունով

Երևանի քաղաքում

Երևանի քաղաքում

Երևանի քաղաքում

Երևանի քաղաքում

Երևանի քաղաքում

Մուշեղյանի անունով

الایة الحجة المعتبرة

Handwritten text in the upper right quadrant, possibly a title or header.

Main body of handwritten text in Armenian script, arranged in several columns. Includes various lines of text and several circular seals or stamps.

THE ANNOTATIONS OF THE DOCUMENTS PUBLISHED IN THE BOOK

DOCUMENT 1. The *qabālah* on the half of an orchard in Ashtarak bought by the Catholicos Movses of Etchmiadzin from Hadīyyah, the daughter of Murād from Iravān in 1630 (Archive of the Catholicosate (A.C.), f. 1a, doc. 51, original (repaired), size: 18.2 x 41cm, script: shikaste, naskh)

DOCUMENT 2. The *qabālah* and *muṣāliḥah* on the houses, caves and an orchard in Darakind bought by Khwājah Mikā'il, the son of Khwājah Safar of Julfa from 'Alī Bīg, an official to the bīglarbīg of Chukhūr Sa'd in 1631 (A.C., f. 1a, doc. 54, original, size: 26.3 x 75, script: shikaste, naskh)

DOCUMENT 3. The *qabālah* and *muṣāliḥah* on the half dāng of the Ūshakan village bought from Sultān Bīg Sa'dlū by the Catholicos Philipos of Etchmiadzin in 1640 (A.C., f. 1a, doc. 61a, original, size: 20 x 32.2cm, script:shikaste, naskh)

DOCUMENT 4. The *vaqf-nāmah* on the four dāngs of the mill in Darakind by which Murīdād and Aqina, the daughters of Khwājah Grigor from Iravān made their portions a *vaqf* to the monastery of St. Anania in 1644 (A.C., f. 1a, doc. 71, original, size 25,5x76 cm, script: mixed)

DOCUMENT 5. The *muṣāliḥah-nāmah* on the two dāng-mulks of the mill in Darakind proving its transfer from Shāhzamān, the daughter of Khwājah Grigor to the Catholicos Philipos in 1644 (A.C., f. 1a, doc. 73, copy, size: 24.2 x 96 cm, script: shikaste nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 6. The *vaqf-nāmah* on two dāngs of the mill in Darakind district of Iravān made a *vaqf* to the Monastery of St. Anania by the Catholicos Philipos in 1644 (A.C., f. 1a, doc. 72, original, size: 25 x 77 cm, script: nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 7. The *qabālah* on the cultivation lands in Dihkhārghan being worth 100 *mans* and bought by the Christians Diyar Bek and Astvatsatur in 1649 (A.C., f. 1a, doc. 83, original, size: 16 x 38,5 cm, script: Shikaste)

DOCUMENT 8. The *muṣāliḥah-nāmah* regarding the division of the property by three daughters of Khwājah Grigor: Aqunan, Murīdad and Zamān written in 1650 (A.C., f. 1a, doc. 92, original, size: 27.5 x 133 cm, script: naskh)

DOCUMENT 9. The *shari'yyah* certificate of 1652 concluded in the presence of ten witnesses and confirming the belonging of Qarānliq (Mtnadzor) village of Mazra' region to Malik Aṣābov (Astvatsabov), the son of Malik Kamāl (Archive of Malik Shahnazaryans, f. 241, f. 1, doc. 125, original, size: 20 x 29.5cm, script: Shikaste-Nasta'liq)

DOCUMENT 10. The *vaqf-nāmah* on the village of Nuragikh, the four and half dāngs of Yighvart and other estates in Darakind made by Khwājah Hakob of

Iravān a *vaqf* to the Etchmiadzin Monastery in 1658 (A.C., f. 1b, doc. 108, original, size: 27,5 x 119cm, script: nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 11. The *qabālah* and *muṣāliḥah* on the estates located in the villages of Yayjī, Amīrkind, Darakind and Nuragikh and bought by the Catholicos Hakob of Etchmiadzin in 1661 from Sahak, the former kalāntar of Chukhūr Sa'd (A.C., f. 1e, doc. 1076, size: 36,5 x 55cm, script: naskh)

Document 12. The *vaqf-nāmah* on a half orchard in Shahr-i Qadīm made by Sahak, the former kalāntar of Iravān a *vaqf* to the Qizilvānk Monastery in 1664 (A.C., f. 1b, doc. 118, original, size: 19,5 x 48,5cm., script: shikaste-nasta'liq, naskh)

Document 13. The *qabālah*, *muṣāliḥah* and *vaqf-nāmah* on a half orchard in Shahr-i Qadim bought from Sahak, the former kalāntar of Iravān and made by priest Hovhannes a *vaqf* to the Qizilvānk Monastery in 1664 (A.C., f. 1b, doc. 117, original, size: 24,2 x 77 cm, script: shikaste-nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 14. The *vaṣīyatnāmah* and *ṣulḥnāmah* by Khwājah Hovhannes of Julfa bequeathing all his property to his wife Dādkām in 1679 (Archive of the Catholicosate, f. 4, doc. 25, original, size: 36 x 84cm, script: nasta'liq)

DOCUMENT 15. The *majlīs* of 1671 confirming the legitimacy of the priest from the Upper Agūlīs on the restoration of a local Armenian church surrounded by a wall, as well as the establishment of a guesthouse in its close vicinity (A.C., f. 1b, doc. 154, original, size: 24,5 x 83cm, script: shikaste)

DOCUMENT 16. The *vikālat-nāmah* issued to Malik Īlyās and *kadkhudā* Grigor by Armenian maliks and elders of Qashatagh in 1691 (National Archive of Armenia, fund 969, list 1, file 1, p. 4, size: 23 x 19cm, script: shikaste – nasta'liq)

DOCUMENT 17. The *vaqf-nāmah* on the cultivated lands with thirty *taghārs* made by the inhabitants of the Gyukgumbit (Kavakert) village a *vaqf* to the Etchmiadzin Monastery in 1704 (A.C., f. 1b, doc. 213, original, size: 19 x 29cm, script: shikaste)

DOCUMENT 18. The *qabālah* on some cultivated lands and pastures in the 'Alībiklū village bought from local inhabitants by the Catholicos Astvatsatur in 1719 (A.C., f. 1e, doc. 1127, original, size: 24 x 45 cm, script: shikaste)

DOCUMENT 19. The *maḥzar* signed and sealed by the elders and clergymen of Shakki and Shirwan regarding their disagreement to stay under Etchmiadzin's direct rule, and at the same time, their willingness to come under the jurisdiction of the Catholicos 'Īsāyi of Āghvānk (A.C., f. 2b, doc. 208a, original, size: 24,5 x 91,5 cm, script: shikaste-nasta'liq)

DOCUMENT 20. The *maḥẓar* signed and sealed by the *kadkhudās* of Khāchin approving Davit's assignment as a head and malik of that region (A.C., f. 2b, doc. 177, original (damaged), size: 24 x 30 cm, script: shikaste)

DOCUMENT 21. The *qabālah* on the cultivation lands bought by the Catholicos Abraham of Etchmiadzin from the local inhabitants of the 'Alībiklū village in 1736 (A.C., f. 1g, doc. 349, original, size: 23,5 x 34,5 cm, script: shikaste)

DOCUMENT 22. An agreement dated 1745 and approved by Malik Ulukhān and the village elders of the Khāchin region according to which the full amount of extraordinary taxes including the *ṣādirāt* and *avāriḡāt* taxes must be collected in the villages of Dushānlū and Lower Kulatak on equal conditions (A.C., f. 2b, doc. 198, original, size: 12,5 x 20, 5cm, script: Shikaste)

DOCUMENT 23. The *majlīs* of 1762 confirming the belonging of the land of Arālīq in the 'Alībiklū village to Etchmiadzin (A.C., f. 1g, doc. 438, original, size: 21,5 x 33cm, script: shikaste)

DOCUMENT 24. The signed and sealed by the village's elders, maliks, clergymen and other inhabitants of Qarābāgh *maḥẓar* of 1763 approving the Catholicosate by Hovhannes of Āghvānk (A.C., f. 2b, doc. 208b, original, size: 25,5 x 61 cm, script: shikaste-nasta'liq)

DOCUMENT 25. The signed and sealed by the village's elders, maliks, high-ranked officials and clergymen of Ganjah and Qarābāgh *maḥẓar* of 1794 approving the Catholicosate by Sargis of Āghvānk (A.C., f. 2b, doc. 241a, original, size: 38,5 x 62 cm, script: shikaste-nasta'liq)

ՑԱՆԿԵՐ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբբաս Ա, Սեֆյան շահ 14, 18, 29, 33, 51, 52, 59
- Աբբաս Բ, Սեֆյան շահ 29, 30, 76, 80
- Աբբաս Միրզա 12, 36
- Աբդալլահ 87, 104
- Աբդ ալ-Ռազադ 88
- Աբդ ալ-Քերիմ 104
- Աբդ ալ-Քերիմ Քոշթասֆի 92
- Աբովյան Խ. 15*
- Աբրահամ Կրետացի կ. 11, 12, 107
- Աբրահամ, Ղուլիի որդի 116
- Աբրահամ յուզբաշի 106
- Աբրահամ քահանա 117
- Աբու ալ-Մուսա 70
- Ադիբեկ քոխվա 102
- Ադիգյոզալ բեկ Ջազալու 120
- Ազարիա 82
- Աթաբեկ 48
- Ալա ալ-Դին Ջուվեյնի 37
- Ալայդուլի, Ախիջանի որդի 57
- Ալեքսանդր Ջուղայեցի կ. 10, 31, 32
- Ալի Ադա Միրզա 91
- Ալի Ադա Ջարչիլու 113
- Ալի Բեկ 55, 56, 119
- Ալի Թուֆան 92
- Ալի Հուսեյն Բեկ 112
- Ալի Ղարայ Դիզակի 91
- Ալի Ղուլի Բեկ 112
- Ալի Նադի Բեկ 60
- Ալիշան Ղևոնդ 35, 43, 52
- Ալի Ռեզա 75
- Ալի Ռեզա Ադա 106
- Ալլահդուլի 95
- Ալլահվելի 57
- Ալլահվերդի 60
- Ալլահվերդի, Կարապետի որդի 93, 107
- Ալլահվերդի, Հախվերդիի որդի 110
- Ալլահվերդի քահանա 57
- Ալլահվերդի քյադխոդա 100, 101
- Ահմադ Ալի 110
- Ահմադ Ջու ալ-Ղադար 58
- Ահմադ Իլխան 36
- Աղաբաբ, Արուսիների որդի 107
- Աղա Բաբա Բեկ 120
- Աղա Բեկ 118
- Աղաբեկ քյադխոդա 97
- Աղազար 82
- Աղախան քյադխոդա 97
- Աղամալ թօփչոց 83
- Աղաջան բազազ 116
- Աղաջան, Մկրտումի որդի 117
- Աղաջան քյադխոդա 102, 106
- Աղասի Բեկ 118
- Աղասի քյադխոդա 100
- Աղա Մուհամմադ 87
- Աղայջան 62, 66
- Աղինա (կամ Աղունա), Գրիգորի դուստր 60, 61, 68, 71
- Ամիր Ղուլի, Եսանդուլիի տղա 62, 66
- Ամիրյար քյադխոդա 106
- Ամիր Չելանգիր 87
- Ամիր ջուլհակ 96
- Ամիր Սա'ադ 38
- Ամիրֆազլ 90
- Այդին 99
- Այդին քյադխոդա 99
- Այում, Մեհրաբի որդի 107
- Անան, Քյալ Ասլանի որդի 107
- Անդրիաս 90
- Անդրիաս քյադխոդա 97
- Առաքել, Ասատուրի որդի 61, 64, 65
- Առաքել քյադխոդա 90, 106
- Ասադ քահանա 101
- Ասադալլահ Բեկ Ջիյադօղլի 117
- Ասլան 58
- Աստվածատուր 66, 67

- Աստվածատուր Համադանցի կ. 32, 93, 172
- Ավագ Աղա, Ասլամասի որդի 73
- Ավանես 78, 117
- Ավանես, Մելիքջանի որդի 79, 81
- Ավանես Մուղղուսի 79, 81
- Ավանես վարդապետ Մուղնու 79, 80
- Ավանես քահանա 117
- Ավանես քյադխողա 95, 97, 100-102, 106
- Ավետ քյոխվա 115
- Ավետիս 24
- Ավետիս քյադխողա 108
- Ավետիք 82
- Արզան քյադխողա 100
- Արիթուն քահանա 115
- Արփանոս, Ղուկասի որդի 93
- Աւետիք, Ասապովի տղա 66
- Բաբա, Խոջա Սաֆրազի որդի 69, 71
- Բաբա Ղուչե Բեկ 118
- Բաբա քյադխողա 96, 99, 101
- Բաբամ Բեկ Հաջի Բեկլու 110
- Բադարա քյադխողա 100
- Բալա Բեկ յուզբաշի 119
- Բալասան քյադխողա 102
- Բախշի, Ամրի որդի 57
- Բահադուր, Մոլլա Ղարայի որդի 73
- Բահրամ 92
- Բահրամ Բեկ 58
- Բադդասար 76, 116
- Բադդասար, Ակոբի տղա 62, 66
- Բադդասար քահանա 97, 115
- Բայանդուր 99
- Բայրամ Ալի 79, 81
- Բայրամ Ղուլի Բեկ 112
- Բայրամ քյադխողա 95
- Բարան Խաթուն 68, 71
- Բարխուդարյանց Ս. 37, 45, 48, 50
- Բեզլար 99
- Բեզլար քյադխողա 106
- Բեկնազար 96
- Բեկնազար քյադխողա 98, 99
- Բեհզադ 58, 86
- Բիքար Վերդի 79
- Գաբրիել բազազ 116
- Գաբրիել, որդի Նիկուղուսի 76
- Գաբրիել քահանա 116
- Գաբրիել քյադխողա 116
- Գալուստ Ելիմիրզեանց 12
- Գասպար 54
- Գասպար, Ալեքսանի որդի 107
- Գասպար քյադխողա 106
- Գերաք, որդի Գրիգորի 76
- Գոլնազար քյադխողա 106
- Գորգին 58
- Գորգին Բեկ 120
- Գրիգոր Աղվանից կ. 29
- Գրիգոր, Առաքելի որդի 61, 62, 64- 66
- Գրիգոր, Արչեջանի որդի 57
- Գրիգոր Մակվեցի կ. 9, 11
- Գրիգոր, Սեթի որդի 60, 75
- Գրիգոր քյադխողա 89, 91, 96, 99
- Գրիգոր քահանա 101, 103, 109
- Գուլքասար քյադխողա 102
- Դադքամ (Տատումն) 25, 82, 84
- Դավիթ Առաջածորեցի 41, 47, 49, 105
- Դավիթ եպիսկոպոս 103
- Դավիթ վարդապետ 72, 84
- Դավուդ քյադխողա 97, 102
- Դարզահ Բեկ Ջարչիլու 113
- Դեհխողա 17
- Դիար Բեկ 66, 67
- Դիդար Աղա Վեդար 73
- Դուսթ Մուհամմադ 67
- Եզան քյադխողա 98
- Եղիա 106
- Եղիա վարդապետ 102
- Եղիազար Այնթապցի 31
- Եղիազար քյադխողա 97, 109
- Եսայի Աղվանից կաթողիկոս 27, 29, 31, 32, 49, 94, 95, 104, 111
- Եսայի քահանա 97
- Եսայի քյադխողա 102

- Երեմիա Աղվանից կ. 30
 Երեմիա քահանա 92, 116
 Եփրեմ կաթողիկոս 12
 Չահիր բ. Լոթֆի 94
 Չաման (կամ Շահգաման), Գրիգորի
 դուստր 62, 68-72
 Չաքար, Տերյանոսի որդի 107
 Չաքարէ 76
 Չաքարէ, Բաղրդուլու տղա 62, 66
 Չաքարէ, Գիրայքի որդի 84
 Չաքարիա, Հայրապետի որդի 80, 81
 Չաքարիա Հավուցթառեցի 17, 35
 Չաքարիա քահանա 117
 Չէյնաբ Մուհամմադ Նադիի դուստր 24
 Չէյն ալ-Աբեդին 104
 Չոհրաբ քյադիսողա 98
 Էմմանուէլյան Լազարյանց Լ. 50
 Էվազ 62, 66
 Թաթոս 70
 Թահարիսան քյադիսողա 102
 Թահմասպ Ղուլի Բեկ Սա'ադլու 25
 Թովմա քահանա 103
 Թորոս 62, 66
 Թուման 70
 Թուման վարդապետ 103
 Թուրշի քյադիսողա 102
 Իբրահիմ խան Ղարաբաղի 27, 28
 Իբրահիմ շահ 11
 Իլիաս 41, 51, 89, 91
 Իլիքում, Վարդանի որդի 107
 Իման Խան Ագուլխսի 88
 Իմանի, Չահանգիրի որդի 81
 Իսա Բեկ 113
 Իսա քյադիսողա 99, 100, 106
 Իսախան քյադիսողա 90, 98
 Իսայի 96
 Իսրայել Աղվանից կ. 27, 28
 Իսրայել բեկ 118
 Իսրայել վարդապետ 102
 Իսրայել քյադիսողա 108
 Իսրանդար Բեկ Հաջիլու 113
 Լալայան Ե. 53
 Լանկ Թեմուր 6
 Խալաֆ Բեկ 89
 Խալաֆ Մուհամմադ Բուդաղ Բեկ
 Ագուլխսի 87
 Խանվերդի 88
 Խանվերդի քյադիսողա 101
 Խաչատուր 24
 Խաչատուր եպիսկոպոս 36
 Խաչատուր, Չահիրի որդի 84
 Խաչատուր վարդապետ 62, 66
 Խոջա Ալի 6
 Խոջայ Առաքել 62, 66
 Խոջա Ավանես 24
 Խոջա Իլիաս, Ասատուրի որդի 79, 81
 Խոջա Ծատուր 79
 Խոջա Միրիճան 62, 66
 Խոջա Միքայել, Խոջա Սաֆարի որդի
 55, 56
 Խոջա Պողոս 116
 Խոջա Սարաֆրազ (Սաֆրազ) 68-72
 Խոջա Ստեփան 116
 Խունկիանոս քահանա 109
 Ծառուկ 92
 Ծատուր, Պողոսի որդի 83
 Ծատուր քահանա 96, 100, 103
 Կարապետ, Գևորգի որդի 57
 Կարապետ, Ղազարի տղա 62
 Կիրակոս քահանա 64
 Կոնկուրտայ 36
 Կոստան, Դավթի որդի 107
 Հադիե, Մուրադի դուստր 54
 Հազրաթ Ղուլի Բեկ 112
 Հախում մուղղուսի 80
 Հակոբ 92
 Հակոբ (Ակոբ, Խոջա Յաղուբ), Սեթի
 որդի 57, 61, 64, 65, 74, 75, 123
 Հակոբ Ջուղայեցի կ. 9-11, 20, 30, 74, 76
 Հակոբ քյադիսողա 90
 Հաղնազար Բիզլու 60
 Հաղվերդի բեկ 58

- Հայկազ Քաշաթաղի 91
 Հայրապետ 69, 82
 Հաշեմ Խան 104
 Հաջի Աղա Ղարաղոյլու 113
 Հաջի Աղամալ 119
 Հաջի Դուսթ Մուհամմադ 66
 Հաջի Թարիվերդի 119
 Հաջի Իսմայիլ Ագուլխսի 87
 Հաջի Իսմայիլ Խան 60
 Հաջի Լազեմ Քափիրլու 113
 Հաջի Ղադիմ 89, 119
 Հաջի Մելիք Բեկ 119
 Հաջի Մուհամմադ 104
 Հաջի Ռաֆի' 120
 Հաջի Ռահիմ Բեկ 118
 Հաջի Ռեզվան 108
 Հաջի Քազեմ 67, 119
 Հասան Բեկ ջառչիբաշի 119
 Հարիթուն քյադխողա 97
 Հեյդար, Մաջնուն Ագուլխսիի որդի 88
 Հերակլ Բ 28
 Հովակիմ 117
 Հովհաննես Աղվանից կ. 27, 28, 111
 Հովհաննես Էջմիածնի կ. 11
 Հովհաննես Թոփչի Ջուղայեցի 25, 82, 84
 Հովհաննես քյադխողա 101
 Հովսեփ Էմին 44
 Հորստ Հերբերտ 6
 Հուսեյն Ալի Բեկ 113
 Հուսեյն Ալի խան 11, 24
 Հուսեյն Չելեբի 119
 Հուրմուզ 62, 66
 Ղադար Իրավանի 73
 Ղազան խան 36
 Ղազար 106
 Ղազար, Արուսիների որդի 93
 Ղազար, Մարտիրոսի որդի 61, 62, 64-66,
 Ղազար Ջահկեցի 11
 Ղազար քյադխողա 99-102
 Ղահրաման աղա 73
 Ղայեմնադամի Ջահանգիր 6
 Ղարաբեկ 97
 Ղիյազ քյադխողա 99
 Ղուլի քյադխողա 99
 Ղուկաս Կարնեցի 27
 Ղուչի խան 110
 Մաթոս, Յակոբջանի որդի 83
 Մաթոս, Յահիաարչեի որդի 57
 Մաթոս քյադխողա 101
 Մաթոս քահանա 117
 Մալխաս քազազ 116
 Մալջան քյադխողա 99
 Մահդասի Խեչում 62, 66
 Մահմուդ Աղա 73
 Մահմուդ Իսա 73
 Մանկասար քյադխողա 106
 Մանվել քահանա 97
 Մանուկ, Ալետիսի տղա 62, 66
 Մանուչեիր 92
 Մանուչեիր քյադխողա 101
 Մառ Յ. Ն. 5
 Մասում 57
 Մարգար 24
 Մարգար, Մարհադի որդի 83
 Մարգարա 70
 Մարգարա, Մարուքի որդի 80, 81
 Մարգարա քյադխողա 80, 100
 Մարկոս, Պողոսի որդի 84
 Մարտիրոս 90
 Մարտիրոս թօփչի Մանշուր 62, 66.
 Մարտիրոս Խնձորեսկցի 42
 Մարտիրոս վարդապետ 103
 Մարտիրոս քահանա 100, 117
 Մելիք Աբով 27, 28
 Մելիք Ալլահոուլի 109, 115
 Մելիք Աղամալ 93
 Մելիք Ասադ 114
 Մելիք Աստվածաբով, Մելիք Քյամալի
 որդի 72, 73
 Մելիք Բաղեր 103
 Մելիք Բարսիղ 118

Մելիք Բեկ 106, 109
 Մելիք Գրիգոր 109
 Մելիք Եզան 102, 107
 Մելիք Եսայի 109, 112
 Մելիք Թամրազ (Թահմուրաս) 103, 109
 Մելիք Խալաֆ 104
 Մելիք Խուրի 80
 Մելիք Ծատուր 115
 Մելիք Հաթամ 109
 Մելիք Հախնազար 41, 51, 89, 91
 Մելիք Հայկազ Ղափանի 91
 Մելիք Հաջի 104
 Մելիք Հուսեյն 109
 Մելիք Մեծնուն 103
 Մելիք Մեջլում (Մեջնուն) 27, 28, 115
 Մելիք Միրզախան 113
 Մելիք Մնացականյաններ 44
 Մելիք Մուհամմադ խան 118
 Մելիք Յուսուֆ 53, 115
 Մելիք Նաբի 120
 Մելիք Նազար 52
 Մելիքշահ քյադիսողա 97
 Մելիք Շահաբ ալ-դին 105
 Մելիք Շահնազար 27, 112
 Մելիք Շահնազարյաններ 53
 Մելիք Սարգիս 115
 Մելիք Սարուխան 52
 Մելիքսեր քահանա 99, 101
 Մելիքսեր քյադիսողա 99
 Մելիք Վելի Մուհամմադ 113
 Մելիք Օհան 99
 Մելքիսեր Էջմիածնի կ. 29
 Մելքոն խան 73
 Մելքում քյադիսողա 90, 102
 Մեհդի Ղուլի խան 29
 Մեհդի Յահիա Մուեզին 87
 Մեիր Ալի Բեկ 119
 Մեշհեդի Ղադիր 103
 Մեջնուն Բեկ 25
 Մեսրոբ քահանա 116
 Մինաս քահանա 95
 Միրզա Ալի Աբբաս 110
 Միրզա Աղասի 119
 Միրզախան 106
 Միրզա Մուհամմադ 105
 Միրիջան 69
 Միրիջան, Անդրիասի որդի 61, 64, 65
 Միր Հաջեմ Իրավանի 60
 Միր Մուսթովֆի 103
 Միր Սեիդ Մուհամմադ 64
 Միքայել 69
 Միքայել Բեկ 112
 Մկրտիչ 62, 66, 82, 92, 106
 Մկրտիչ քահանա 108
 Մկրտիչ քյադիսողա 100
 Մկրտումյան Լ. 32
 Մնացական 92
 Մուլա Մուհամմադ 106
 Մուլա Յուսեֆ 104, 117
 Մուլա Ֆաթհալի 103
 Մոհիբ Ալի Բեկ Ջիյադողլի 117
 Մոհսեն Նասիրի 120
 Մողիմ Բեկ 56, 57
 Մովսես Էջմիածնի կ. 54, 59
 Մովսես քահանա 101, 103, 106
 Մորադ Ալի 110
 Մորադ Աղա Իրավանի 57
 Մոուլանա Արաբի 57
 Մոուլանա Մոհի ալ-Դին Մուհամմադ 57
 Մոուլանա Մուհամմադ Ռեզա 57
 Մոուլանա Մուլթան Մուրադ 64
 Մուկմինովա Ռ. Գ. 5
 Մուհամմադ Ալի 67, 88, 104
 Մուհամմադ Ալի Բեկ 94, 112, 120
 Մուհամմադ Աղա 113, 114, 119
 Մուհամմադ Ամին Բեկ 117
 Մուհամմադ Ասքարի 88
 Մուհամմադ Բադեր բ. Իմադ 60
 Մուհամմադ Բեկ Մոշրեֆ 120
 Մուհամմադ Բեկ Ջարչիլու 113
 Մուհամմադ բ. Մոհսեն 77

- Մուհամմադ բ. Սաբգ Ալի Իսֆահանի 6
Մուհամմադ Էֆենդի 119
Մուհամմադ Թադի Հարիֆ 60
Մուհամմադ Իբրահիմ 86, 88
Մուհամմադ Հաթամ 89
Մուհամմադ Հասան Ադա 118
Մուհամմադ Հուսեյն Հարիֆ 60
Մուհամմադ Ղադիմ 108
Մուհամմադ Ղասեմ 21, 85, 112
Մուհամմադ Ղուլի Բեկ 112, 113
Մուհամմադ Մոհսեն 58
Մուհամմադ Մո'մեն Թաբիբ 57
Մուհամմադ Նադի 109
Մուհամմադ Շարիֆ 58
Մուհամմադ Շաքար 104
Մուհամմադ Շաֆի' 12, 22, 23
Մուհամմադ Ռաբի' 54
Մուհամմադ Ռազի 86, 92
Մուհամմադ Ռեզա 67, 82, 93, 113
Մուհամմադ Սադեդ 93
Մուհամմադ Սա'իդ 103, 105
Մուհամմադ Սեյֆի 72
Մուհամմադ Քազեմ 60
Մուհամմադ Քազեմ Դեհխարդանի 66
Մուհամմադ Քերիմ 93
Մուղղուսի Ապրես 116
Մուղղուսի Ավետիս 116
Մուղղուսի Խաչիկ 61, 64, 65
Մուղղուսի Կոստանդ 62, 66
Մուղղուսի Հարություն 115
Մուղղուսի Սահակ 116
Մուղղուսի Օհան 116
Մուսթաֆա, Բեհզադի որդի 60
Մուսթովֆի Բեկ Զիյադօղլի 117
Մուսթովֆի Բիզլու 94
Մուսթովֆի իսան 32
Մուսթովֆի, Նե'մաթ Ալիի որդի 57
Մուրադ 58, 83
Մուրադջան 68, 71
Մուրադջան, Ադամիր Միրզայի որդի
- Մուրթուզա Ղուլի Բեկ 106
Մուրիդադ, Գրիգորի դուստր 60, 61, 68-72
Մուքել, Սարհադի որդի 83
Յադգար Մուհամմադ 58
Յադգար քահանա 102
Յախշի Բեկ 97
Յադին Ալի Ադա քուրդլար 80, 82
Յադուբ Բեկ Ռահիմի 118
Յադուբ Ելազարի որդի 57
Յադուբ քյադխոդա 100
Յավրի քյադխոդա 96, 98
Յարիջան, Ղարախանի որդի 106
Յոհանջան, Խօջայ Պողոսի որդի 84
Յովհաննես, Գրիգորի որդի 83
Յովհաննես, Կարապետի որդի 83
Յուսեֆ Ագուլիսի 87
Յուսեֆ Ենգիջավարլու 73
Յուսեֆ Բեկ թահվիդար 118
Նադիր շահ 11, 12
Նազար Բեկ 58
Նազար Մելիք-Շահնազարյան 50
Նազար քահանա 101
Նահապետ Եդեսացի կ. 31
Նադի Բեկ մոհրդար 119
Նամազ Բեկ 112
Նասիբ քյադխոդա 95
Նասիր Խոսրով 41
Ներսես Ադա 94
Ներսես քահանա 96, 103, 117
Ներսես քյադխոդա 100
Ներսեսով Մ. Յ. 47
Նիկեդոս Զուրիապի տղա 62, 66
Նիկոդոս 64, 82
Նովրուզ 89
Նովրուզ Ալի 73
Նուրի 103
Շահնազար 54
Շահնազար քյադխոդա 97
Շահվերդի 57

- Շահվերդի, Բայանդուր Սահարլուի որդի 73
- Շահվերդի դերձակ 116
- Շահվերդի Խան Խոյի 58
- Շահվերդի քյադխողա 102
- Շամխալ քյադխողա 98
- Շարաֆ Խան Բեկ 112
- Շեյխ Մուհամմադ Ջաման 117
- Շեյխ Մուհամմադ Յուսեֆ 81
- Ոհանես 62, 84
- Ոսկան 76
- Ոսկան, Պետրոսի որդի 84
- Ոսկան քյադխողա 99
- Չեխովիչ Օ. Դ. 5
- Պետրոս Աղվանից կ. 30
- Պետրոս, Դավուդի որդի 93
- Պետրոս վարպետ 81
- Պետրոս քահանա 109, 116, 117
- Պետրոս քյադխողա 90, 101, 102
- Պողոս 117
- Պողոս, Աղա Վալեի որդի 84
- Պողոս, Այաթի որդի 116
- Պողոս, Խօջա Պետրոսի որդի 76
- Պողոս, Հախումի որդի 81
- Պողոս, Հակոբի որդի 116
- Պողոս քահանա 95, 115
- Պողոս քյադխողա 90, 100, 116
- Ջաբրայիլ Բեկ 112
- Ջալալ Դոլա 48
- Ջամալ քյադխողա 97
- Ջանի քյադխողա 96, 106
- Ջանիբեկ քյադխողա 108
- Ջավադ խան 28
- Ջավահիր Կոստանի դուստր 24
- Ջա'ֆար իմամ 14, 18
- Ջա'ֆար խան 32
- Ռազի ալ-Դին Մուհամմադ 75
- Ռաշիդ ալ-դին Ֆազլալահ 6, 36, 37
- Ռասուլ Բեկ 113
- Ռեզա Բեկ ք. Հաջի Բիզու 58
- Ռեզայի Ամիդ 6
- Ռոսթամ, Հաջի Վելի Բեկի որդի 22
- Ռոսթամ քյադխողա 101
- Սահակ (Իսահակ, խոջա, քալանթար) Գրիգորի որդի 9, 22, 62, 64, 72, 76, 78-80
- Սահակ վարդապետ 72
- Սահակ քահանա 102, 116
- Սահակ քյադխողա 108
- Սահմ ալ-Դին 70
- Սամ Ալի 6
- Սամուել քահանա 115
- Սարգիս, Ասապովի տղա 62, 66
- Սարգիս քազազ 116
- Սարգիս, Բարսեղի որդի 107
- Սարգիս խան, Հակոբի որդի 80, 81
- Սարգիս Հասան-Ջալալյան 27-29, 32, 44, 53, 114, 117
- Սարգիս, Մարտիրոսի որդի 80, 81
- Սարգիս Յուզբաշի 109
- Սարգիս ներկարար 116
- Սարգիս քահանա 64, 100, 102, 116
- Սարգիս քյադխողա 90, 95, 97-99, 106
- Սարդար քյադխողա 98
- Սարուխան, Կորադի որդի 107
- Սարֆրազ 62, 66
- Սաֆար, Աղավելիի որդի 83
- Սաֆար Ղուլի 52
- Սեիդ Ահմադ 104
- Սեիդ Մա'սում Բեկ 119
- Սելահ ալ-Դին 77, 81
- Սելահ ալ-Դին Մուհամմադ Խարթար 108
- Սելահ Ալի Բեկ 61, 63, 65
- Սեֆի Ա, Սեֆյան շահ 29, 30, 52
- Սեֆի ալ-Դին Արդաբիլի 6
- Սեֆի Ղուլի 57, 86
- Սեֆի Ղուլի Բեկ 25, 110
- Սիմեոն 24
- Սիմեոն, Գրիգորի տղա 62, 66
- Սիմեոն Երևանցի 7, 11, 12, 23
- Սիմեոն Խոտորաշենցի կ. 30

- Միսեոն վարդապետ 62, 66
 Միսեոն քահանա 96, 102
 Միսեոն քյադխողա 97, 100
 Միսոն 76
 Ստեփան, Տեր Ղուկասի որդի 107
 Ստեփան քյադխողա 101
 Ստեփանոս, Սաֆարի որդի 84
 Ստեփանոս վարդապետ 84
 Ստեփանոս Օրբէյան 51
 Սրապիոն քահանա 96
 Սուլէյման, Սեֆյան շահ 6, 10, 13, 30
 Սուլէյման Աղա Բոյ Ահմադլու 113
 Սուլթան Բեկ Սա'ադլու 59
 Սուլթան Հուսէյն (Սեֆյան շահ) 10, 31
 Սուլթան Մուհամմադ 87
 Սուլթան Մուրադ 65
 Սուլթանում 82
 Վահի 57
 Վարթազար, ջուլհակ վարպետ 116
 Վարդան 57
 Վարդան, Խոջա Սաֆրազի որդի 69, 71
 Վարդան քյադխողա 98
 Վելի Մուհամմադ Բեկ 119
 Վիլիջան Ալլահվերդի Սահարլու
 Ղաջարի որդի 73
 Տեր Արդալ 69
 Տեր Հովհաննյանց Հ.14, 18
 Տեր Մինաս 11
 Ուրբում աղա 76
 Ուլուբար 47
 Ուլուխան, Բուլուքի տղա 62, 66
 Ուլուխան քյադխողա 100, 108
 Փանահ խան Ղարաբաղի 47
 Փափագյան Հ.13, 38
 Փիլիպոս 69
 Փիլիպոս Աղբակեցի կ. 9, 25, 59, 61-64
 Քազեմ քյոխվա 120
 Քյալ Ալի 92
 Քյալբա'լի բեկ 119
 Քյամալ-եդ-դին Աբդին բեկ 18
 Քուլի քյադխողա 101
 Օթար 80, 81
 Օհան 57, 116
 Օհան, Պողոսի որդի 107
 Օհան քահանա 97, 100, 117
 Օհան քյադխողա 98
 Օհաննես քյադխողա 108
 Օդուրլու Բեկ 58
 Օսթադ Ալի, Վելի Բեկ Սա'ադլուի որդի
 21
 Օսթադ Թուման 69
 Օսթադ Ղարիման Սաբար 60
 Օսթադ Քենարալլահ 60
 Օսկան, Դավթի որդի 107
 Ֆարհալի Բեկ Չիյադոլլի 117
 Ֆարզ Ալի Բեկ Քյաբիրլու 111

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՎԱՆՔԵՐ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Ագուլիս (Վերին, Ներքին) 21, 34, 46, 84, 87	Արևելյան Հայաստան 10, 14, 18, 32, 33, 39, 40, 45, 49	Գյոթգմբեթ տե՛ս Կավակերտ
Ալեքսանդրապոլ 50	Աֆաթխար (Աղբարխերտ) 41, 90	Գյուլիստան 106
Ալիբեկլու 93, 107, 109, 110	Բաղարա 98, 105	Դաշուշեն, Դաշքենդ, Քարազլուխ 44
Ախսիքեթ 42	Բազարքենդ 41, 44, 45, 106	Դամլաքենդ 56
Ակսիփարա* 98	Բաթոնիջ 9	Դաշբուլաղ 97
Աղաքենդ 43	Բալուղայա 47, 48, 106	Դարաշամբ 34, 43
Աղջոց 39	Բայան 116	Դարաչիչաք 9, 46, 77
Ամիրքենդ (Ամիրի) 9, 76, 78	Բայանդուր 90	Դարաքենդ (Դարաքարքանջ) 96
Այդինբուլաղ 99	Բայքենդ 42	Դարաքենդ 9, 43, 55, 56, 60-65, 74-76
Այսրկովկաս 28, 172	Բաշքենդ 43	Դարաքենդ (Դարաքարքանջ) 56
Անգեղակոթ 39	Բաշնջաղ 101	Դեհխարդան 11, 12, 66
Աշտարակ 9, 11, 54	Բիստ 34	Դիբաքլու 9, 11
Աղավնատուն 9, 11, 40	Բոզավանդ 97	Դիբքենդ 43
Աղավնո գետ 41, 51	Բրաջուր 53	Դիզակ 43, 91, 102, 107, 109, 112
Աղջափարա 98	Բումի 95	Դովշանլու տե՛ս Առաջածոր
Աղջաքենդ 43	Բուխարա 5	Եդիքիլիսե 34
Աղվանք 116	Բունջիքեթ 42	Եղվարդ 11, 20, 74, 76
Աղվերց (Աղվերս) 39	Գանձակ (Գանջա) 27-30, 37, 43-45, 51, 114, 167	Ենգիջաքենդ 98
Աղքենդ 43	Գանձասարի (կամ Աղվանից) կ. 8, 28-32, 44, 48, 49, 94, 95, 111, 114, 171	Ենգիջե 102
Այրարատ 38, 52	Գանջաբասան 115, 118	Ենիքենդ 43, 44, 115, 117
Ապարան (Նիգ) 10, 52	Գարգառ գետ 37	Երասխաձոր 38
Առան 36, 37	Գեղարքունիք 9, 47, 78	Երևան (Իրավան) 11, 24, 34, 38, 43, 50, 54, 55, 59, 61-65, 69, 70, 72, 74, 76, 78-80, 92, 93, 109, 110
Առաջածոր (Դովշանլու) 41, 45, 47-49, 105, 108	Կախավան (Ղավախան) 98	Զանգեզուր 49, 52
Աստապատ 35	Գիս 99	Զանգի գետ 9, 56, 65, 74, 78
Ատրպատական (Ագերբայջան) 11, 12, 38, 84, 167	Գյոզբուլաղ 101	
Արաշ 105	Գյոթչա 47	
Արավիս (Արահունծ) 91		
Արալիղ 109		
Արցախ 27, 34, 37, 41, 46, 48-50, 52		

Զառափ 96, 99
 Զարուգիբիլ 29
 Էջմիածին (Ուշքիլիսա) 8-12, 15, 19-23, 29-31, 34, 54, 59, 61, 62, 64, 74-76, 80, 92-95, 107-110, 114, 171, 172
 Թալիշ 28, 103, 109, 115
 Թավրիզ 6, 11, 12, 22, 23, 169, 170, 172
 Թարթար 112
 Թեղենիս-Քիրաջլու 9
 Թիֆլիզ 29
 Թոսիք 98
 Թուշմալ 111
 Իգիրմիդորտ 33, 106
 Իրան 5, 6, 14, 18, 19, 28, 33, 35, 114, 167-169
 Խաչեն 29, 41, 43-45, 47, 48, 50, 105, 108, 113
 Խաչենագետ 37
 Խլար 41
 Խնձիրստան 106
 Խոզավարտ 101, 104
 Խոժոռաբերդ 101*
 Խոշքաշեն 97
 Խորվիրապ 40
 Խրամորթ 106
 Խութավանք (կամ Դադի վանք) 43
 Ծար 42
 Կախեթ 31
 Կասպից ծով 42
 Կասում-Իսմայլով 50
 Կավակերտ 19, 92
 Կարբի 9, 34, 59, 74, 93, 107
 Կից 39
 Կոկանդ 42
 Կովկաս 167
 Կուր գետ 37, 42
 Հաբա[ն]դ 104
 Հադրութ 102
 Հաթամբենդ 43, 100
 Հալաբ[ս] 90
 Հադպատ 29
 Համգա 106
 Հայաստան 33, 34, 36, 37, 45, 50
 Հավարի[կ] 101
 Հավուցթառ 35, 39
 Հարար 90
 Հարավային Կովկաս 5, 15, 18, 28, 33, 105*
 Հիրհեր 34
 Հոչանց (Հոչաս) 41, 90
 Հունան 40
 Ղաբալա 95, 96, 104
 Ղազախ 113
 Ղազանջի 49, 50, 106
 Ղասան 103, 104
 Ղարաբաղ 28-33, 36-38, 43, 48, 52, 105, 111, 114, 167
 Ղարաբեկ 103
 Ղարանլուղ-դարա (Մթնաձոր) 72, 73
 Ղարասաղալ 119
 Ղարաքաշ 70
 Ղարաքեշիշ 52
 Ղարաքիլիսա 35
 Ղրզըլդայա 106
 Ղրզըլվանք 35, 36, 78-81
 Ղրզըլքիլիսա 35
 Ղոզլու 99
 Ղրխբուլաղ 43, 92, 93
 Ղութաշե 102
 Ղութաշեն 102*, 104
 Ղուշջի 50-52, 90
 Ղուշջիլու 52
 Մադաթբենդ 43
 Մազրա' 73
 Մալղ 101
 Մանկանոց 39
 Մաստարա 9-11
 Մելիքի գյուղ 10
 Մեհդիբենդ 43
 Մեյսարի վանք 34, 103
 Մեջլիս 99
 Մերիկ 51, 90
 Մինբենդ 43, 90
 Միջին Ասիա 5, 42
 Միրզիկ 53
 Մխիթարբենդ 43
 Մոզբենդ (Մոս) 42
 Մուղնի 9, 11, 19, 34, 36, 79, 80
 Մուռութ 53
 Յալդուզամ 90
 Յադուբլու 96
 Յայջի 9, 76-78
 Նախիջևան 5, 20, 33, 35, 54, 55, 59
 Նարլուջա 99
 Նիջ 95
 Նորագավիթ 9
 Նորագեղ 9, 20, 74, 76, 78
 Նոր Ջուղա 22, 25, 82, 84
 Նորք (Չոլմաքչի) 10, 59
 Նուխի 28, 96
 Շալվա 106
 Շահր-ե Ղադիմ 19, 78-81

Շամախի 28-32, 103, 104
 Շամխոբ 118
 Շամքորբանան 120
 Շաքի 27, 31, 32, 43, 94, 95, 99, 102, 103
 Շիրվան 27, 29-32, 38, 43, 94, 95, 103, 114, 167
 Շոռոթ 34, 39
 Շրվական 90
 Շուրուրքենդ 42
 Շուրլու 100
 Ոսկանապատ տե՛ս
 Սոնդորաբադ
 Չալաբիքենդ 11
 Չայերլուբուլադ 107
 Չայլու 96
 Չայքենդ (Գետաշեն) 44, 96, 115, 116
 Չավնդուր 40
 Չելեբերդ (Ջրաբերդ) 40, 50, 103 109, 115
 Չոխուր Սա՛ադ 9, 35, 36, 38, 55, 56, 59, 72, 73, 76, 77, 167
 Չովդար 116
 Չորդաթ (Չարդաթ) 100
 Չորման 41, 106
 Պապիկ (Բաբաքի) 96
 Ջալուդ (Ճալեթ) 101
 Ջաղացատուն 90
 Ջաշոռլու 9
 Ռուսաստան 29, 38, 84
 Սալբեկի (Սալիբեկ) 99
 Սադիան 102
 Սադմոսավանք 19, 34, 39
 Սարուքեշիշ 106
 Ս. Անանիայի վանք 60, 61, 64, 65
 Ս. Ստեփաննոս Նախավկա 34, 35
 Սեֆիարադի առու 93
 Սյունիք 35, 42, 43, 49, 51
 Սոնդորաբադ 50, 52, 53, 116
 Սպահան 52, 68, 82
 Սուլթանբուդ 37
 Սուրմալի 38, 50
 Սևջուր 93, 107
 Վաբքենդ 42
 Վաղադին 35
 Վաղարշապատ 9-11, 38
 Վան 34, 63
 Վանանդ 24
 Վանք[աշեն] 97, 106
 Վարագավանք 34
 Վարանդա 43, 46, 103, 109, 112
 Վարդան 40, 99
 Վարդանակերտ 40
 Վարդաշեն 100
 Վրաստան 38, 50
 Տաթև 8, 10, 40*, 51, 90*
 Տամկալե 106
 Տիգրանակերտ 37
 Տոդ 102
 Ուլվարի (Ուլմարի) 97
 Փադառ տես Բադարա
 Փաթակլու 102
 Փուլ 90
 Քազրա (Կիզոն) 102
 Քաշաթադ 26, 30, 41-43, 51, 89
 Քասադ 34
 Քարվաճառ 42
 Քեշիշքենդ 43, 44
 Քեշխուրդ 102
 Քիլիսաքենդ 43, 115-7
 Քիլվար 98
 Քիրաջլու 10, 11
 Քյուլթափա 24
 Քյուրաքբասան 118, 119
 Քոլատակ 41, 46, 106, 108, 109
 Քոլուդադ (Կիլլուդադ) 100
 Քոնքուդ (Քունգիտ) 100
 Քոչիզ 34
 Քուրդադուլ 97
 Օհանավանք 34
 Օշական 9-11, 19-21, 25, 54, 59, 172
 Օսմանյան կայսրություն 33
 Օրթաքենդ 43
 Ֆրանկանոց 9, 11, 24, 39

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	5
Վավերագիր 1	54
Երևանցի Մուրադի դուստր Հադիեից Էջմիածնի Մովսես կաթողիկոսի կողմից 1630 թ. գնված Աշտարակում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի դաբալեն	54
Վավերագիր 2	55
Ջուղայեցի Խոջա Սաֆարի որդի Խոջա Միքայելի կողմից Չոխուր Սա'ադի բեկլարբեկի պաշտոնյա Ալի Բեկից 1631 թ. գնված Դարաքենդում գտնվող տների, բացօթյա կացարանների (էվան) ու մեկ կտոր այգու դաբալեն և մուսալեհեն	55
Վավերագիր 3	59
Էջմիածնի Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից Մուլթան Բեկ Սա'ադլուից 1640 թ. գնված Օշական գյուղի մեկ դանգի կեսի դաբալեն ու մուսալեհեն	59
Վավերագիր 4	60
Դարաքենդում գտնվող ջրաղացի 4 դանգի վակֆնամեն, որով Երևանցի Խոջա Գրիգորի դուստրեր Մուրիդադն ու Ադինան այդ ջրաղացի իրենց բաժինը 1644 թ. վակֆ են անում Ս. Անանիայի վանքին	60
Վավերագիր 5	62
1644 թ. Խոջա Գրիգորի դուստր Շահգամանի ու Փիլիպոս կաթողիկոսի միջև կնքված մուսալեհենամեն, որով Դարաքենդի ջրաղացի 2 դանգ մուլքը փոխանցվում է կաթողիկոսին	62
Վավերագիր 6	64
Ս. Անանիայի վանքին 1644 թ. Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից վակֆ արված Երևանի Դարաքենդում գտնվող մեկ ջրաղացի 2 դանգի վակֆնամեն	64
Վավերագիր 7	66
Քրիստոնյաներ Դիար Բեկի ու Աստվածատուրի կողմից 1649 թ. գնված Դեհիարդանում գտնվող 100 ման ցանքատարածության դաբալեն	66

Վավերագիր 8	68
Խոջա Գրիգորի դուստրերի՝ Աղունանի, Մուրիդադի և Ջամանի միջև ժառանգության բաժանման կապակցությամբ 1650 թ. գրված մուսալեհենամեն	68
Վավերագիր 9	72
Մազրա շրջանի Ղարանլուղ-դարա (Մթնաձոր) գյուղի պատկանելությունը Մելիք Քյամալի որդի Մելիք Աստվածաբովին 10 անձանց վկայության հիման վրա հաստատող շար՛ի ասյանի 1652 թ. Տեղեկանքը	72
Վավերագիր 10	74
Երևանցի Խոջա Հակոբի կողմից 1658 թ. Էջմիածնին վակֆ արված Նորագեղի, Եղվարդի 4.5 դանգի և Դարաքենդում գտնվող որոշ այլ կալվածքների վակֆնամեն	74
Վավերագիր 11	76
Չոխուր Սա՛ադի նախկին քալանթար Սահակից Էջմիածնի Հակոբ կաթողիկոսի 1661 թ. գնած Յայջի, Ամիրքենդի, Դարաքենդ ու Նորագեղ գյուղերում կալվածքների դաբալեն ու մուսալեհեն	76
Վավերագիր 12	78
Երևանի նախկին քալանթար Սահակի կողմից Ղըզըլվանքին 1664թ. վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի վակֆնամեն	78
Վավերագիր 13	80
Մուղնու Հովհաննես վարդապետի կողմից Երևանցի Սահակ նախկին քալանթարից 1664 թ. գնված ու Ղըզըլ Վանքին վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի դաբալեն, մուսալեհեն և վակֆնամեն	80
Վավերագիր 14	82
Խոջա Հովհաննես Ջուղայեցու 1679 թ. վասիյյաթնամեն ու սղինամեն, որով նա իր կնոջը՝ Դադքամին է կտակում իր ողջ ունեցվածքը	82
Վավերագիր 15	84
Վերին Ագուլիսի վանահոր կողմից այնտեղի հայոց վանքի նորոգման և նրա շուրջը պարսպի ու իջևանատան կառուցման օրինա-	

կանությունը հաստատող 1671 թ. մաջլեսը	84
Վավերագիր 16	89
Մելիք Իլիասին ու քյադխողա Գրիգորին Քաշաթաղի հայ ավագանու կողմից 1691 թ. տրված լիազորագիրը	89
Վավերագիր 17	92
Ղրխբուլաղի Գյոքգմբեթ (Կավակերտ) գյուղի բնակիչների կողմից Էջմիածնի վանքին 1704 թ. վակֆ արված իրենց մեկ կտոր 30 թաղար ցանքատարածության վակֆնամեն	92
Վավերագիր 18	93
Աստվածատուր կաթողիկոսի կողմից Ալիբեկլու գյուղի ռայաթներից 1719 թ. գնված ցանքատարածությունների ու արոտավայրի դաբալեն	93
Վավերագիր 19	94
Շիրվանի ու Շաքիի ավագանու ու հոգևորականների մահգարնայն մասին, որ նրանք համաձայն չեն Էջմիածնի անմիջական ենթակայությանը և կամենում են Աղվանից Եսայի կաթողիկոսի ենթակայության տակ գտնվել	94
Վավերագիր 20.....	105
Խաչենի մահալի <i>քյադխողաների</i> կողմից կնքված ու հաստատված մահգարը Դավիթին այդ շրջանի ավագ ու մելիք նշանակվելուն համաձայն լինելու մասին	105
Վավերագիր 21	107
Էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսի կողմից Կարբիի Ալիբեկլու գյուղի ռայաթներից 1736 թ. գնված ցանքատարածության դաբալեն	107
Վավերագիր 22	108
Համաձայնագիր հաստատված 1745 թ. Խաչենի մահալի մելիք Ուլուխանի ու <i>քյադխողաների</i> կողմից, որով բոլոր արտակարգ՝ <i>սադերաթ</i> ու <i>ավարիզաթ</i> հարկերը պետք է այսուհետև Դոշանլու ու Ներքին Քոլատակ գյուղերից հավասարապես գանձվեն	108
Վավերագիր 23	109

Ալիբեկլու գյուղի Արալիդ կոչված հանդի պատկանելությունը Էջմիածնին հաստատող 1762 թ. Մաջլեսը	109
Վավերագիր 24	111
Ղարաբաղի հայ ավագների, մելիքների, քահանաների ու այլ բնա- կիչների 1763 թ.մահգարը Հովհաննեսին Աղվանից կաթողիկոս հաստատելուն տրված համաձայնությամբ	111
Վավերագիր 25	114
Գանձակ-Ղարաբաղի հայ գեղջավագների, մելիքների ու պաշ- տոնյաների կնիքներով ու ստորագրություններով 1794 թ. Մահ- գարը՝ գրված ի նշան համաձայնության Սարգսի Աղվանից կա- թողիկոս հաստատվելուն	114
Պարսկերեն բնագրերը.....	121
Բառարան հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթ- ների	160
Բնագրերի լուսապատճենները	173
The Annotations of the documents published in the book.....	205
Ցանկեր.....	208
Անձնանուններ.....	208
Աշխարհագրական անուններ, վանքեր ու եկեղեցիներ.....	216

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

III

ՇԱՐԻԱԹԱԿԱՆ
ՆՈՏԱՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
(ԺԷ – ԺԸ դդ.)

Համակարգչային էջադրումը՝ Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 848

Ստորագրված է տպագրության՝ 14.04.2018թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, թուղթ N 1, 14 տպագրական մամուլ:

Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

انستیتو شرق شناسی آکادمی ملی علوم
جمهوری ارمنستان

اسناد فارسی ماتناداران

III

اسناد شرعی و محضری
(قرون ۱۷-۱۸ میلادی)

به کوشش ک. کوستیکیان، م. خيجو

ایروان ۲۰۱۸

[2500 pp.]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0459911

۸
A 103584

اسناد شرعی و محضری فارسی ماتنادران

(قرون ۱۷-۱۸ میلادی)

مشروط بر اینکه ملک اولیها ملک محرف صحت و

خاصی بر آوردند که سوپر متولها ت نقد و

اینچ صهاریات و عوارضیات در میان الکام

صهار خوف قریه و انت نذوقه کله درک سفی بهم بر

یک تفاوت در باب صهاریات نذر در هر دو ط

کما و مفید است

بیت

بیت